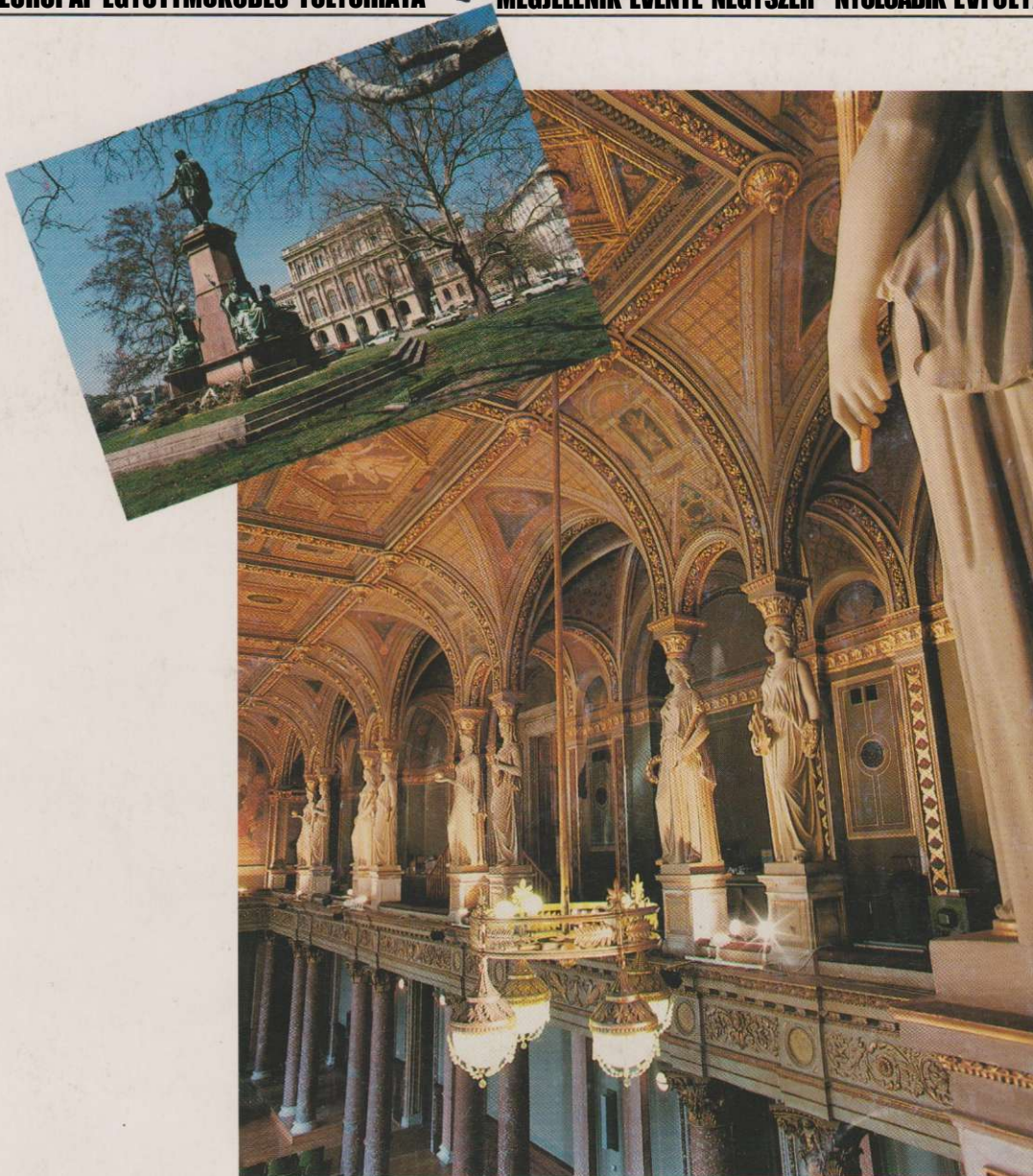

Európai utas

AZ EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS FOLYÓIRATA

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGYSZER NYOLCADIK ÉVFOLYAM-1997.2. ÁRA: 248 Ft

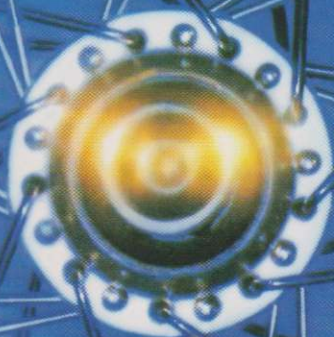

**A MAGYAR KULTÚRA TARTOMÁNYAI ÉS JÖVŐJE • A TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁRÓL
MŰHELYEK: TISZATÁJ, JELENKOR, SZÁZADVÉG, BOLOGNA
ERHARD ÉS A „GAZDASÁGI CSODA” • BESZÉLGETÉSEK SZERB ÉS SZLOVÁK ÉRTELMISÉGIEKKEL
ERDÉLYI TUDÓS, NÉMET KARMESTER
ERHARD BUSEK, JÁN ČARNOGURSKÝ, FRANTIŠEK MIKLOŠKO, FRANTIŠEK ŠEBEJ,
VOJIN DIMITRIJEVIĆ, VLADIMIR DJERIĆ, STOJAN CEROVIĆ, FRITZ ULRICH FACK,
ANDORKA RUDOLF, MARTONYI JÁNOS, ANTAL LÁSZLÓ, GLATZ FERENC, POMOGÁTS BÉLA,
VEKERDI LÁSZLÓ, ROCKENBAUER ZOLTÁN**

**A középont
mindent összeköt:
Frankfurt**

Lufthansa

Bárhonnan indul és bármerre tart, a legjobb útvonal alighanem központi repülőterünkön, Frankfurton keresztül vezet. Innen, Európa szívéből, a kontinens legkiterjedtebb légihálózata több mint 90 úticélt kínál Önnek. Manchester, Málta, Dublin vagy Nyizsnij Novgorod-járataink között biztosan talál megfele-

lőt. Az új Lufthansa terminál kényelmes Business várói pedig gondoskodnak arról, hogy Ön kellemes emlékekkel távozzon Frankfurtból. Ezért már-már szomorú, hogy a gyors csatlakozások miatt Ön csupán rövid ideig marad nálunk - akár Frankfurtból, akár müncheni csomópontunkról repül tovább.

Európa legkiterjedtebb légihálózata →

Business várók →

Kiszolgálás

TARTALOM

Pomogáts Béla:

A magyar kultúra tartományai - és a jövő 2

A „GAZDASÁGI CSODA”

Fritz Ulrich Fack:

Ludwig Erhard hagyatéka 6

Andorka Rudolf:

A szociális piacgazdaság és a magyarországi
társadalomtudományok 12

Martonyi János:

Szabad piac és erkölcsi rend 15

KAPCSOLATOK

Erhard Busek:

Balkán vagy Délkelet-Európa? 18

Hatalom és értelmiség Szerbiában

- Vujicsics Sztoján beszélget

Vojin Dimitrijević, Vladimir Djerić

és Stojan Cerović belgrádi

vendégekkel 19

Írástudó politikusok - Ján Čarnogurský,

František Mikloško és František Šebej szlovák

politikusokkal beszélget Szarka László 23

ÉVFORDULÓRA

Vekardi László:

Egy nagy Erdély-történész - Jakó Zsigmond 29

BESZÉLŐ HÁZAK

Szabó B. István: Vivat Akadémia! 33

A tudomány új szerepvállalása

Beszélgetés Glatz Ferencsel, a Magyar

Tudományos Akadémia elnökével 40

NAPLÓ

Papp Gábor Zsigmond:

Bolognai anizx 45

Kiss Endre:

Kis közép-európai enciklopédia Párizsból 49

Petőcz András:

Utazások Európában 50

Rockenbauer Zoltán:

A karmester és a diktátor

Furtwängler a senki földjén 55

MŰHELYEK

Gyuris György: Tiszatáj-reflexiók 59

Sándor Iván: Az irodalmi Hadak útján 61

Olasz Sándor: Hagyomány, érték, modernség 63

Teljesen el vagyunk tévedve

Beszélgetés Csordás Gáborral, a Jelenkor

Kiadó vezetőjével (Mihancsik Zsófia) 65

Stumpf István: Századvég Politikai Iskola 69

TRANZITBAN

Antal László: Merre tart a magyar gazdaság? ... 74

Számunk szerzői

Summary 79

Európai utas

Az európai együttműködés folyóirata
Megjelenik negyedévenként

A szerkesztőbizottság elnöke:

Pomogáts Béla és Vásárhelyi Miklós

Főszerkesztő: Módos Péter

Számunk szerkesztésében részt vett:

Farkas János László

Jovánovics György művészeti vezető

Kiss Gy. Csaba

Módos Márton

Újvári Imréné tervezőszerkesztő

Vas János (fotó)

Vujicsics Sztoján főmunkatárs

A szerkesztőség címe:

1062 Budapest, Bajza u. 18.

Telefon/fax: 122-5164, 342-1978

Az Európai utas Alapítvány
megbízásából kiadja a Budapest Kft.

Felelős kiadó:

a Budapest Kft. igazgatója

Terjeszti a HIRKER Rt.

az NH Rt., a Kiadói Lapterjesztő Kft.

az NH Rt., a Kiadói Lapterjesztő Kft.

Előfizethető a Budapest Kft.-nél

(1462 Budapest, Pf. 779),

a hírlapképzés postahivatalokban,

a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-

előfizetési és Lapellátási Irodában

(HELIR, Budapest VIII., Orczy tér 1. 1900)

közvetlenül vagy postautalványon,

valamint átutalással a HELIR 215-961 162

pénzforgalmi jelzőszámára

Egy szám ára: 248 Ft

Előfizetési díj egy évre: 800 Ft

Külföldön terjeszti a Kultúra

Külkereskedelmi Vállalat

H-1398 Budapest, Pf.: 149

Révai Nyomda Kft.

1037 Budapest, Kunigunda útja 68.

ISSN: 0866-272X

E számunk az ÁPV Rt., a Budapest Bank

Budapestért Alapítvány, az Európai utas

Alapítvány, az Európa Biztosító,

a József Attila Alapítvány, a Magyar

Külkereskedelmi Bank Rt., a MOL Rt.,

a Nemzeti Kulturális Alap és a Soros

Alapítvány támogatásával készült

Címekpünkön: A Magyar Tudományos

Akadémia nagyterme

Pomogáts Béla

A MAGYAR KULTÚRA TARTOMÁNYAI - ÉS AJÖVŐ

Minden európai kultúra valójában regionális kultúrák egységesülése által jött létre: a kulturális egységesülés a gazdasági és politikai egység kialakulásával párhuzamosan alapozta meg a modern európai nemzeteket. Sőt a kulturális egységesülés talán még fontosabbnak is bizonyult, mint a gazdasági és politikai, minthogy léteztek európai nemzetek, például a németek, az olaszok, a lengyelek, amelyek a polgári nemzeté válás XVIII-XIX. századi folyamatát nem a gazdasági és politikai élet körében élték át, mint a franciák, hanem a kultúra és különösen az irodalom keretében. Először voltak kulturális, „irodalmi” nemzetek, és csak később politikaiak; először hozták létre a saját mentális és erkölcsi egységüket, és csak később az intézmények, az állam, a piac egységét.

Kulturális egyesülés és decentralizáció

A magyarságnak a XVIII-XIX. században kevésbé mostoha sors jutott: a Kárpát-medencében élő magyarság akkor egyetlen államjogi keretben élt, és ezen az a tény sem változtatott, hogy az ausztriai ház birodalmán belül a Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség külön igazgatási egységet alkotott. A királyság és a nagyfejedelemség között nem volt politikai határ, mindkettő Szent István koronájának országa volt.

A magyar nemzeti kultúra, a magyar nemzeti irodalom mindazonáltal regionális kultúrák és irodalmak egységesülésének eredménye volt, minthogy más-más kulturális hagyományokat hordozott a Dunántúl, az Alföld, a Felvidék és Erdély, és a nemzeti kultúrának ezeket a hagyományokat kellett összefognia. Ebben az összefogó és összegző munkában állt Bessenyei György, majd Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly tevékenységének értel-

me: a magyar nemzeti irodalmat a kulturális egység követelményeinek megfelelően ők hozták létre, és ez a kulturális-szellemi egység a magyar romantika fellépése körül (Kölcsy, Katona, Vörösmarty korában) már létezett.

A kulturális régiók szerepe azonban továbbra is megmaradt, és ez természetesen volt mondható, hiszen minden nagy európai kultúrának vannak regionális színei, változatai, és a „dunántúltság” vagy az „erdélyiség” eltűnése a magyar nemzeti kultúrát szegényítette volna. Sőt hibásnak és károsnak kell tekintenünk azokat a hatvanhetes kiegyezés után fellépő törekvéseket, amelyek a magyar kultúrát, a magyar irodalmat a világvárosi arculatot öltő Budapesten kívánták központosítani, gyengítve ezzel a hagyományos vidéki központok szerepét és a peremvidéken élő magyarság ellenálló erejét. A trianoni helyzet kialakulásához mindenképpen hozzájárult az, hogy a peremvidékek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) magyarságának határozottan gyengült a gazdasági, politikai és kulturális ereje.

Éppen ezért a XX. század elején erős decentralizációs törekvések léptek fel, ezek a hagyományos vidéki kulturális központok szerepét szereték volna erősíteni, illetve az erősen polgárosult új gazdasági központoknak (Nagyváradnak, Temesvárnak, Kassának) kívántak kulturális-szellemi irányító szerepet adni. A kulturális decentralizációs kísérletek azonban elkéstek: közbejött a világháború, majd Trianon, és ennek a decentralizációnak most már egészen más körülmények között kellett végbemennie.

Trianon után

Az irodalmi decentralizációt végül is az első világháborús vereség, a modernizációs kísérletek bukása és ezek

következményeként a történelmi ország területének feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés a magyarság lélekszámának egyharmadát: közel három és félmillió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá, és ezzel a magyar nemzeti irodalom hét évszázados egységét is megtörte.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak az elcsatolt országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a több központú nyelvi kultúráktól, amelyek voltaképpen nem ritka képződmények a világkultúrában, hiszen a nagy világnyelvek általában policentrikus kultúrákat hordoznak, így például a francia irodalom mellett beszélhetünk a frankofón irodalmakról, vagy az angol irodalom mellett az angolszász irodalmakról.

A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust a különböző nemzeti kultúrák nyelvi közössége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében másról van szó: itt nemcsak a nyelvközösség fogja össze a politikai határok által máskülönben egymástól elválasztott irodalmakat. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé; állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetes módon megegyezik egymással: közös az etnikai és történelmi tudatuk, összeköti őket a közös értékrend és hagyomány

A magyar kultúra (irodalom) poliocentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország kultúrája (irodalma) mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek - nem utolsósorban nemzeti identitásuk, kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében - létrehozták a saját kultúrájukat (irodalmukat).

A kisebbségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és a kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

Kettős hagyomány

A magyar kisebbségi kultúrák (irodalmak) ugyanis két forrásból alakultak ki: a regionális magyar kultúrák és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettőségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar kisebbségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok - Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásár-

hely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai - biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata.

A regionális hagyományoknak azóta is igen nagy szerepük van a kisebbségi magyar irodalmak önismertében és kulturális stratégiájának alakításában. Az erdélyi magyar irodalom érzékelhető módon ma is azokra a tradíciókra épül, amelyeket a két világháború között létrejött „transzilvánista” szépirodalom (Áprily Lajos, Reményik Sándor, Dzsida Jenő, Kós Károly, Nyíró József, Tamási Áron) hozott létre, és ez a hagyomány nemcsak azt jelenti, hogy az írónak mindenképpen nagyobb közéleti, nemzetpedagógiai szerepet kell vállalnia, hanem megszabja a művek szemléleti, poétikai és stílusbeli tulajdonságait is.

Hasonló megállapításokat tehetünk a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom tekintetében: a szlovákiai magyar irodalom ma is ragaszkodik ahhoz a „kisebbségi humanizmushoz”, amelyet különben egymástól igencsak eltérő irányokból egy Fábry Zoltán és egy Mécs László határozott meg annak idején, és a vajdasági magyar irodalom sem szabadulhat attól az avantgárd hagyománytól, amelyet az Új Symposion mozgalma kezdeményezett egy olyan korszakban, midőn a modern művészeti eljárások és eredmények számára Belgrád nagyobb szabadságot adott, mint Budapest.

De a regionális sajátosságokat alapozza meg a kisebbségi magyar kultúráknak a többségi kultúrákkal kialakított kapcsolatrendszere is. Természetesen nem arról van szó, hogy ezek a magyar kultúrák a többségi - román, szlovák, szerb, ukrán - kultúra rendjében helyezkednek el, a személyes kapcsolatok, az irodalmi, művészeti ösztönzések mégis hatnak rájuk, és mint befogadók, mint közvetítők nyitottak a többségi kultúrák előtt. Sőt

ebben a tekintetben igen eredményesen képesek a kívánatos közép-európai kulturális integrációt elősegíteni. A magyar kultúrák (irodalmak) ugyanis éppen kisebbségi létük következtében minden más közép- és kelet-európai kultúrával napi összeköttetésben vannak, a magyar irodalmak egy közép-európai (belső) kulturális diplomáciában is igen fontos kezdeményezéseket tehetnek.

A regionális hagyományok mellett azonban az egész magyar irodalomnak lényeges szerepe volt a kisebbségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a külön fejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékekre is. A kisebbségi irodalom nemcsak a Balassától Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kassák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl meg. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a kisebbségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A kisebbségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve baloldali írók is, akik az 1918—1919-es forradalmak bukása után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek

*„A regionális hagyományoknak
igen nagy szerepük van
a kisebbségi magyar irodalmak önismertében
és kulturális stratégiájának
alakításában.”*

össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt hozott létre, amely a kortárs magyar kisebbségi irodalmak fejlődésének a továbbiakban is fontos tényezője maradt.

Politikai nemzet és kulturális nemzet

A sohasem kívánt, mégis bekövetkezett széttagoltságnak a kényszere folytán azonban a magyar irodalmi, mi több, a magyar nemzeti tudat szerkezetének is át kellett alakulnia. Európában hagyományosan kétféle nemzetfogalom jött létre, az egyik a francia felvilágosodás, a másik a német romantika szellemi műhelyében. A felvilágosodás filozófusai az „államnemzet”, illetve a „politikai nemzet” ideológiáját hirdették meg, azaz az állampolgárság kritériumával határozták meg a nemzeti identitást, és egy erős központi hatalom által akarták a nyelvileg és etnikailag heterogén államalakulatokból egységes „nemzetállamot” és „politikai nemzetet” létrehozni. Terveiket „klasszikus” formában az erőteljesen, esetenként könyörtelenül központosító francia politika hajtotta végre: az a francia állam, amely a XVIII. század elején még lakosságának közel felében nem franciául beszélő etnikai csoportokból állt (bretonokból, okcitanokból, provanszálókból), a XIX. század végén már szinte csak a francia etnikumot ismerte (és ismerte el).

Ugyanezt a politikai gondolkodást érvényesítette a legtöbb közép- és kelet-európai állam, így a legutóbbi politikai fordulatig Románia: nemcsak az 1989 telén elsodort sztálinista-fasiszta rezsimben és nemcsak Iliescu posztkommunista kormányzása alatt, hanem a két világháború közötti pol-

gári korszakban is. Hasonló törekvések figyelhetők meg a függetlenné vált második Szlovák Köztársaságban, amely a maga törvényhozáásával, így nyelvtörvényével a szlovák nyelvnek kíván uralkodó pozíciót adni, politikai gyakorlatában pedig időnként még azokat a határokat is túllépi, amelyeket az „államnemzeti” és „nemzetállami” ideológia megjelöl.

A „politikai nemzet” koncepciójával szemben állt a német romantikus bölcselők, mindenekelőtt Herder és a Schlegel fivérek „kultúrnemzet” fogalma. Ez - már a német széttagoltság következtében is - azt hirdette, hogy valamely nemzet összefogó ereje nem a közös állam, hanem a közös nyelv, a közös etnikai és történelmi tudat, a közös kultúra és hagyomány. Ez a felfogás érvényesült több közép-európai ország vagy nemzet esetében, így a XIX. századi lengyel irodalomban, amely a háromfelé szakított lengyel nemzet közös identitását a lengyel kultúrában találta meg. A XIX. században máskülönben is általános jelenségnek számított, hogy a nemzet fogalmát nem a körülhatárolt államterület vagy az intézményes állami szuverenitás, hanem a közös nyelv és kultúra határozta meg. Ebben az értelemben alkottak nemzetet az olaszok és a finnek is.

Hasonló gondolkodást kíván a magyarság jelen helyzete: a magyar kultúrát nem azonosíthatjuk Magyarországgal kultúrájával, és a magyar nemzetet sem határozhatjuk meg a magyar állampolgárok közösségeként. Már azért sem, mert ebbe a közösségbe más nemzetek - szerbek, horvátok, szlovákok, németek és románok - gyermekei is beletartoznak, ha viszonylag kis számban is.

A magyar kultúrát éppen ezért úgy kell definiálnunk, mint a magyar kultúrközösség szellemi értékeinek és intézményeinek rendszerét. Ez a kultúrközösség és ez a szellemi rendszer egy nem politikai, hanem „lelki köztársaságot” alkot, és minden magyar író,

művész és tudós ennek a „lelki köztársaságnak” a teljes jogú polgára lehet. Valójában ez a felismerés határozza meg az ezredfordulón kialakulóban lévő új magyar kulturális identitást.

Kisebbségi identitás és európaiság

Az emberi személy identitása mindig történelmi, kulturális és erkölcsi vonzások erőterében alakul ki, a nemzeti önazonosság is erősen összetett fogalom, és a kisebbségi magyarok kulturális identitásának szerkezetében is egyszerre van jelen a regionális kötődés: a ragaszkodás a szülőföld, a helyi történelmi múlt értékeihez, hagyományaihoz, lelki tényezőihez, és a ragaszkodás a nemzeti nyelvhez, kultúrához, történelemhez. Ez a kisebbségi identitás olykor személyes drámákat is okoz, például a szülőföldjüket elhagyó erdélyi, felvidéki és vajdasági magyarok esetében, minthogy nekik nemcsak saját kötődéseikkel kell állandóan számot vetniök, hanem a befogadó közegben, akár a magyarországi közegben időnként tapasztalt idegenséggel, értetlenséggel is.

A kisebbségi identitás mindazonáltal igen termékeny kulturális ösztönzések elindítója lehet, és éppen az irodalom, a művészet ad számtalan bizonyosságot arra, hogy ezek az ösztönzések magasrendű kulturális értékek születésében játszhatnak szerepet. Ezek a kulturális értékek nemcsak az egyetemes magyar kultúra részei, hozzátartoznak a közép-európai és az európai kultúrához is. Még akkor is, ha az európai kulturális közvélemény nem tud róluk, nem veszi figyelembe őket és nem érdeklődik irántuk. Abban természetesen a magyarországi intézményeknek is szerepe lehet, hogy a kisebbségi magyar kultúrák nagy értékei miként jutnak el, eljuttatnak-e egyáltalán az európai kulturális nyilvánosság fórumaira.

*„A kisebbségi magyar kultúrák
az elmúlt háromnegyed évszázadban
mindig következetesen
az európai kultúra részeinek
tudták magukat.”*

*„Azokat a konfliktusokat,
amelyeket a kisebbségi lét
és a többségi nacionalizmus
ezekre a magyar közösségekre
az elmúlt két-három emberöltő során rákényszerített,
valóban csak az európaiság programja jegyében
lehet megoldani.”*

A kisebbségi magyar kultúrák az elmúlt háromnegyed évszázadban mindig következetesen az európai kultúra részeinek tudták magukat. Különösen az erdélyi magyar kultúra, az erdélyi magyar irodalom, amely a mostoha és szűkös kisebbségi helyzetet általában az európaiság jegyében kívánta meghaladni. Így a két világháború közötti transzilvánisták őszintén hittek a sajátos erdélyi fejlődés és a sajátos erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatchdichtung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magasrendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágitani. Az európai tájékozódás is a történeti Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Charles Ferdinand Ramuz, a Vaud kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szerette volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét.

A kisebbségi lét körülményei között a romániai magyar irodalom már első eszmélésétől fogva európai kitekintésre készült, és az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhata a román irodalommal, s ebben a körben újíthatja meg természetszerű egységét az egyetemes magyar művelődéssel. A húszas évek nemzetiségi életében igen népszerű volt a közép-európai vagy a „páneurópai” gondolat. Mindkét eszme, úgy tetszett, szervesen egészítette ki a transzilván ideológiát. „Erdély - állapította meg Szentimrei Jenő *Szempontok a megírandó „Erdély történeté”* -hez című 1925-ös tanulmányában - nemcsak földrajzi,

de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudott kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.”

Két erdélyi tanúságtevő

A regionális irodalom eszméje, elsősorban az erdélyi magyar irodalom eszményeit először rögzítő Kuncz Aladárnál egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a Nyugatot mozgalmában indult, a francia irodalom vonzókörében nevelkedett, európai polgárnak tudta magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával, világfiás életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követte. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai örhelyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen.

Érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális és nemzetiségi irodalmakat, az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte meg sorozatos ismertetésüket. E regionális és nemzetiségi irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelyeknek vállalniuk kell Európa jövője szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek a szolgálatát. „Európa - írta *Erdély az én hazám* című tanulmányában 1929-ben - a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán

magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.” Ebben a gondolatban Babits Mihállyal találkozott, aki maga is úgy látta, hogy „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani”. Kuncz Aladár Erdélyt vallotta hazájának, ugyanakkor az európai civilizáció egyetemes érdekei szerint gondolkodott. Szülőföldjét „virtuális Közép-Európának” látta, amely nemzeti és művelődési változatokban bővelkedik, s ezekből a változatokból képes történelmi egységet alakítani.

Az erdélyi magyar szellemi élet a két világháború közötti korszakban az európaiság szellemi távlatába állította mindazt, amit az ottani kulturális élet létrehozott, amire ez a kulturális élet törekedett. Ezt a távlatot kívánta megteremteni a marosvécsi írók köre és az Erdélyi Helikon, amelynek programja gyanánt az első szerkesztő, Áprily Lajos az európai igényességet és az egyetemes látóhatár kialakítását jelölte meg: „Erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. (...) Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.”

Olyan kulturális építő program ez, amely ma sem idegen a Kárpát-medencében élő magyar kisebbségi közösségektől és ezek kultúráitól, irodalmaitól. Azokat a konfliktusokat, amelyeket a kisebbségi lét és a többségi nacionalizmus ezekre a magyar közösségekre az elmúlt két-három emberöltő során rákényszerített, valóban csak az európaiság programja jegyében lehet megoldani. A magyar kisebbségi közösségek ezért ma minden más közösségnél jobban: több reménnyel és erősebb meggyőződéssel várják az európai integrációt. ■

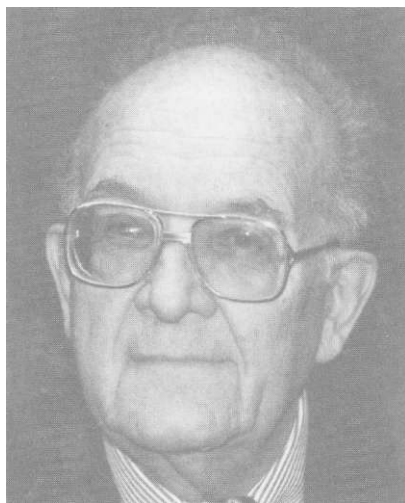
LUDWIG ERHARD HAGYATÉKA

Alexander Rüstow, a nagy liberális nemzetgazdász tett egyszer Ludwig Erhardról egy gondolatébresztő megjegyzést. Németország neki köszönheti, írta 1957-ben, „azt az érzést, hogy végre céltudatos, nagy integráló erejű gazdaságpolitikai vezetése van, amelynek hiánya oly végzetes volt a weimari időkben”. És hozzátette: Ha Erhard már akkor hivatalban lett volna, talán nem is omlik össze az első német köztársaság.

Figyelemreméltó tanúvallomás. A későbbi nemzedékekből talán nem mindenki írná alá. Pedig nem alaptalan. A németek háború utáni sorsa, felemelkedésük a romba dőlő országban, a fokozatosan növekvő jólét, az önbecsülés és a nemzetközi elismerés visszanyerése, a belső megbékélés a katasztrófa után: mindezt nem gondolhatunk Ludwig Erhard gazdaságpolitikája nélkül. Mert az volt az egyik sarkköve a régi Szövetségi Köztársaság évtizedes politikai stabilitásának, melynek a Hitler által utóbb megsemmisített első köztársaság sohasem örvendhetett.

Ma a következetes rendpolitika melletti döntés, a *laissez-faire* kapitalizmustól való búcsú magától értetődőnek hat. Akkor, 1948 júniusában, amikor Erhard a nyugati katonai kormányzókkal együtt beindította a valutareformot, és ellenkezésüket legyőzve ugyanakkor megszüntette a központi gazdálkodást, a jegyrendszert, a kiutalásokat és kontingenseket, ez a politika minden volt, csak nem magától értetődő. A német szociáldemokraták - az akkor Angliában kormányon levő Munkáspárttól támogatva (mely katonai kormányzóján keresztül nyomást is gyakorolt) - szenvedélyesen kiálltak a központosított tervezés mellett, a szabad sajtó ellen és az alapanyag-feldolgozó iparágak, valamint a bankok államosítása mellett.

A Konrad Adenauer Alapítvány rendezésében Budapesten tartott Erhard-émlkülésen felolvasott előadás, némileg rövidítve. Fordította Farkas János László

Fritz Ulrich Fack

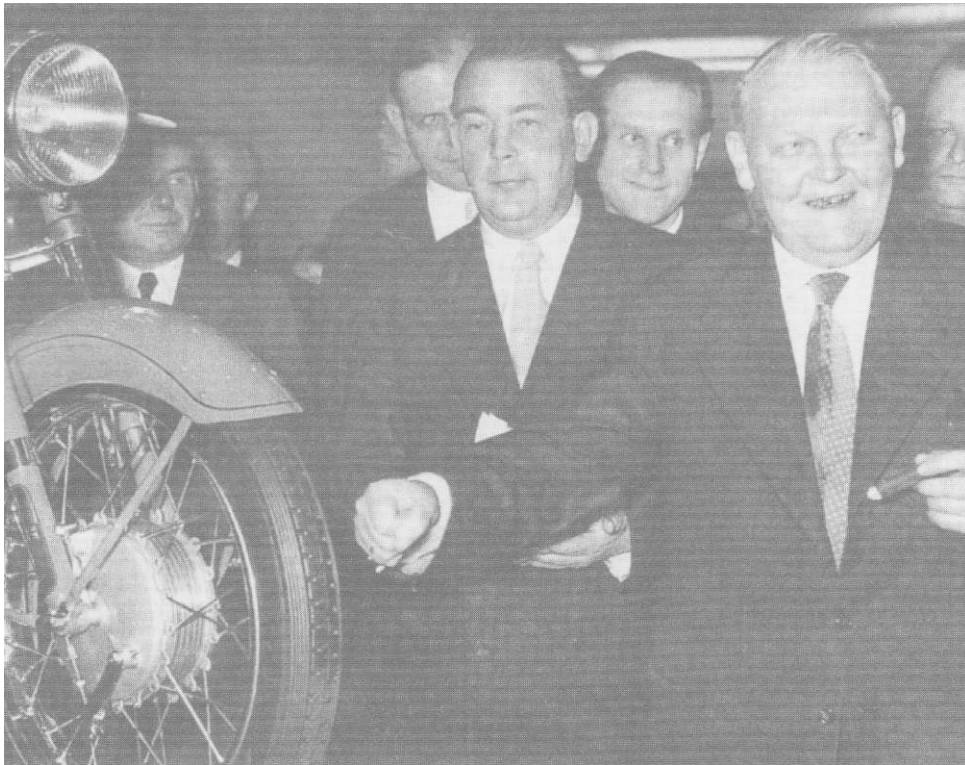
Erhard döntése a piacgazdasági rendszer mellett alapvetően megváltoztatta a nyugatnémet gazdaságot és ezzel együtt az egész háború utáni társadalmat is. Nemcsak azzal, hogy megtörte az örökölt és áthagyományozott gazdasági pozíciókat és megváltoztatta a tulajdonos osztályokat. A verseny révén soha nem látott dinamikát, s nem utolsó sorban társadalmi dinamikát is szabadított föl.

A gazdaságpolitikát korábban jobbra naiv módon intézték: ki-ki a legjobb tudása szerint, de átfogó koncepció nélkül, rendszertelen állami beavatkozásokkal, amikor épp szükségesnek látszott, szabályozók rendszere és önkorlátozás nélkül. Az ordoliberalizmus viszont, amelyet Erhard a gazdaságpolitikai gyakorlatba ültetett át, átfogó koncepciót adott, és az államnak mérsékletet parancsolt mind a normaadó, mind a gazdasági résztvevő szerepében. Minden megfontolás közepontjában pedig - és ez a Harmadik Birodalom után nem csodálható - az egyén szabadsága állt, s így a gazdálkodó ember szabadsága a foglalkozási, iparüzési és kibontakozási szabadság alakjában.

Az új rendezés a gazdasági folyamat számára egyúttal bizonyos játékszabályokat rögzített, amelyek korlátozták a gazdasági hatalmat, és az állami beavatkozást a szükséges minimumra szorították vissza. Hogy ez a minimum mekkora legyen, természetesen változó, időhöz kötött nézetek tárgya. Eredetileg jóléti és elosztáspolitikai szempontok álltak az előtérben. Ma már tudjuk, hogy például ökológiai parancsok és tilalmak is ide tartoznak. Nem kérdés, hogy ez a gazdasági rendezés a német alaptörvény politikai rendezésének ellenpárját alkotja - akkor is, ha az alkotmányban nincs kifejezetten lefektetve. Normatív és intézményes garanciái azonban ugyanazokat a célokat követik, mint a politikai alkotmány: biztosítani a szabadságot, korlátozni a hatalmat, ellenőrzést és ellensúlyokat teremteni, a polgárokat gazdasági alanyként is önállóvá, nagykorúvá és ezzel cselekvőképessé tenni.

Az erhardi gazdaságpolitikának bámulatos eredményei voltak. Nyugat-Németországban már 1955-ben elérték a teljes foglalkoztatottságot. 1949/50 telén még kétmillió munkanélküli volt, s rajtuk kívül az NDK-ból menekült milliók is mind munkához jutottak a következő években. Nem vitás, a folyamatot egy sor kedvező körülmény támogatta: a pótolni való mindenütt hatalmas volt, a dollár a 4,20 márkás árfolyammal magasra volt értékelve (ami ösztönözte az exportot), a szakszervezetek visszafogott bérlpolitikát folytattak, és az ipari termelékenység évről évre gyors ütemben növekedett - szóval a gazdasági klíma minden tekintetben serkentően hatott.

Csakhogy a többi európai országban a fejlődés egészen másképp alakult. Angliában például a háború után államosították ugyan a nehézipart, de a hiány attól nem szűnt meg: még évekig tartott az élelmiszer adagolása, a textil kiutalása, a devizaszüke, az utazási korlátozás.

Ludwig Erhard nemcsak a szociális piacgazdaság alapját vetette meg, hanem módszeresen, a mind újra fellobbanó tetemes ellenállást leküzdve felhúzta rá az épületet is. Sikereit korántsem (s ha mégis, nem kizárólag) közmondásos kedélyességének köszönhetette, a vastag szivarnak, mely lassacskán védjegyévé vált. Nem is csak tetterejének és meggyőző erejének, hanem mindenekelőtt állhatatosságának, amikor e rendet megpróbálták felpuhítani. És gyakran megpróbálták.

Makacsságának köszönhető, hogy a fiatal Szövetségi Köztársaság rendpolitikailag kifogástalan szövetségi-bank-törvényt kapott, amely a jegybankot függetlenítette a politikai befolyásoktól. Erhard vitte keresztül a hitelügyet és a külgazdaságot szabályozó liberális törvényeket, s végül egy olyan kartelltilalmi törvényt is, amely a törvényhozási folyamatban elszenvedett lényeges károsodásai ellenére teljes mértékben megérdemelte ezt a nevet. A törvényen utóbb többször is javítottak.

E törvényhozói szándékokkal szemben ott látjuk - és ez volt a tragikumuk ennek a nagy gazdaságpolitikusnak - azt az áldatlan szövetséget, amely rendszeresen összeállt gazdasági érdekcsoportokból, Adenauer kancellár befolyásos sűgőiből és sajnos nem is egyszer magából a kormányfő-

ből. Adenauer olyan törvényeket követelt, amelyek a szövetségi kormánynak több beleszólást engednek a szövetségi bank ügyeibe, hogy érvényesíthesse politikai befolyását. Nem nézte jó szemmel a külkereskedelem liberalizálását, mert az ipar minden vámcsökkenésre felhördült, és panaszaival hozzá szaladt, egyébként nem egyszer maga mögött tudva ezekben a kérdésekben a szakszervezetet is. És ellenszenvvel figyelte a kancellár Erhard liberalizálási politikáját az energiapiacra (szén és olaj), mert tartott a Ruhr-vidéki bányászok megmozdulásaitól.

A rendpolitika nem érdekelte a kancellárt, káros dogmatizmust látott benne, és Erhardot nem is egyszer rendreutasította, mondván, hogy hagyja őt békén ezekkel a rendpolitikai hóbortokkal. Ezért azután a kartelltilalmi körüli harc is hidegen hagyta, s nem gondolt arra, hogy támogatja Erhardot. A törvény hét tervezetet és ellentervezetet élt meg, a parlament két törvényhozási perióduson át halogatta, és végül csak alaposan meggyengített formában fogadta el. Hasonló halogatást szenvedett a szövetségi bank-törvény is. A szövetségi gyűlés nem is bocsátotta volna ki őket 1957 nyarán, ha Erhard nem fenyegetőzik azzal, hogy ellenkező esetben nem jelölteti magát a közelgő

szeptemberi választásokon. Csak akkor kapott észbe a CDU, hogy a választásokon Erhard a legerősebb húzós ló, és vonakodva bár, de engedett neki.

Ez a véleményváltozás nem volt véletlen. Politikai pályáján Erhard mindig valóban nagy népszerűségnek örvendett. Választási gyűlései - az egyes kampányokban nyolcvannál is többször fellépett, többször, mint a CDU bármely másik nagyágyúja - mintegy a köztársaság piactereinek színes népi forgatagai voltak. Tüzes, polemikusan kihegyezett beszédek tartott, amilyeneket az ember nem is gondolt volna róla, és viharos tetszést aratott. Az emberek nem-

csak növekvő jólétük kezését látták benne, hanem a „rendes fickót” is, és olyan politikust, aki sokat tett a világban Németország reputációjának visszaszerzéséért. Hálások voltak neki ezért.

Erhard végképp nem volt a hatalom embere, és ez is hozzájárult közkedveltségéhez. A tisztességre és az észre tett, mindenekelőtt a jobb érv hatalmára. Nagy tisztelettel viseltetett a természetes tekintély, mindenekelőtt az idős kor tekintélye iránt. Ezért volt gyakran szinte tehetetlen Adenauerrel szemben, akitől csaknem egy nemzedéknyi idő választotta el, és aki értett hozzá, hogy kihasználja személyes és hivatali tekintélyét. Az Öreg érezte (és mondta is), hogy Erhardot politikához nem értő gazdasági szakembernek tartja, aki egyébként is híján van a vezetői képességeknek, és minisztériumában (állítólag) minden összevissza megy. Az efféle rosszmájúságokat megírta a gazdasági minisztériumba rendszeres időközönként elküldött leveleiben is, és gondoskodott tartalmuk kiszivárogtatásáról. Ez is színezte a képet, amelyet a kortárs nyilvánosság a gazdasági minisztériumról kialakított.

Ez a kép nem volt egészen alaptalan, de célzatosan el volt túlozva. Mert hogyan is állhatott volna meg politikailag Erhard - eltekintve kan-

cellárságának lesújtó végjátékától hogyan is fejthetett volna oly nagy nyilvános hatást, hogyan is vezethetett volna egy nagy és szellemileg minden ízében eleven minisztériumot, ha nem így?

Hogyan érvényesíthette volna más- képp akaratát 1948-ban a katonai kormányzókkal és tanácsadóikkal szem- ben, akik először hevesen ellenezték a központi gazdálkodás meghökkenő és kockázatos megszüntetését, míg- nem Erhard az amerikai Clay tábor- nokhoz fordult segítségért, s ez, bízva Erhardban - ennél többet akkoriban semmi sem jelenthetett -, jóváhagyó- an beavatkozott? Ebből a ta- lálkozásból egyébként élet- reszülő barátság támadt, amelyet számos levél doku- mentál, s ami cáfolata lehet egy másik legendának, hogy ugyanis Erhard nem volt ké- pes a barátságra.

Természetesen voltak Er- hardnak politikai tévedései is. Sok éven át harcolt az eu- rópai integráció, s így az 1957-es Európai Gazdasági Közösség ellen, kiseurópai béklyót érzett benne, s he- lyette Anglia és a skandináv országok bevonásával egy nagy európai szabadkereske- delmi zónát szorgalmazott. Nem bízott az olyan intéz- ményekben, mint az Európai Valutaunió (mely később hasznos átmenetnek bizo- nyult az európai valuták kon- vertibilitása felé), és ellene volt a Franciaországgal való túl szoros együttthaladásnak.

Nyomatékosan szembe- fordult Adenauer nagy reformjával, a társadalombiztosítási alapú nyugdíj bevezetésével s annak magjával, a di- namikus nyugdíjjal. Mai szemmel ezt ma egyesek Németországban távlatos előrelátásnak minősítenék. Akkori szemmel, s ennek már negyven éve, inkább rövidlátás volt. Hiszen semmi úgy nem járult hozzá a régi NSZK tár- sadalmi békéjéhez, mint ez a nyugdíj- reform, amely az öregeket részeltette a fiatalok növekvő jólétéből, és ezzel hozzásegített a hagyományos nemze- déki ellentét leépítéséhez.

Hogy a dolgok ma másképp feste- nek, az számos külső körülményen

múlt, de nem - és főleg: nem kizáró- lag - e részesedési modellen. Ebben a kérdésben Adenauer akarata érvénye- sült Erharddal szemben, ahogyan az európai integráció ügyében is - és bi- zonyára egyik esetben sem Németor- szággal hátrányára.

Konrad Adenauer akkor is megma- radt Erhard legerősebb ellenlábasá- nak, amikor 1963-ban a fiatalabbik az idősebbik kifejezett akarata ellenére elérte, hogy ő legyen annak hivatali utódja. Adenauer sosem tudta jó szív- vel Erhardot utódjául elfogadni vagy akár csak javasolni. Háta mögött már 1965-ben szövögette az SPD-vel a

szemben. Gazdasági miniszterként már 1958-ban megélte, hogy Francia- ország mint söpri le az asztalról azt az általa támogatott javaslatot, hogy az EGK-ból és a későbbi EFTA társulni kész országaiból - élükön Angliával - egy nagy európai szabadkereskedelmi övezetet hozzanak létre. Az évek so- rán a hasonló francia lépések sorra is- métlődtek. Franciaországot gazdaság- politikailag sem tekinthette mintának.

Ez mégsem von le semmit abból, hogy Erhard hibázott, amikor külügy- miniszterével, Gerhard Schröderrel együtt politikailag semmibe vette Franciaországot. Ezt a történelem be-

nagykoalíciót, amelynek talán ismét ő lehetne a kancellárja. A nagykoalíciót aztán egy év múltán Erhard ellenfelei tető alá hozták, de már Adenauer nél- kül.

Különös nyomatékkal fordult szembe Adenauer - régi vitapont volt ez a két oly különböző férfi között - Erhard hangsúlyozottan Amerika-ba- rát külpolitikájával. Ez a külpolitika, s ez vitathatatlan, jól érezhetően lehü- tötötte az Adenauer által éveken át külö- nös gonddal ápolta német-francia kap- csolatokat.

Erhard nem véletlenül viseltetett erős kritikával Franciaországgal

bizonyította. És ez volt az egyik oka annak is, hogy kancellárként megbu- kott. Amerikától politikailag és pénz- ügyileg szorongattatva és ugyanak- kor csalódva a Washington által éve- ken át favorizált, de hirtelen elejtett multilaterális atomtűzőerő (MLF) ter- vében - amely a németeknek ha atomfegyvert nem is, de beleszólást a bevetésébe adott volna - 1965/66- ban szinte védtelenül ki volt szolgál- tatva Adenauer. Strauss és mások támadásainak.

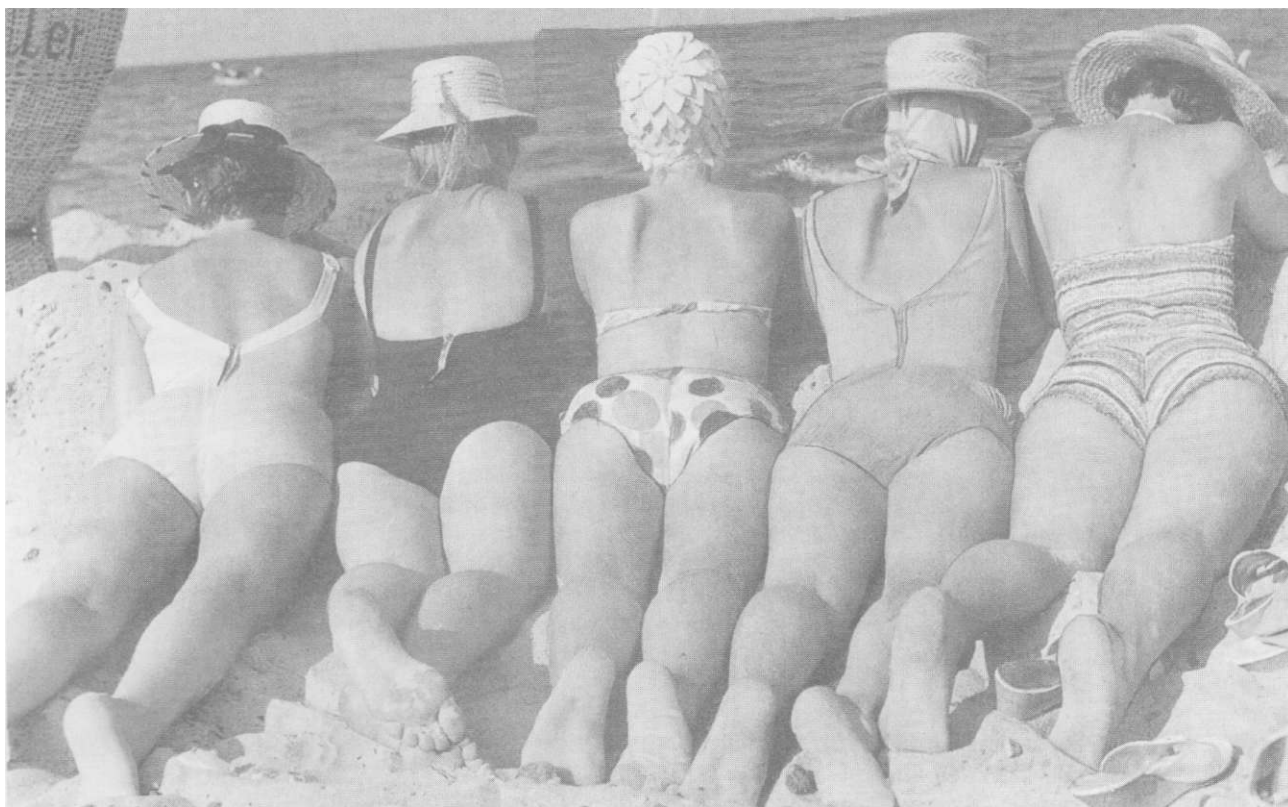
Erhard személyes és politikai tragi- kuma volt, hogy a fiatal és dinamikus amerikai elnököt, John F. Kennedyt

nem sokkal az ő, Erhard kancellári hivatalba lépése után, 1963 őszén meggyilkolták. Kennedyt a sokkal hüvösebb, számítóbbr és csak mérsékeltén németbarát Lyndon Johnson követte az elnökségben. Erhard újra meg újra megpróbált Johnsonnal személyesebb és bizalmasabb viszonyt kialakítani, de ebben - eltekintve némely külsőségektől, vendéglátás a texasi ranchon, gyertyafényes vacsora - mindannyiszor csalódnia kellett. Johnsonnak megvoltak a maga problémái a pénzügyekkel és a fizetési mérleggel, s ott volt a nyakán a vietnami konfliktus, amely folyvást esz-

amúgy is erősen igénybe vett államháztartásban. Erhard haladékot kért, Johnson megtagadta. Sokasodtak Erhard belpolitikai nehézségei is. Végül röviddel a kapuzárás előtt Washingtonban megpróbált még egyszer engedményt elérni, de Johnson kéréseire tetlen volt. Közben pontosan tájékoztatva volt a németországi fejleményekről, amelyek végül Erhard bukásához vezettek. Amerika is lehet nehez partner.

Mi a történet tanulsága? Egyrészt, hogy Erhard erőssége a gazdaságpolitika volt, mindenekelőtt a rendpolitika. Ebben vannak maradandó érde-

szégyenére. Hiszen a nagypolitikában is a maga egyenes útját járta. 1965-ben ő vette föl a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel, pontot téve egy Adenauer által húzott-halasztott ügyre és súlyos konfliktust vállalva az arab országokkal. Ezzel kapcsolatban gyakorlatilag ő helyezte hatályon kívül az ügynevezett Hallstein-doktrínát, amikor Egyiptomon nem torolta meg, hogy az közeledett az Ulbricht-rezsimhez (Nasszer akkoriban hívta meg Ulbrichtot Kairóba). A Hallstein-doktrína értelmében a diplomáciai kapcsolatot Egyiptommal azonnal meg kellett volna szakítani.

kalált, és fokról fokra minden más gondot maga alá gyűrt.

Johnson német támogatást igényelt, lehetőleg szimbolikus csapatkontingensek küldésével. Erhard ezt már csak alkotmányos okokból sem teljesíthette. Johnson a Németországban állomásozó amerikai csapatok költségeinek kiegyenlítését követelte, amit a németeknek amerikai fegyvervásárlás formájában kellett leróniuk. Erhard vonakodva, mintegy a barátság kedvéért igent mondott. A Bundeswehr tényleges szükségleteit messze meghaladó fegyverszállítások egyre nagyobb zavarokat okoztak az

mei, és ezek nemcsak az 1948-as valutareformra vonatkoznak, hanem mindenekelőtt arra az elvhűségre, amelyet a régi Szövetségi Köztársaság államrendjének kialakítása körüli vitában tanúsított. Nélküle és a törvényhozásra kifejtett állhatatos hatása nélkül nem egy intézmény más - kevésbé alkotmánykonform - alakot kapott volna Németországban, és ez nemcsak a Szövetségi Bankra áll.

Annak, hogy a tulajdonképpeni politikában és mint kancellár sikertelen maradt, sokféle és mélyen a személyiségbe nyúló okai vannak. Ezek Erhardnak, az embernek nem válnak

Erhard és Schröder voltak, akik már 1965-ben Varsóban titokban az Odera-Neisse-határ ügyében puhatólítottak (e határ elismerése a német egységbe való beleegyezés fejében), és fontolóra vettek egy új keleti politikát. Erhard küldte szét a világba az 1966. márciusi német békejegyzéket, melynek végső megfogalmazását ő maga adta. E jegyzékben a szövetségi kormány belement az (Amerika által szorgalmazott, Németországban mindaddig kárhözhatott) enyhülési politikába, támogatását összekapcsolta a német újraegyesítésben történő előrelépéssel, és - ugyancsak elő-

ször - visszamenőleg semmisnek nyilvánította a Csehszlovákiát felosztó müncheni egyezményt.

Mindez Erhard saját táborabeli ellenfeleinek szemében az akkori nyugatnémet külpolitika legszentebb javai vagy legalábbis az akkori CDU külpolitikai elvei elleni nyílt árulásnak számított. Hiszen a hatvanas évek közepén vagyunk, még mindig a hidegháború csúcspontján. Ez a konfliktus csak tetézte a belpolitikai nehézségeket, s Erhard politikailag egyre szorultabb helyzetbe került. Ennek ellenére nem hagyta eltéríteni magát. Ebben talán „nem volt politikus”, de mindenestre egyenesvonalú. Erhard nem volt a hatalom embere, aki céljai érdekében minden eszközt bevet. Egyenes ember volt, aki bizalmat kér és megoszthatja a bizalmat. A politikában ez minden bizonytalannal nem mindig a sikerhez vezető legbiztosabb út. De Erhard ezekhez az erkölcsi maximákhoz tartotta magát; nélkülük aligha tudta volna elképzelni az életet.

A svájci nemzetgazdász, Reppard egyszer feltette a kérdést, miért oly ritka a politikában az Erhard képviselte típus. Válasza ez volt: Alighanem Erhard volt az első liberális teoretikus, aki gyakorlati kormányzati munkát vállalván nemcsak hogy nem tagadta meg tudományos nézeteit, nem is hagyta másokra azok megvalósítását, hanem erélyes kézzel saját maga látott hozzá gyakorlatra váltásukhoz.

Mit hagyott ránk Ludwig Erhard? Óvakodnék attól, hogy ebben vagy abban az aktuális külpolitikai kérdésben rá hivatkozzam. Aki az ő tekintélyéhez folyamodik, mélyebbre kell ásnia.

Amit ma Erhard rendpolitikai szempontból bizonyosan szóvá tenne, az az állam mindegyre növekvő gazdasági-politikai súlya, amely az utóbbi három évtizedben a politika tevékeny közreműködésével alakult ki.

Ennek nemcsak a gazdaságra nézve vannak következményei, hanem a társadalom egész állapotára is. Az állami kvóta - vagyis hogy az összes állami kiadás a társadalombiztosítást is beleértve mekkora részét teszi ki a bruttó társadalmi terméknek - Erhard idejében Nyugat-Németországban 34 százalék körül volt, ma az egységes Németországban 50 százalék fölött áll. Amerikában egyébként a kvóta ma még körülbelül 35 százalékos - íme, az amerikai gazdasági rendszer rendkívüli erejének egyik oka. Természetesen nem az egyetlen.

A magas német állami részarányban a legnagyobb szerepet az játssza, hogy az utóbbi huszonöt évben mértéken felül növekedtek a szociális célú kiadások, ami oda vezetett, hogy ma a német társadalmi terméknek nem kevesebb mint egyharmadát fordítják ilyen célra. További ok az államadóságot utáni, 1970 óta évről évre növekvő kamatszolgáltatás. Erre ma az összes állami kiadás 12 százaléka megy el; 1970-ben mindössze 3,5 százalék volt ez a teher.

Távol áll tőlem, hogy a Leviatán-állam rémképét fessek a falra. Nem kívánom vissza a rossz emlékezetű éj-

jeliőr-állapot sem. De a fordított állapot, az állam mindenütt jelenlétét, az állandó beavatkozás, a szabályozási mánia, a növekvő intervenciók készsége, a csak tétova utalás a szubszidiaritásra (még a családban is): mindez nem maradhat hatás nélkül a társadalom foglaltságára és belső éghajlatára.

Ez tehát a helyzet. A Ludwig Erhard felfogása szerinti rendezőállam, amely keretet szab a gazdasági játsz-

mának, de egyébként a lehető leginkább visszahúzódik, egyre inkább átadja a helyét az intézkedő államnak, amely mindenre megoldásokkal szolgál, többnyire költséges megoldásokkal, de leginkább olyanokkal, amelyek mind jobban kiterjesztik hatáskörét. Az ellenállás viszont megbénul. Ezzel önöknek, hölgyeim és uraim, semmi újat nem mondok. A problémát túlságosan is jól ismerik a múltból.

Ebben az a végzetes, hogy a polgárok alig veszik észre, hogy a szabad-

ság határai a hátrányokra tolódnak el: a szaporodó függőségeket elködösíti a gondoskodás. Adófizetőként azonban időről időre fájdalmasan kell tapasztalniok, hogy mindennek ára is van. Kelet-Közép-Európában ezt az árat hanyatlásnak és lemaradásnak nevezték. Következései máig érezhetők a reformországokban az 1990 óta elért nagy eredmények ellenére.

Ludwig Erhard egy hívétől és újtársától, aki vagyok, bizonyára nem várják, hogy a *shareholder value* című piacgazdaság mellett állok ki, a mai divat szerint, és ahogy egyszer Friedrich Hayek professzor fejtette ki a leghatározottabban. A szociális piacgazdaságban a szociális hálónak megvan a maga jó értelme, amelyről én nem mondanék le. Elvégre egy országban a társadalmi béke is olyan termelési és befektetési tényező, amelyet Közép-Európa társadalmi-kulturális hagyományában nem szabad lebecsülni.

Természetesen itt is igaz, hogy minden a helyes mértéken múlik. Ezt már Ludwig Erhard sem győzte hangoztatni - sajnos a kellenél többször talált süket fülekre. Ma a németek az ötvenes-hatvanas évekkel, az újjáépít-

tes időszakával összehasonlítva sokkal jobb körülmények között élnek. Ezért, ha szükséges, komoly károsodás nélkül lemondhatnak a jóléti társadalom kövér esztendeiben élvezett áldások némelyikéről.

És erre szükség is lesz, ezt honfitársaim többsége már belátta. Figyelemre méltó, hogy Németország két nagy egyháza a közelmúltban kiadott közös nyilatkozatában egyáltalán nem kárhoztatta a piacok globalizálódását és a belőle adódó, a szociális állami reformokra is ösztönző nyomást. Olyan eszközt látnak ebben - nagyon realista módon -, amely a jóléti igazságosabb elosztásához vezet a világban, mert a saját piacokra belépést enged az alacsonyabb szociális és bérszínvonalú országoknak. És nemcsak a harmadik világ szegény országaira gondolnak, hanem Kelet- és Közép-Európára is. Ez áldozatot követel, de az egyházak kétszerez rá, ha a terhek igazságosabban fognak megoszlan.

Előadásom végén hadd szóljak néhány szót az önök országának gazdaságpolitikájáról. Visszas volna, ha megpróbálnék tanácsokat osztogatni. Elégtétellel látom, hallom, olvasom, hogy Magyarország sok tekintetben jó úton halad - és senki sem számított másra. A régi állami gazdálkodás privatizációja valódi privatizáció volt, új tulajdonosok jelentek meg, és nemcsak új részesedési jegyek, a társadalmi termék lassan, de folyvást nő, a külkereskedelem fellendül, a verseny fejlődik, az inflációs ráta lassan lejjebb megy, és tart a külföldi befektetők beáramlása. Persze az egyént még mindig aránytalanul magas adók és szociális járulékok terhelik, örökségeként a régi rendszernek, amely országuk reformereinek még sok dolgot ad. Ehhez a feladathoz, ha jól értem, megvan bennük az akarat.

Rendpolitikailag ezért Ludwig Erhard szellemében csak két kívánságom van, és egyik sem az önök piacgazdaságilag megalapozott berendezkedésének megváltoztatására, hanem

megerősítésére irányul. Először is azt kívánom, hogy Magyarország tartsa meg a jegybank függetlenségét a politikától, kormányzattól és parlamenttől, ahogyan azt a Nemzeti Bankról szóló 1991. november 16-i törvény rögzítette és a múlt évi módosítás megerősítette. S hogy ez a függetlenség ne csak papíron, hanem a napi gyakorlatban érvényesüljön. A német Szövetségi Bank az első naptól kezdve erőiesen ellenállt a politikai befolyásolás minden kísérletének. Németországban ma már senki sem kockáztatná, hogy ezt a függetlenséget kérdésessé tegye. A Szövetségi Bank nemzeti intézménnyé vált. Ez az ország jó gazdaság- és pénzügyi állapotára szempontjából többet ér, mint száz törvényhozó aktus.

Másodszor azt kívánám, hogy országuk gazdaság-, pénzügy- és szociálpolitikája az elkerülhetetlen nehéz időkben is feltétlenül tartson ki a piacgazdasági irányvonal mellett. Tehát következetesen álljon ellen minden monopolizáló és versenykorlátozó törekvésnek, a külső és belső protekcionizmus, a szubvenciók és állami beavatkozások, a szociális szívességtetés és kliensgazdaság tendenciáinak. Ez is része a helyesen értett, közjóra irányuló jóléti gazdaságnak.

A Német Szövetségi Köztársaság első két évtizedében lényegében Ludwig Erhardnak köszönhettem, hogy az irányvonal ez maradt, még ha azzal olykor kényelmetlenségek jártak is együtt. Erhardot ezért dogmatikusnak nevezték. De az eredmény őt igazolta - mégpedig a hozótávú eredmény, amely mindenkinek előnyül járt, s nemcsak egy bizonyos rétegnek vagy választói klientélának. A globális verseny világában egyébként még fontosabb lesz ennek a vonalnak a követése.

Oskar Kokoschka, aki 1959-ben megfestette Erhard arcképét, emlékezésében ezt írta: „Ludwig Erhard a koldust emberré tette Németországban. Újra felébresztette az elvesztett emberi méltóságot.” Szépen és főleg rendkívül találóan fogalmazza meg ez a formula annak a férfinak az életművét, akinek a németek oly sokat köszönhetnek. És hívei ma nem is kívánhatnak többet, mint hogy az e formulában leírt folyamat európai szomszédainknak és a világon minden embernek szerencsés osztályrészévé váljék. ■

A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG ÉS A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A szociális piacgazdaság eszméletörténeti és politikai hatásának felvázolásához érdemes röviden visszatekinteni arra a tudományos iskolára, irányzatra - nevezhetjük freiburgi iskolának -, ahonnan Erhard gondolatai a szociális piacgazdaságról és a második világháború után megvalósított politikája kisarjadt.

Az 1930-as években, majd a második világháború alatt a Freiburgi Egyetemhez kapcsolódó közgazdaságtani irányzatot jellemezte egyrészt mindenféle - nemzetiszocialista és kommunista - tervgazdaság és totalitarizmus elutasítása, másrészt a liberális piacgazdaság elfogadása annak hangsúlyozása mellett, hogy a piac nem oldja meg az emberi társadalmak összes problémáit, és hogy az embernek nemcsak gazdasági szükségletei vannak.

Az 1930-as évek vége és az 1960-as évek első fele közötti kényszerű szellemi elzártságunk és ebből következő provincializálódásunk körülményei között nagy eredménynek, áttörésnek lehet tekinteni, hogy a freiburgi iskola egyik kiváló képviselőjének, a politikai megfontolások miatt Svájcba emigrált Wilhelm Röpkének *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* című könyve 1943-ban *A harmadik út* címen megjelent Magyarországon.¹ Belőle a magyar társadalomtudósok legalább azt megtudhatták, hogy vannak Nyugaton tudós társaik, akik a szovjet tervgazdaság és a monopolkapitalizmus mellett vagy között egy harmad-

dik típusú gazdasági és társadalmi rendszerről gondolkoznak, akik lehetségesnek tartják egy „humánus piacgazdaság” megvalósítását, és hogy az egyének számára, akik a piacon versenyeznek és ott saját hasznukat keresik, nagyon is szükségesek a közösség szociális és morális kötelékei, amelyek nélkül a verseny súlyosan degenerálódik.²

A freiburgi iskolának másik, Németországban maradt és a náciellenes ellenállással kapcsolatot tartó képviselője, Walter Eucken szerint minden társadalomnak szüksége van a gazdasági rend mellett politikai, kulturális és társadalmi rendre, ezek közül egyiknek sincs primátusa a másik fölött, viszont kölcsönösen erősen befolyásolják egymást. A hatékony piacgazdaságnak előfeltétele egy demokratikus politikai rend, a társadalmi kapcsolatokban megnyilvánuló együttműködési készség és erkölcsi, valamint értékrend.³ Nem szükséges magyaráznom, hogy ez az elméleti keret miért igen vonzó egy szociológus számára.

Magáról Ludwig Erhardról, valamint elméleti és gyakorlati politikai segítőtársáról, Alfred Müller-Armackról, akiknek tevékenysége a sztálini totalitarizmus legsötétebb hazai éveire esett, csak annyit tudunk, hogy végrehajtották a „német gazdasági csodát”, talpra állították a második világháborúban elpusztult német gazdaságot, és pedig a szabad piacgazdaság feltételei között, még-

höz úgy, hogy a társadalmon belüli konfliktusokat kezelhető szinten sikerült tartani, sőt az osztályellentétek láthatóan enyhültek. A „szociális piacgazdaság”, ahogyan a nyugatnémet rendszert nevezni szokták, tehát tervgazdaság és szocializmus nélkül valósított meg gyors gazdasági fellendülést, súlyos konfliktusok nélküli társadalmat, csökkentette le a szegénységet, mérsékelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, miközben nem csorbította az állampolgárok szabadságjogait, mint ahogyan az a szocialista rendszerű társadalmakban történt. Érthető a német példa vonzóereje mindazok számára, akik szabad társadalomban és jólétben szerettek volna élni.

Mi a szociális piacgazdaság? Mire gondolunk, amikor azt mondjuk, hogy szociális piacgazdaságot szeretnénk Magyarországon megvalósítani? Nem könnyű erre a kérdésre választ adni, mert Ludwig Erhard magyarul megjelent alapvető könyvében⁴ nem találunk világos definíciót. A könyvben Erhard nem fejti ki rendszerezetten nézeteit, hanem aktuális gazdaságpolitikai kérdésekről mondja el a véleményét, sokszor vitatkozva, aktuális gazdasági problémák jelentkezésekor. Pedig szükség lenne a szociális piacgazdaság fogalmának tisztázására, hogy az ne maradjon politikai jelszó, hanem útmutatást tudjon adni az aktuális magyarországi gazdaságpolitikai és szociálpolitikai kérdésekben.⁵

Az alábbiakban megpróbálom összefoglalni Erhard említett könyve és Otto Schlechtnek, a Ludwig

² Röpke, W.: *A Humane Economy. The Social Framework of the Free Market*. South Bend, Gateway Editions, 1960.

³ Eucken, W.: *Nationalökonomie wozu? Leipzig, 1938*. Eucken, W.: *The Foundations of Economics*. Az 1950. évi első angol kiadás harmadik kiadása. Berlin, Springer, 1992.

⁴ Erhard, L.: *Jólétet mindenkinek*. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 1993.

A budapesti Erhard-emlékülésen felolvasott előadás.

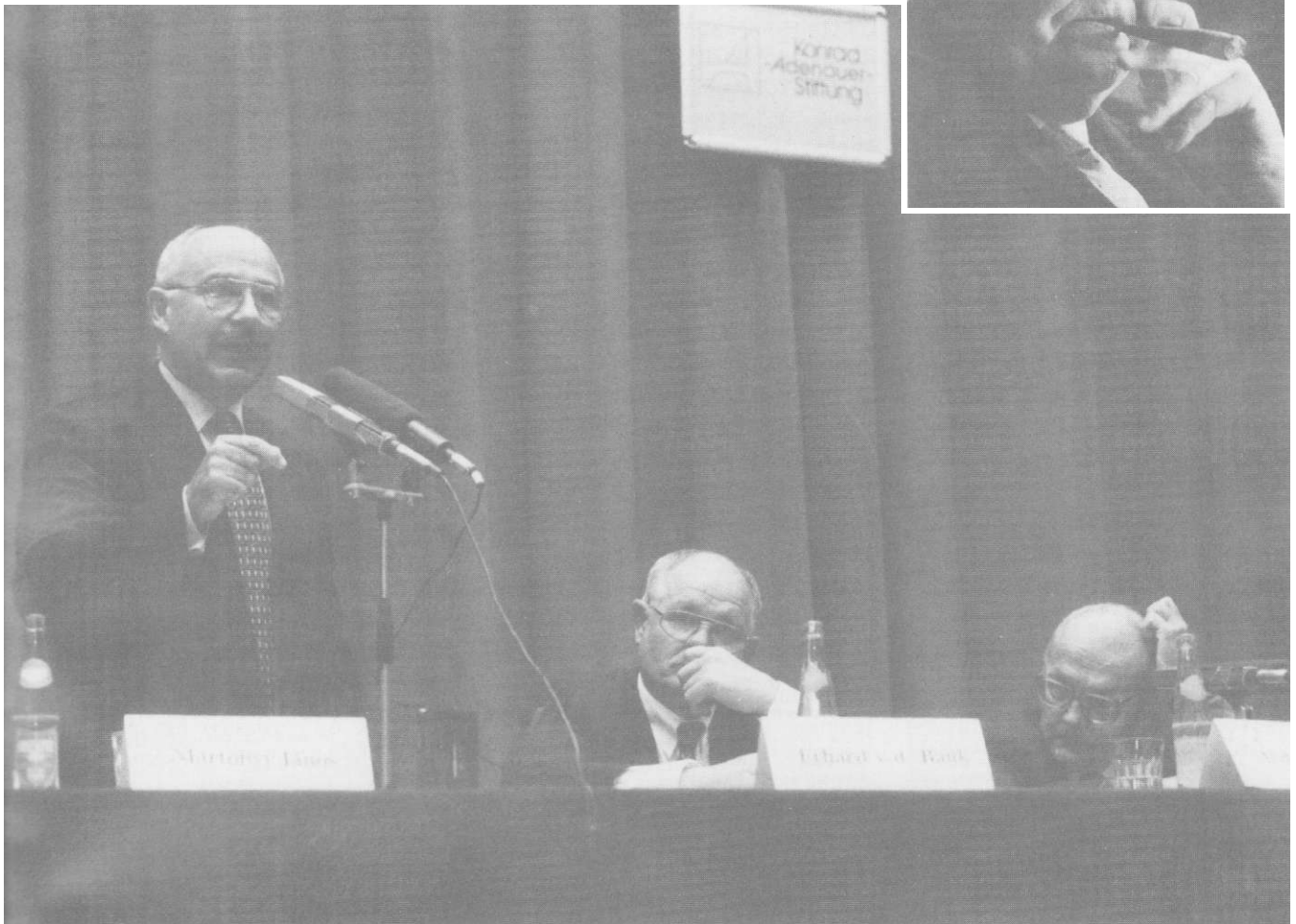
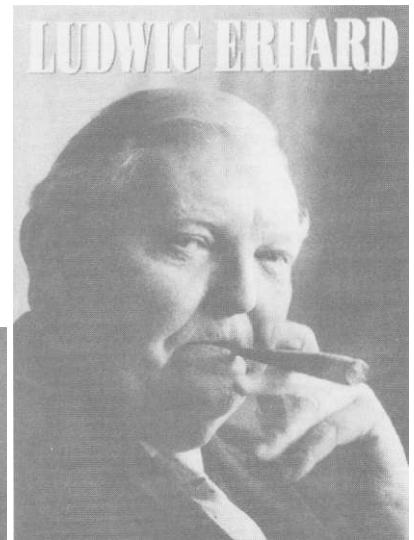
¹ W. Röpke műveiből a közelmúltban jelent meg válogatás magyar nyelven. Röpke, W.: *Civitas Humana*. Budapest, Kráter, 1966.

Erhard Alapítvány elnökének legújabb munkája alapján,⁶ hogy miben látom a szociális piacgazdaság lényegét és különbségét a vele versenyben álló más irányzatoktól.

Mindenekelőtt a szabad piacgazdaság a lényeg, tehát olyan piac, amelyen sem az állam, sem monopóliumok vagy oligopóliumok nem ké-

semféle politikai vagy gazdasági erőfölényből adódó privilégiumot nem fogad el. A szociális piacgazdaságban a jövedelem, az érvényesülés csak a teljesítménytől függhet.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az állam szerepe az „éjjeliőr” szerepére korlátozódik. Az államnak kell biztosítani azokat a keret-

pések hatalmi eszközökkel befolyásolni a piaci folyamatokat. „Aki hatalmi helyzetét akarja kihasználni, annak tudatában kell lennie, hogy ezáltal a nép más köreit és a lakosság más rétegeinek társadalmi létét akadályozza és károsítja.”⁷ Ezért Erhard

5 A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, a Batthyány Lajos Alapítvány és a Konrad Adenauer Alapítvány közel egy évvel ezelőtt konferenciát rendezett ezekről a kérdésekről. A konferenciának talán legnagyobb tanulsága az volt, hogy a meghívott magyar és német előadók és résztvevők gondolatai között nem jelentéktelen különbségeket lehetett felfedezni. Lásd Némethné Stadler Erika (szerk.): *A szociális piacgazdaság ma*. Budapest, a Batthyány Lajos Alapítvány kiadója, 1996.

6 Schlecht, O.: *Wohlstand für ganz Europa*. Bonn, Bouvier, 1995.

feltételeket, amelyek között a szabad verseny megvalósulhat, például határozottan korlátoznia kell a monopóliumok kialakulását. Ezen a téren Erhard szociális piacgazdasága élesen szembenáll a neoliberalizmusnak az anarchizmushoz közelálló, libertárius ágától, amely a minimális államot tartja optimálisnak.⁸

A legvitatottabb kérdés talán az, hogy mit jelent a „szociális” jelző. Erhard egy helyen azt mondja, hogy a szociális piacgazdaság nem a „li-

7 Erhard, i. m. 147. o.

8 Lásd például Nozick, R.: *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford, Basil Blackwell, 1974.

beralisztikus szabadsákmányolás” piacgazdasága, hanem társadalmilag elkötelezett piacgazdaság. Otto Schlecht abban látja a lényegét, hogy „a szabadság és a társadalmi igazságosság a gazdasági rendnek állandó alkotó elemei”.⁹ Ezzel nyilvánvalóan ellentétes a magát radikális liberálisként definiáló Friedrich von Hayek azon álláspontja, hogy a társadalmi igazságosság üres fogalom, a spontán piaci rendben nincs értelme.¹⁰

9 Schlecht, i. m. 113. o.

10 Hayek, F. A.: *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.

Konkrétan Erhard a második világháború és az utána bekövetkezett átalakulások veszteseire, a nyugdíjasokra, betegekre utal, mint a társadalom védelmét igénylő és érdemlő rétegekre. Máshol viszont élesen bírálja azt az álláspontot, hogy annál szociálisabb valamely rendszer, minél nagyobb a szociális célú újraelosztás, redisztribúció. Az utóbbi állásponttal találkozhattunk a közelmúltban szocialista társadalomtudósok között, Magyarországon is. Erhard igen nagy súlyt helyez a társadalom tagjainak felelősségvállalására, arra, hogy saját maguk próbáljanak gondoskodni az őket fenyegető veszélyhelyzetek elhárításáról.

Egy másik lényeges - Röpkénéél és Euckennél is előforduló - gondolata, hogy a szociális piacgazdaságnak szüksége van erkölcsi alapokra, a becsület és tisztesség, szerződéses törvényhűség, köteleességteljesítés erényei kell hogy érvényesüljenek az üzleti életben.

A szociális piacgazdaság eszméjének filozófiai háttere tehát a klasszikus liberalizmus, a keresztény társadalmi tanítás és a szociális érzékenység ötvözete. Ezt azért látom szükségesnek hangsúlyozni, mert ezeket a társadalomfilozófiákat ma Magyarországon sokan összeegyeztethetetleneknek tartják. Lám, Ludwig Erhard szükségesnek látta összeegyeztetésüket, és az ezen alapuló elméleti koncepcióval jelentékeny sikereket ért el a valóságban.

Végül azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szociális piacgazdaság koncepciója nem zárt rendszer, ebben a vonatkozásban teljesen ellentétes a doktriner társadalomfilozófiákkal és közgazdaságtani elméletekkel, hanem rugalmasan alkalmazkodik az aktuális helyzetekhez, és megpróbál a különböző, sokszor ellentétes elvi követelmények között értelmes egyensúlyt létrehozni. Mint Otto Schlecht nagyon találóképpel jellemezte, a szociális piacgazdaság megvalósítása olyan, mint a keskeny hegygerincen való vándorlás.

Az eddigiekből is nyilvánvaló,

hogy a szociális piacgazdaságnak a politika és a társadalomtudományok körében számos ellenzője van. Egyrészt nyilvánvalóan elutasítják mindazok, akik valamilyen központosított tervgazdaságban, tervutasításos rendszerben látják a jövőt. Jelenleg Magyarországon erősebb a másik oldalon álló ellentábor, mindazok, akik szerint nem léteznek „jelzős” liberalizmusok. Valójában a társadalomfilozófiában nagyon sokfajta „jelzős” liberalizmus létezik, sőt a politikában is többféle liberális álláspontot lehet megkülönböztetni, és azok a liberális piacgazdaságok, amelyek különböző országokban megvalósultak, szintén lényeges eltéréseket mutatnak. Elég talán, ha Michel Albertnek néhány évvel ezelőtt megjelent könyvére utalok, amelyben az „angolszász” és a „rajnai” kapitalista rendszert hasonlítja össze, és egyértelműen az utóbbit látja előnyösebbnek Franciaország számára.”

Tehát a szociális piacgazdaság megvalósítása Magyarországon, amit sokan óhajtanának, csak vitában mondhatnám azt is, politikai harcokon keresztül lesz lehetséges.

Tisztán kell azt is látnunk, hogy jelenleg, az 1990-es évek közepén, a szociális piacgazdaság fölött viharfelhők tornyosulnak. Vannak, akik úgy látják, hogy nem a szociális piacgazdaság megvalósítása, hanem a belőle való kihátrálás lesz napirenden a következő években. Több gazdasági és demográfiai változás hozzájárul ehhez a helyzethez. Mindezekelőtt vitathatatlanul lelassult az európai piacgazdaságok gazdasági növekedése. Erhard igen szerencsés világgazdasági feltételek között építette fel a szociális piacgazdaságot Nyugat-Németországban, mert soha előtte, sem utána nem éltek át a nyugati piacgazdaságok hasonló prosperitást, mint körülbelül 1950-től az 1973. évi olajválságig. Ha a gazdasági növekedés lassabb, nehezebb belőle növekvő összegeket társadalmi igazságosság céljaira fordítani. A

11 Albert, M.: *Capitalisme contre capitalisme*. Paris, Seuil, 1991.

lassabban növekedő GDP-ben való részesedésért nyilvánvalóan élesebb társadalmi harcok is alakulhatnak ki, nehezebb a társadalmi béke biztosítása. A lassabb növekedéssel összefügg a tartósodni látszó, viszonylag magas munkanélküliség. Mindezek a problémák fokozottan jelentkeznek Magyarországon, mivel nálunk a növekedés meglapulása helyett nagyon lényeges visszaesés történt. Fokozza a problémát a népesség korösszetételének növekedése. Ezzel ugyanis együtt jár a nyugdíjterheknek és az egészségi ellátás kiadásainak a növekedése. A születési arányszám korábbi csökkenése miatt hazánkban az öregedés problémája is hamarabb és akutabban jelentkezik. A növekvő terhek, szociális kiadások fedezhetőek az adók és a bérekhez kapcsolódó társadalombiztosítási járulékok emelésével. Ez azonban végső soron az ország nemzetközi versenyképességét veszélyezteti. Mindezeknek a problémáknak állami keretben történő kezelését megnehezíti a gazdaság globalizálódása. Ez ugyanis egyebek között azzal jár, hogy a tőke, különösen a multinacionális vállalatok abba az országba mennek, ott létesítenek új gazdasági egységeket, ahol a bérköltségek alacsonyabbak és az adók kedvezőbbek.

Mindennek ellenére nem gondolom, hogy le kellene mondanunk a szociális piacgazdaság megvalósításáról Magyarországon. Természetesen nem másolhatjuk le a németországi megoldásokat, de azért érdemes odafigyelni, hogy eddig nem a drasztikus leépítések, hanem a lépésenkénti reformok útján indultak el.

Végül is az esetleges ellentétes látzat ellenére a német szociális piacgazdaság ma is rendkívüli sikeres, azt is mondhatnánk, éppen most valósítja meg a „második német gazdasági csodát”: súlyosabb gazdasági és társadalmi megrázkódtatások nélkül képes vállalni azt a hatalmas gazdasági terhet, amelyet a keleti szövetségi tartományok, a volt NDK gazdasági, társadalmi és politikai integrációja okozott és okoz ma is. ■

SZABAD PIAC ÉS ERKÖLCSI REND

Különböző szerzők a szociális piacgazdaság különböző dimenzióit, tartalmi elemeit igyekeznek megragadni, megközelíteni, ami mutatja azt, hogy a szociális piacgazdaság többdimenziós rendszer. Van egy társadalmi, egy gazdasági, egy közgazdasági, egy politikai, egy erkölcsi és nyilvánvalóan van egy jogi dimenzió, vagy inkább használva az elmélet megalkotóinak nyelvezetét, egy közgazdasági-társadalmi-jogi-erkölcsi-politikai *rend*. Ami a legfontosabb ebben az elméletben, az az, hogy ezek a rendek, ezek a rendszerek egymástól elválaszthatatlanok, egymással összefüggnek, egyik a másik nélkül nem létezik. Ebben az elméletben - számomra legalábbis - a legfontosabb ez az Eucken által megfogalmazott kölcsönös függés, „*die Interdependenz der Ordnungen*”. É tétel azóta már közhellyé vált. Annak idején a szocialista országokban megjelenő reformtörekvések kapcsán nagyon sokan felhívták arra a figyelmet, hogy vigyázzunk, nincs közgazdasági megújulás, nincs sikeres piacgazdaság politikai és jogi átalakulás nélkül. Egyik a másiknak tükröképe, a valódi *markwirtschaftliche Ordnung* nem létezhet a *rechtlicher Ordnungsprinzip* érvényesülése nélkül.

Az *Interdependenz der Ordnungen* legalább olyan fontos eleme ennek az elméletnek, mint mindaz, amit általában a közgazdasági elmélet erről elmond. Tehát nincs piacgazdaság sikeres demokrácia, jogállamiság és működő jogrendszer nélkül. Ezt most már, úgy tűnik, saját tapasztalataink alapján is megtanuljuk, ez már nem elméleti tétel, nem doktrína, hanem a ma létező közép-európai, ezen belül a magyar valóság legfontosabb kérdése. Mi fűzi egybe ezeket a különböző elemeket? Miért interdependens ez a rendelviség? Azért, mert van mögötte valami, van egy immateriális elem, „túl a keresleten és a kínálaton”, „*jenseits von Angebot und Nachfrage*” (Röpke), és ez nem más, mint az értékrend. Erre az értékrendre épül a

rendszer minden egyes eleme, minden egyes további rend, minden egyes *Ordnung*. Ebben az összefüggésben nagyon lényeges az, amit talán szintén gyakran elfelejtünk, hogy a szociális piacgazdaság nem dogma, nem ideológia, nem olyan eszmerendszer, amelyben válaszokat lehet nap mint nap találni a konkrét gazdaságpolitikai, jogpolitikai, szociálpolitikai problémákra. A szociális piacgazdaság alapvetően értékrend, amely bizonyos alapvető elveket rögzít és követ. Schumpeter írta, hogy a kapitalizmus tulajdonképpen nem más, mint a gazdasági változásoknak egy módszere, formája. A kapitalizmus, vagy ha úgy tetszik, a piacgazdaság tehát folyamatosan változik. Nincsenek örök, állandó válaszok. Vannak azonban állandó értékek. Ezek mindenekelőtt a szabadság és a szolidaritás, amelyek együttesen alapozzák meg azt a rendet, amely ennek az egész elméletnek a lényege. Az értékekből következnek tudniillik a célok. Az alapcél a cselekvési szabadság biztosítása. Biztosítani kell a szabadságjogok gyakorlását, amely szabadságjogok elválaszthatatlanok egymástól. Figyelemre méltó például, hogy a német alkotmány nem is beszél külön a gazdasági szabadságjogokról, mivel az a tétel érvényesül, hogy a politikai szabadságjogok magukban rejtik a gazdasági szabadságjogokat is, nem kell külön felsorolni a vállalkozási szabadságot, az egyébként társadalmilag kötött tulajdonlásnak a szabadságát, a verseny szabadságát stb., hanem elegendő azt mondani, hogy a személyiségnek alapvető joga a saját maga kibontakoztatása. És ebben benne van minden, mert hiszen az, aki elfogadja a jogállamiságot, elfogadja a *Rechtsstaatsprinzip*-et, az elfogadja a gazdasági szabadságjogok érvényesülését is.

A másik alapvető tétel, a *politikai és a gazdasági hatalom korlátozása*, a *Machtbegrenzung*. Itt nemcsak az állam hatalmáról és annak korlátozásáról van szó, hanem mindenfajta gazdasági és politikai hatalomról, amely

mások szabadságát, mások cselekvési szabadságának az érvényesítését korlátozza, vagy ezzel fenyeget. Hogyan kell korlátozni a politikai, gazdasági hatalmat? Egyrészt jogi úton, a demokrácia és jogállamiság megteremtése útján, másrészt pedig a verseny, a valóságos és működőképes verseny érvényesítése útján. A jogi és közgazdasági eszközök tehát együttesen szolgálják a politikai és gazdasági hatalom túlbujánzásának és visszaéléssének meggátolását.

Különösen nagy a veszély akkor, ha a politikai és a gazdasági hatalom összefonódik és együttesen jelentkeznek. de ez már inkább a máról és mirőlunk szóló kérdés. Az egész elméletnek központi eleme a *verseny*. A versenyelméletet megalapozó gondolkodás, mint tudjuk, Bécsben indult, innen került Freiburgba, és jelentős változásokon ment keresztül. A kezdetben feltételezett tökéletes versennyel szemben megerősödött a gondolat, hogy a verseny korántsem tökéletes, mint ahogy az emberi társadalom sem az, a gazdaságnak nincs olyan immans immunrendszere, amely eleve kiküszöböli a versenytorzító tényezőket. A versenyt ezért nemcsak külső hatások zavarják meg és torzítják, hanem a gazdaság rendszerén belül keletkező, endogén tényezők is. Ezek a tényezők az emberi társadalom, vagy ha úgy tetszik, az emberi természet lényegéből fakadnak. A verseny résztvevőinek ugyanis a legelső törekvése mindig arra irányul, hogy kikapcsolják ezt a versenyt. A versenyt ezért szabályozni kell, meg kell jelennie az államnak, és ennek az *államnak elég erősnek és korlátozottnak kell lennie ahhoz, hogy egyrészt megteremtse az egyenlő versenyfeltételeket*, érvényesítse a működőképes és tisztességes versenyt, *másrészt ne éljen vissza politikai hatalmával, azaz érvényesüljön a „Machtbegrenzung”*.

Ami a mához szóló üzenetet illeti, a legfontosabb - különösen a mai közép-európai és magyar társadalom számára - az értéktartalom, tehát annak a felismerése, hogy erkölcsi rend,

értékrend nélkül, értékalapok nélkül nem működik sem a közgazdasági rend, sem a jogrend, nem működik az alkotmányos rend és általában véve nem működik az egész társadalom. Meg kell tehát keresni azokat az eszközöket és lehetőségeket, amelyekkel erkölcsi megújulás érhető el, és ez az értéktartalom, amelyet a több évtizedes értékmentesítő folyamat eredményeként elvesztettünk, visszanyerhető. Ameddig ezt nem tudjuk megoldani, addig nem beszélhetünk az egyes rendeknek a megújításáról sem. A jogi normáknak tudniillik alapvetően az értékekre és az értékekből fakadó célokra és elvekre kell épülniük. Alapvető tévedés az, ami rendszeresen megjelenik a publicisztikában, a politikában és egyebütt, hogy a jog és az erkölcs ütközik egymással, és ezt el kell fogadnunk. A jognak ugyanazok az alapelvei, a meghatározó tételei, mint az erkölcsnek, tehát arról beszélni, hogy a jog és az erkölcs egymásnak nem felel meg - és ez természetes, mert hiszen két különböző minőségről van szó -, alapvető hiba. A második üzenet az, hogy biztosítani kell a gazdasági, a politikai és a jogi élet szereplői számára azt a bizonyos *cselekvési szabadságot*, amelyről beszéltünk. Ez nem megy a jogállamiság tényleges megvalósítása, a gyakorlatban való tényleges érvényesítése nélkül. Jelenleg - részben érthető okokból - mintha egy kicsit sodródónánk a piacgazdaság erősödő bírálata, a liberális alapértékeknek bizonyos fokú vitatása, tagadása irányába. Ez azért rossz irány, mert a bajok nem magával a piacgazdasággal függenek össze, hanem azzal, hogy még mindig az átmenet időszakát éljük, és ezt az átmenetet terhelik a szerkezeti, politikai, személyi, kulturális, szocializációs, erkölcsi kontinuitás elemei. Ez az, amitől szenvedünk, ez az, amit nem tudunk igazából leküzdeni, és ezért nem a piacgazdaság ellen kell fordulni akkor, amikor a bajainkat látjuk, hanem a folyamatosságon kell valamilyen módon túllépni, és ezeket a jelenségeket kell kiiktatni. Nem az az elsődleges gond, hogy ma Magyarországon túlságosan liberális vagy vadkapitalizmus van. Magyarországon a vadszocializmus maradványai élnek, és amíg ezeket nem tudjuk kiiktatni, addig minden az ellenkezőjére fordul.

Ami például az újraelosztást illeti, lehet arról vitatkozni, hogy ennek az újraelosztásnak a mértéke a GDP-hez képest magas vagy alacsony. Feltehetően magas. De az alapvető gond nem ez, hanem az, hogy egyrészt rossz az elosztás iránya - mert valóban a szolidaritással ellentétesen a szegényebektől csoportosítunk át eszközöket a gazdagabbakhoz -, de ennél még súlyosabb az, hogy ez az *újraelosztási rendszer a politikai-gazdasági hatalmi koncentráción, a dilettantizmuson, a korrupción és a szervezett bűnözésen keresztül realizálódik*. Tehát pontosan az ellenkező hatást éri el, mint amit egyébként egy akár alacsony, akár magas szintű újraelosztásnak funkcionálisan szolgálnia kellene.

A másik példa - ismét a szociális piacgazdaság alaptételével összefüggésben -, hogy nem érvényesül a *teljesítményelv*. A szociális piacgazdaság alaptétele a kreativitás, a kezdeményezés, a felelősség, mivel mindez elválaszthatatlan a szabadságtól. A közelmúltban a magyar parlamentnek arról kellett döntenie, hogy egy egyébként minimális összeget alapvetően szociálpolitikai szempontú családi pótlékként ad-e a gyermekes családoknak, vagy pedig a teljesítményelv is figyelembe vevő adórendszeren, a gyermekkedvezményen keresztül. Az összeg jelentéktelen volt, nem is ez a lényeg, hanem a mögötte álló értékvalasztás. A magyar parlament úgy döntött ugyanis, hogy nem érdekli őt a teljesítmény. Nem érdekli őt a cselekvési szabadság, a felelősség, a kezdeményezés, és ezért odaadta ezt az összeget szociális alapon, családi pótlékként. Ha egy másik értékrendet, egy másik filozófiát követett volna, akkor legalább ezt a csekély összeget a teljesítmény ösztönzésére használta volna fel. Úgy okoskodott volna, ahogy ezt Ludwig Erhard tette: *gazdagodjatok, „jólétet mindenkinek”, termeljetez jövedelmet, és ha gyermekeitek vannak, akkor ennek a jövedelemnek nagyobb részét hagyjuk nálatok*. Így kapcsolhatta volna össze a magyar parlament a szolidaritás elvét a teljesítmény elvével, egyszerre építhetett volna az egyéni és a társadalmi felelősségvállalásra. A magyar parlament azonban nem a szociális piacgazdaság elvein és értékrendjén alapuló megoldást, hanem az azzal el-

lentétes megoldást választotta. Látványosan érvényesítette ugyan a társadalmi szolidaritás elvét, de egyidejűleg csapást mért a teljesítmény elvére, ezzel visszafogta a gazdasági fejlődéshez és eredményességhez elengedhetetlenül szükséges kezdeményezőkézséget, korlátozta a felelősséget, és végső soron korlátozta a szabadságot. Mindez annak ellenére történt, hogy alkotmányunk rögzíti a szociális piacgazdaság tételét, és valamennyi politikai párt szavakban magáévá teszi a szociális piacgazdaság célkitűzéseit. Ha a politikai pártok ténylegesen ismernék és magukévá tennék a szociális piacgazdaság értékrendjét és céljait, akkor a „szociális” szó mellett megragadta volna figyelmüket az értékrend lényege is, a szabadság, a felelősség, a kezdeményezés. A szociális piacgazdaság gazdasági sikere, az erhardi csoda pedig éppen ezekre az értékekre épült.

A szociális piacgazdaság másik központi tétele az *alkotmányos jogállam, a jogállamiság* maradéktalan és feltétlen érvényesítése. Nézzünk ezzel összefüggésben egy másik, szintén törvényhozási példát. A privatizációs törvény módosítására irányuló törvénytervezetben szerepelt egy olyan rendelkezés, amely szerint az önkormányzatok mellett a szövetkezetek is részesülhetnek ingyenes állami vagyonban. E törvényjavaslatot a parlament elfogadta, a köztársasági elnök azonban észlelte az alkotmány sértést, és a törvényt ismételt megfontolásra visszaküldte a parlamentnek. Helyesebben tette volna, ha azt az Alkotmánybíróságnak küldi, de a példánk szempontjából nem ez a lényeges, hanem az, ami ezután következett. A parlament ismételten szavazott erről a rendelkezésről, mivel az illetékes bizottság fenntartotta azt. A szavazás eredménye igen figyelemre méltó volt. Az ellenzék és a kisebb koalíciós párt a nyilvánvalóan alkotmány sértő rendelkezés ellen szavazott, de így tette ezt huszonegynéhány szocialista képviselő is. Mindennek eredményeként a parlament körülbelül 51 százalékkal elutasította 49 százalékkal ellenében a törvény alkotmány sértő rendelkezését. Az alkotmány sértés senki számára nem lehetett kétséges, hiszen a magyar Alkotmánybíróság tucatnyi döntésében

mondta ki, hogy a gazdasági élet szereplői között különbséget tenni nem szabad, a hátrányos megkülönböztetés tilalma feltétlenül érvényesülő, az alkotmány egészét átható, szubszidiárius elv. A nagyobbik kormánypárt ennek ellenére ragaszkodott ahhoz, és mindent megtett annak érdekében, hogy ez az alkotmánysértő rendelkezés törvényi szintre emelkedjen. Jogi érvekre csak a legutolsó szakaszban kíséreltek meg hivatkozni, mondván, hogy az állam támogatni köteles a szövetkezeteket. Érvelésük lényege azonban gazdasági természetű volt, hogy tudniillik erre a rendelkezésre egyes szövetkezeteknek feltétlenül szükségük van, és az az élelmiszeripari integrációt is segíti. A legmegdöbbentőbb ebben az volt, hogy az alkotmányos alapelvekre és a jogállamiságra hivatkozó érvek mintha el sem jutottak volna a nagyobbik kormánypárt többségének a tudatáig. Végző soron azonban megnyugodhatnánk, hiszen győzött a jó, az alkotmánysértő javaslatot a parlament - második nekifutásra - elutasította. Aggodalomra csak az ad okot, hogy a magyar parlamentnek körülbelül 49 százaléka másodsor is kiállt egy egyértelműen és nyilvánvalóan alkotmánysértő rendelkezés mellett. Az optimista számára persze a pohár mindig félig tele van, és csak a pesszimista látja azt, hogy a pohár félig üres. Mint optimisták, örülhetünk annak, hogy a parlamentünk több mint fele még vagy már érti a jogállamot, mint pesszimiztáknak azonban látnunk kell, hogy a parlamentünknek közel fele vagy nem érti, vagy tudatosan megsérti az alkotmányt.

Az igazi gondot az jelenti, hogy ha erősödik a centralizáció, erősödik az etatizmus, ha a politika egyre jobban behatol a közigazgatásba és a gazdaságba, akkor egyre inkább veszélybe kerülnek a szociális piacgazdaság alapvető értékei, zsugorodik a szabadság, de csökken a társadalmi szolidaritás is. Egyidejűleg erősödnek mind a gazdasági, mind a politikai, mind pedig a jogrendszerben a múlt elemei, egyre erősebb lesz a kontinuitás, éppen az a kontinuitás, amelyen a szociális piacgazdaság alapvető értékrendjének a megvalósítása céljából túl kellene haladnunk. A jog területén ez a folyamatosság mindenekelőtt azt

az ellenmondást jelenti, amely a jogalkotás európai színvonalú, ma már döntően nyugatosodott rendszere és e rendszer tényleges működése, érvényesülése között áll fenn. Nem magyar sajátosság, sőt egyes országokban ez az ellentmondás mélyebb, mint nálunk, de minket is nagyon komolyan fenyeget a jog világának megkettőződése egy virtuális, képzelt világra és egy valóságos, tényleges világra. A virtuális világban ott az alkotmány, a demokratikus szabadságjogok, az emberi jogok és ezzel összhangban érvényesül a szociális piacgazdaság értékrendje. A jogalkotás szintjén a jogrendszer kiállja az összehasonlítást bármelyik más európai jogrendszerrel, a jogharmonizáció is rendben folyik, egyes területeken még abszurd és nevetséges túlzásokra is sor kerül. A virtuális világban tehát minden rendben van, más a helyzet a valóságban. Az igazságszolgáltatás akadozik, és a valóságos világban más szabályok, más elvek érvényesülnek. Hiába van például szinte tökéletes versenyjogunk, hiába működik jól a Versenyhivatal, ha a gazdasági életben a politikai hatalmi helyzeteknek, az informális kapcsolatoknak, a bennfentes információknak van meghatározó szerepük. Hiába készítenek mondjuk megfelelő agrárrendtartást, ha a gyakorlatban ismét csak a politikai befolyás, a sajátos kapcsolatrendszer és az információs monopólium szerepe a döntő. Az elképzelt világunk tehát szinte tökéletes, a valóság azonban kétséges, annál is inkább, mert ténylegesen nem is tudjuk pontosan, hogy mi a valóság, hogyan működik ténylegesen jelenleg a magyar társadalom és a magyar jogrendszer. A korrupció mértékéről és elterjedéséről, a bűnözés behatolásáról a gazdaságba csak sejtéseink, esetleg eseti tapasztalataink vannak, rossz az előérzetünk, de pontos felmérés senkinek sem áll a birtokában.

A megújulásunk legfontosabb feltétele tehát az, hogy mennyire tudjuk ezt a szerkezeti és mentális folytonosságot meghaladni, és mennyire tudjuk az elképzelt világhoz a valóságos világot, az intézményrendszerünk és a jogrendszerünk tényleges működését hozzáigazítani. Intézményrendszerünk kiállta a próbát, annak megteremtése a magyar átalakulási folyamat

legnagyobb eredménye. A magyar alkotmány, valamint a Magyar Alkotmánybíróság működése példaként állítható bármelyik más európai országgal szemben is. Eredményeink ezen a téren semmivel sem rosszabbak, mint például a háború utáni Nyugat-Európa eredményei. Valami azonban hiányzik, hiszen eltelt már közel nyolc esztendő, és sem a gazdasági, sem a tudati, sem pedig a jogfejlődésben nem jutottunk oda, amire szinte valamennyien számítottunk. Sokan keresik, keressük ennek az okát és hátterét. Az egyik alapvető ok az, hogy a fél évszázad öröksége a civil társadalom, a hagyományok, a civilizáció, a kultúra és a gondolkodás szétroncsolása, valamint a társadalom értékmentesítése területén sokkal jelentősebb, mint azt feltételeztük.

A szociális piacgazdaság Ludwig Erhard által alkalmazott tételei nem jelentenek folyamatosan alkalmazható és alkalmazandó, másolandó modellt. A kilencvenes évek Magyarországára alapvetően eltér a negyvenes évek második felének és az ötvenes évek elejének Németországától. Megváltozott a világ, a világgazdasági környezet és még nagyon sok minden más. A szociális piacgazdaság alapjául szolgáló értékrend azonban változatlan maradt, és továbbra is megbízható kiindulópontja lehetne a sikernek. Mindehhez az kell, hogy megértsük ezt az értékrendet, felfogjuk a szociális piacgazdaság értékeinek üzenetét, egyszerre érvényesítsük a szabadságot és a szolidaritást. Látni kell azt is, hogy az erkölcsi megújulás, az erkölcsi értékek érvényesítése nélkül nincs esélye a sikeres gazdaságnak, a működőképes versenynek és a jogállamiságnak, a *rechtliche Ordnungsprinzip* feltétlen érvényesítésének. Ezt üzeni ma nekünk a szociális piacgazdaság és Ludwig Erhard, és ha megértjük s követjük ezt az üzenetet, nincs még késő, hogy helyrehozzuk kudarcainkat. Az elkövetkezendő évek és talán évtizedek Magyarországon - és másutt Közép- és Kelet-Európában is - döntően a demokrácia és a kleptokrácia harcáról fognak szólni. Nem dőlt még el, hogy végül melyik modellt követjük, de az kétségtelen, hogy a szociális piacgazdaság üzenetének tényleges érvényesítése esetén nagy lépést teszünk a demokrácia irányába. ■

BALKÁN VAGY DÉLKELET-EURÓPA?

Az utóbbi hetekben az európai fejleményekről szóló hírek és jelentések arra a térségre összpontosultak, amelyet nálunk és másutt némi rosszalló meléklöngével „Balkánnak” neveznek. Először optimista jelentések érkeztek az új román kormányzatról, tudósítások a fenyegető éhínségről Bulgáriában, pírámisjátékról és polgárháború-közeli helyzetéről Albániában.

Hogy Belgrád a választási eredmények megsemmisítésével és a hetvenhét napon át tartó impozáns tüntetéseivel a lapok címloldalára került, az már csak magától értetődik.

Messzi út

Az események fényében érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon a Balkán valóban - ahogy állítólag Metternich vélte - a bécsi Rennwegnél kezdődik, vagy netán egy voltaképp mindenki számára örvendetes tendenciáról van szó, arról, hogy ez a térség Délkelet-Európává válik.

1989 után a kommunista hatalmi tömb szétesése és az egypártrendszer leváltása természetesen nagy változást hozott ezekben az országokban. Még élénken emlékezünk a Ceausescu-rezsim elkergetésének szörnyűségei brutális képeire; Albánia nyitására, amikor is Európa csodálkozva pillantott az egyszerűes bunkerekkel bepötytyözött tájra, melyen a világtól való makacs elzárkózás egészen sajátos formákat termelt.

De nemcsak arra kellett volna figyelni, hogy a változás nem volt mélyreható, hanem hogy ebben a térségben a mi felfogásunk szerinti demokráciához, pláne a működő piacgazdasághoz nagyon messzi út vezet. Miért? Ezek az országok szinte teljesen híján vannak a demokratikus hagyományoknak, és a nyugati érdeklődés sem szögeződik egyértelműen rájuk. Emiatt bizonyos politikai vákuum alakult ki.

Lengyelországban és Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában világosabban alakult a fejlődés. Örömmel regisztrálhattuk, hogy a politikai folyamat hogyan tette visszafordíthatatlanná a változást. Logikus, hogy ezek az országok most az Európai Unióba való belépésről, az új

NATO biztonsági rendszerhez való csatlakozásról tárgyalnak.

Bátran állítható, hogy ezekben az országokban - persze regionális különbségekkel - az út lényegében lezárult, még ha az uniós tagság egy ideig várat is magára, a NATO-val való együttműködés néhány kérdést még felvet, és a demokratikus minőség is különböző jelzőkre szolgál rá.

Geopolitikai helyzet

Nehezebb a helyzet azokban az államokban, amelyek a régi Jugoszlávia széteséséből keletkeztek (Szlovénia azonban nemcsak vágyai szerint sorolható a kontinens nyugati részéhez, történelmi okok és szellemi struktúrája is magától értetődően emellett szól). Ezek az országok még a háború következményeinek szorításában élnek; Bosznia-Hercegovina például még nem talált megoldást saját jövőjére; egy országot, Macedóniát csak fenntartásokkal ismernek el.

Másrészt Romániának és Bulgáriának még hosszú utat kell bejárnia, hogy a nyugati térfélen kössön ki. A kommunizmus itt régi bizantinus hagyományokra támaszkodik, amelyek a „polgári társadalom” fejlődését éppenséggel nem támogatják és generációs problémává teszik azt. De Európa e térségének nagy geopolitikai jelentősége van: egy olyan erőháromszögben fekszik, amelyet az Európai Unió, az Orosz Föderáció és a megoldatlan problémáival küszködő Közel-Kelet határol. Szellemileg és kulturálisan részben a katolikus nyugati nézetek nyomják rá a bélyegüket, át- meg átszövi az ortodoxia hagyománya, és rajta hagyták nyomaikat az iszlám életszabályai és világfelfogása.

A stratégiai játszma

Nem beszélhetünk tehát egységes struktúrákról. Ehhez jön a különböző szervezetek tarkasága, melyek összefogni próbálják őket: a Közép-európai Kezdeményezés (CEI), a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés, a Balkán-konferencia, az Európai Unió által elindított „Royaumont-folyamat” vagy az amerikaiak ösztönzésére létrejött Délkelet-európai Együttműködési Kezdeményezés (SECI).

Részben, főleg a térség északi részében érdekelve érzi magát az Európai

Unió, az oroszok gyanakvó szemmel néznek minden más országra, amely megpróbál itt beszállni, és az amerikaiak tudatában vannak, hogy Európa e szögletének stabilizálásához különös erőfeszítések szükségesek, hogy az ne váljon veszélyforrássá a szomszédos régiók számára. Áll tehát a stratégiai mérkőzés; de az igazi tét nem az, hogy ki lesz ebben a régióban az uralkodó hatalom, hanem hogy miként lehet a legjobban biztosítani a békét és stabilitást.

Egészen gyakorlati problémákon kell úrrá lenni: Nincs átfogó közlekedési hálózat - sem utak, sem vasutak -, a távközlési rendszer kezdetleges, bár gyorsan fejlődik, a nemzetközi banki kapcsolatok még nem épültek ki kellően. A törvényhozás nem kifejezetten könnyíti a befektetéseket, a privatizálás még hagyományos régi szempontok szerint folyik, azzal a kimenetellel, hogy az egykori vállalatvezetés kivásárolja a termelő üzemeket.

Pedig súlyos érdekek fűződnek e térséghez, és nemcsak északnyugati, hanem déli részéhez is. Fontos cél, hogy az EU-tag Görögország és a NATO-tag Törökország ne csak egymással legyen elfoglalva, hanem egymással összefogva ezzel a térséggel is; hiszen ha itt hatalmi vákuum jön létre, az veszélyes következményekkel járhat.

Segíts magadon

Ezeket a kérdéseket természetesen nem oldja meg, ha az itteni országok többnyire beteg jelentő pénzügyeit netán megszánják némi alamizsnával. Arra kell ösztönözni őket, hogy maguk segítsenek, vagyis a gazdaság és ezzel a politika felgyógyulását kell támogatni. Ausztria számára nemcsak azért fontos ez a régió, mert szomszédos velünk, hanem mert nagyban érinti saját jó közérzetünket.

Délkelet-Európa kulcskérdés a kontinens jövője szempontjából. Túl sok kérdőjel gömbül itt, túl sok globális probléma kapcsolódik hozzájuk. Itt válik el az ortodoxia világa, itt találjuk szembe magunkat az iszlámmal, a Földközi-tenger stratégiailag nyitott keleti szárnyával, a Fekete-tengeri régió jövőjével, itt kezdődik az összeköttetés az olajtermelő Közép-Kelettel, a Kaukázussal és az egykori Szovjetunió utódállamaival: csupa kezelésre váró kérdés. ■

HATALOM ÉS ÉRTELMISÉG SZERBIÁBAN

Vujicsics Sztoján beszélget az Európai Utas vendégeivel

Vojin Dimitrijević, a belgrádi Emberi Jogi Központ igazgatója

- Dimitrijević úr, szívélyesen üdvözlöm önt itt, az Európai Utas szerkesztőségében Budapesten, hiszen régi munkatársunk, s örülünk, hogy most személyesen is találkozhatunk. Fel is tenném mindjárt a kérdést: te-

kintettel azokra a változásokra, amelyek a közelmúltban végbementek a kelet- és közép-európai térségben - Oroszországban, Csehországban, vagy akár nálunk Magyarországon milyen út vár Szerbiára, a szerbségre e változásokközepette?

- Számomra ez még bizonytalannak tetszik, hiszen Szerbiát és a szerbeket illetően egy történelmi aberrációnak vagyunk tanúi. A szerbek ráhagyták magukat egy olyan réteg vezetésére, amely tudatosan vagy nem, de a reális szocializmus megőrzésére törekszik. Szerbia, vagyis a rezsím még mindig bizonyos nosztalgiát tart ébren a sztálinizmus, illetőleg a reális szocializmus iránt, amely egyfajta poszt-modern-posztkommunista, üres, tartalom nélküli diktatúrához vezetett.

Ebben az értelemben hasonló gondokkal küzd Horvátország vagy Bosznia-Hercegovina. A hatalmat olyan emberek ragadták magukhoz, akik elsősorban uralkodni akarnak, akik tekintet nélkül intellektuális vagy ideológiai magyarázatra, a hatalom átmenésére törekednek, mint Tudjman, Milosevic vagy Lukasenka, akik ebben teljesen azonosak, noha az egyik jobboldali, a másik baloldali. Ám azért mégsem veszitem el a reményt, hiszen Szerbiában az utóbbi hónapokban igen fontos dolog történt: kibontakozott a polgári ellenállás a totális diktatúrával szemben, amely meg-

szüntette a félelmet. A félelem megszűnése pedig a totalitarizmus vesztét jelenti. A hatalom azon nyomban neveltségessé válik, márpedig a neveltség hatalom már nem is olyan szörnyű, hogy rettegni kellene tőle.

- Hogyan látja ön, melyek a volt jugoszláv térségben kirobbanó háborúnak az előzményei és okai? Vajon elsősorban belpolitikai okok voltak-e, és játszott-e szerepet a konfliktusban a világpolitika, főképp az Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa?

- Véleményem szerint a háború elsősorban belpolitikai okokra vezethető vissza. Röviden szólva - hiszen e témát nem is lehet egy röpke interjú keretében megtárgyalni - a reális szocializmus hanyatlása, illetve bukása, különösen Tito halála után ezekben a köztársaságokban arra készítette az uralkodni vágyókat, hogy új támaszokat keressenek. A nacionalizmus így lényegében nem alulról jövő mozgalom volt. A köztársasági politika csúcsemberei kezdték keresni benne a támaszt, uralkalmi bázisát. Váratlanul érte őket a reális szocializmus többi országban bekövetkezett bukása. Tudták, hogy a Szovjetunió nélkül ilyen rendszer Jugoszláviában sem tartható fenn, s amikor arra kényszerültek, hogy választásokon induljanak, egy erre felkészületlen lakossággal szemben egyszerű modellhez folyamodtak: az egyik kollektívizmustól a másik kol-

lektivizmushoz, a nacionalizmushoz fordultak. Így aztán nem meglepő, hogy a választási eredmények meghamisítása nélkül is győzni tudtak.

A konfliktus másik elemét az értelmiség egy részének szégyenletes szerepében látom. Arról az úgynevezett értelmiségről van szó, amely a korábbi rendszer szülötte, s valódi alapokat nélkülöző, ám hangzatos retorikával, a dolgok egyszerű magyarázatával tetszelgett. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy akiknek rossz tapasztalatuk volt a kommunista hatalommal, akár jobb- akár baloldaliként, akár a szegénység vagy a gazdagság okán, az „értelmiség” e leegyszerűsítő magyarázatát követve - különösen 1987-88 óta - azt kezdték hangoztatni, hogy minden rossz azért érte őket, mert szerbek, illetőleg horvátok vagy szlovének stb. voltak, vagyis a nemzeti okokban keresték minden baj forrását. A hivatalos szerb politikai propaganda igyekezett elhitetni, hogy mindannyian egy nemzetközi összeesküvés áldozatai vagyunk. A nemzetközi közösség viszont nem találta fel magát. Természetesen én ezt nem rovom fel, hiszen bizonyos értelemben Jugoszlávia - különösen Tito alatt - sikeresen tartotta fenn azt a látszatot, hogy a Balkánon ez a legjobban megvalósított s egyetlen működő multinacionális állam. Sajnálatosan jellemző a balkáni térségre, hogy mindegyik állam a szomszédja rovására definiálja nacionalizmusát, vagyis a legnagyobb mértékben itt koncentrálnak az álmok a nagy államokról, mint például „nagy Szerbiáról”, „nagy Horvátországról”, „nagy Bulgáriáról”, vagy „nagy Magyarországról”, „nagy Albániáról” - ami lehetetlenség. Ugyanakkor ugyebár voltak illúziók is bizonyos népekről, melyek szerint Horvátország eleve demokratikus, míg Szerbia eleve kommunista, vagy például hogy a katolikus vallás jobb, a pravoszláv rosszabb. Ennek meg is volt a hatása, noha nem hinném, hogy a nemzetközi közösség ezért hibázatható, hacsak azért nem, mert korábban nem volt elég erélyes, épp a szerbekkel szemben.

- Az utóbbi időben gyakran hallani, hogy bizonyos vertikális határvonal húzható Európa nyugati és keleti része, illetőleg a nyugati és a bizánci hagyományokra épülő civilizáció országai között.

- Azt hiszem, ez manapság többé

már nem játszik szerepet. Külföldön mindig érdekes téma Jugoszlávia, és nagy a kísértés könyvet írni róla. Egyre több az úgynevezett - én így nevezném őket - „instantszakember”, például valaki ezt-azt elolvas, majd megírja Bosznia történetét. Rengeteg rossz könyv lát napvilágot, melyekre jellemző a hiányosság és bizonyos hibás szemlélet. A konfliktust például a Római Birodalom szétválásának idejére vezetik vissza, amikor a szlávok még itt sem voltak, továbbá felnagyítják bizonyos történelmi tényezők szerepét. Elfelejtik, hogy Boszniában - mindamellett, hogy bizonyos konfliktusok fennálltak - ez az első olyan háború, amelynek során templomokat, imahelyeket romboltak, hiszen mindeddig vallási tolerancia volt a térségben. Jellemző például Ivo Andrić „Levél 1920-ból” című írásának teljesen buta és rosszhiszemű félremagyarázása. Így például Stoltenberg a műből azt a következtetést vont le, hogy Boszniának szét kell esni, mert ez a gyűlölet földje. Nem olvasták figyelmesen a művet, s megengedhetetlen módon a szerzőnek tulajdonították azt, amit csupán a történet egyik szereplője állít.

- *Vannak-e gyökerei a nacionalizmusnak a sztálinista hagyományban?*

- Természetesen. A sztálinizmus, amely egy leegyszerűsített világnézet, jellemző módon különösen az alacsony tudásszintű tömegek számára vonzó. Mindent elvet ugyanis, amit a pszichológusok kognitív diszsonanciának neveznek. Azt a zavarodottságot, ami akkor támad, amikor az ember szembesül olyan jelenségek áradatával, melyekre nem talál magyarázatot. Ezzel nehéz zöldágra vergődni - a sztálinizmus ezt könnyedén megoldotta. Jellemző az egykori sztálinistákra, hogy az egyik kollektivizmust behelyettesítik a másikkal, például az osztály helyébe a nemzetet léptetik, s a dolgokra máris egyszerű magyarázatot lehet adni. A magyarázat mechanizmusa a nacionalizmusban ugyanaz, mint a sztálinizmusban: az összeesküvések, kombinációk a nemzetközi úgynevezett „nagy” körökkel. Elképesztő az a könnyedség, ahogy épp az egykori sztálinisták vezető nacionalistákká lettek. Beletartozik ebbe az ideggyűlölet, s ami a legszégyenletesebb, az antiszemitizmus is, amely Szerbiában korábban nem létezett. De az összeesküvés logikája, a nemzetközi befolyásos körök összeesküvése

szerintük ugyebár a zsidókhoz vezet el. És ez nálunk is bekövetkezett.

- Nem fejezhetjük be a beszélgetést anélkül, hogy meg ne említsük az alkotó értelmiség, a művészek, az írók szerepét Szerbiában, Jugoszláviában, az átmeneti időszakban, mindenekelőtt politikai értelemben.

- Azt hiszem, ez a szerep lesújtó. Mindenekelőtt az intézményes establishment szerepére gondolok, amely abban a kellemes pozícióban van ezen intézmények által - amely sokak számára leginkább csak színekúra volt, de így volt ez Magyarországon is, másutt is -, hogy akár egyetlen nyomtatásban megjelent elbeszélésnek köszönhetően lakást, státust kapott. Mármost ezek az értelmiségiek - de kérdem én, nevezhetők-e ők értelmiségieknek egyáltalán - tudatosan vagy sem, de pozíciójukat védték, s akkor következett be közöttük a differenciálódás, hogy elsősorban azok zárkóztak fel a hatalom mellé, akik nemzetinek definiálták magukat (főképp nyelvileg), különösen a költők közül, aztán a legnagyobbak kikikáltott írók, de mindenképp az az értelmiségi elit, amely leginkább Kelet-Közép-Európára jellemző. Eszembe jut A. J. P. Taylor egyik megállapítása *Az Osztrák-Magyar Monarchia története* című munkájából, amely valahogyan így hangzik: bizonyos nemzeti ambíciók ébredésekor az egyes nemzeti csoportokban némely pillanatban több volt az író, mint az olvasó. Másfelől emlékeztetnék arra, amit Bibó István még 1946-ban szinte látnokian fogalmazott meg: szerinte ez olyan fajtája az értelmiségnek, amely az egyszerű népet „rendezi”, s igyekszik ébreszteni, felvilágosítani, ezért erős uralkodóra van szüksége - ez lényegében Kelet-Európában megvolt -, nem érdekelt a demokráciában, s lényegében mindig is jobbra húzott. Olyan politikai ambíciói voltak, amelyek például a nyugat-európai értelmiségnél nem tapasztalhatóak. A nyugat-európai értelmiség a kultúra határain belül mozog, s lehet ott valaki zseniális író, ugyanakkor csapnivaló politikus. Ez például Gabriel García Márquez esete, de Ezra Poundot is említhetném. A két szerep kettéválik. A mi térségünkben azonban - Horvátországot is beleértve - e szerepek összefonódása, maga az a tendencia, hogy közülük egyesek politikai befolyással bírnak, meglehetősen veszélyesnek mondható.

Vladimir Djeric az Emberi Jogi Központ munkatársa

- Djeric úr, az utóbbi hónapokban egy nagyon sajtós és reményteljes jelenséggel szembesültünk az 1996 ősze és 1997 eleje közötti időszakban: az állampolgári tiltakozás egész Szerbiában megindult, majd a belgrádi egyetemisták tüntetéssorozatához vezetett. Megkérném önt, beszéljen e több mint száz napig tartó tüntetések jelentőségéről

- Ilyen hosszú tüntetéssorozatra senki sem számított, ezt bízvást elmondhatom. Az elmúlt nyáron és a választásokat követően volt egy letargia, ami közvetlenül kiváltotta a tüntetéseket. Ami a legfontosabb - a tüntetések politikai jelentősége és a Milosevics-féle rezsimre gyakorolt nyomás mellett az maga a tény, hogy a nép megszabadult a félelemtől. Sem a hatalom fenyegetése, sem az erőszak alkalmazása nem rettentette vissza a tömegeket attól, hogy másnap újból az utcára menjenek, ráadásul még nagyobb számban. Ez egyfelől az állampolgári tudat ébredését mutatja - azt, hogy igenis elérhetnek valamit. Másfelől, hogy nem kell félniük többé a

hatalom gumibotjaitól. Másfelől pedig óriási dolog, hogy a tüntetések nemcsak Belgrádban zajlottak, hanem egész Szerbiában: Nisben, Kragujevac, Csacsakban, ahol korábban az ellenzék talán nem tudhatott maga mögött ilyen széles körű támogatást - ez az, ami jelentős, tekintettel a közelgő, várhatóan a nyáron vagy az őszy folyamán megtartandó választásokra. Ez reményt ad arra, hogy sem a megtorlások, sem a hatalom által preferált félelemgerjesztés nem fogja befolyásolni a tömegek érzéseit, s nem gátolja majd a polgárokat, hogy kiharcolják az igazságukat a jövőjük érdekében.

Azt hiszem, ez a két legfontosabb dolog, természetesen azzal együtt, hogy a helyi önkormányzati választások eredményeit sikerült elfogadtatni, ami a tüntetések közvetlen eredménye.

- E tüntetéseket a legesélyesebb ellenzéki pártkoalíció vezette. Ám az a benyomásunk, hogy a tüntetések kezdetben erőteljesen politikai arculattal bírtak, míg később az egyetemisták tüntetései átműttek a jelenlegi hatalom elleni polgári ellenállásba.

- Valóban így van, hiszen kezdetben a tüntetők száma is kevesebb volt, s a politikai pártoknak nagy szerepük volt abban, hogy az utcára vitték őket, később pedig a tüntetések vezetésében. Abban mindenki egyetért, hogy a tüntetések jelentősége túlnőtt a politikai pártok érdekein. A cél nem az volt, hogy ez vagy az a párt kerüljön hatalomra, hanem hogy megteremtődjék a hatalomváltás elve, a sajtószabadság, a jogállam lehetősége és mindaz, ami egy demokratikus állam ismérve. Ezt az ellenzéki pártok vezetői megérezték, s ha elemezzük beszédeiket, retorikájukat, észrevehetjük, hogy az eltelt időszak alatt egyre kevesebb hangsúlyt kapott a pártérdek, s egyre inkább az általános népiérdek került előtérbe.

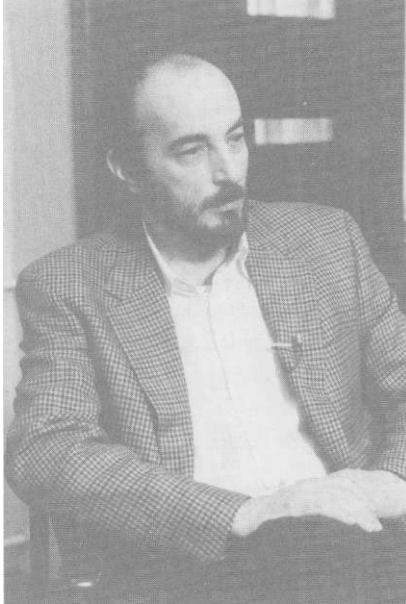
Ami az egyetemisták tüntetéseit illeti, úgy látom, hogy volt bizonyos kapcsolatuk az ellenzéki pártokkal, de mindvégig megtartották függetlenségüket, ami nagyon jó. Remélhetjük, hogy a szerb társadalom más csoportjai is - az egyetemistákhoz hasonlóan,

akár szakmai mozgalom keretében - kifejezik szolidaritásukat.

- A tüntetések hosszú ideje alatt a rezsim a világ szeme láttára kompromittálta magát a rendőri beavatkozásokkal. A tüntetéseknek immár vége, az első eredmények megvannak, nemrégiben került sor a főváros, Belgrád első szabadon választott polgármesterének beiktatására, aki nem a hatalom ideológiai-politikai szempontjai szerint került ebbe a pozícióba. Hogyan tovább ezután, a polgári ellenállás milyen utat választ a hatalommal szemben?

- Most szélcsend van, de azt hiszem, rövidesen megmutatkozik, hogy az ellenzék - noha a hatalom igyekezett bevonni az intézményrendszerbe, a parlamentbe, s ezáltal befolyása alá vonni - nem sokat képes elérni a hivatalos intézményi kereteken belül, s ezért előbb-utóbb az utcára kényszerül. Ez sajnos az egyedüli módszer, amellyel az ellenzék kényszerítheti a hatalmat, hogy tegyen valamit, illetőleg, hogy a hatalom meghallgassa a másik felet. Bármennyire is együttműködőnek és toleránsnak igyekezett mutatkozni a hatalom, azt hiszem, nem áll fenn részéről semmilyen készség az ellenzékkel való igazi párbeszédre. Ezért sajnos az ellenzéknek tényleg az utcára kell majd mennie az első adandó alkalommal: a választási kampány során ugyanis ismét felmerül a sajtószabadság kérdése, a média helyzete, s ez újabb feszültségeket teremt.

Szerbiában valóban az állami, azaz nemzeti televízióknak van a legnagyobb hatása. S mindaddig, amíg nem történik gyökeres változás, nem jut kifejezésre a másképp gondolkodás és nem lesz nyitottság, addig a média szabadsága illúzió marad. Az írott sajtóval kapcsolatban a helyzet valamennyire másképp áll fenn: van független sajtó, de a hatalom szorítása érvényesül a terjesztés, a papírforrások, a nyomdák által. Senki nem kerül börtönbe amiatt, amit leír, de kérdés, mennyire sikerül hatni a polgárookra. Ezért gondolom, hogy az ellenzéknek az „utcai” módszerhez kell folyamodnia, mert másképp egyszerűen nem fér hozzá a médiához.

Stojan Cerović, a Vreme független hetilap igazgatótaná- csának elnöke

- Cerović úr, Szerbiában, vagy ha úgy tetszik, Jugoszláviában az ellenzéki, illetve független sajtóban sajátos helyet foglal el a Vreme című, hetente megjelenő folyóirat. Immár nyolc éve, hogy folyamatosan jelenik meg, hiszen ha jól tudjuk, sok ellenzéki lap, folyóirat indult meg, ám csakhamar meg is szűnt. Kérem, beszéljen most a Vreme folyóiratról, mint jelenségről.

- A Vreme voltaképpen Jugoszláviában - és nemcsak a mostani, hanem a volt Jugoszláviában is - az első folyóirat, amely magántulajdonban van. 1990 októberében indult, és fennmaradt, ami a körülményeket tekintve nagy teljesítmény. Világosan körvonalazott koncepció, független orientáció igényével fellépni abban a kusza helyzetben, amit Jugoszlávia szétesési folyamata jelentett: szinte lehetetlen vállalkozás volt. Aztán kitört a háború, előbb Szlovéniában, majd Horvátországban - a Vreme mégis megtartotta határozott antikommunista és antinacionalista szemléletét, háborúellenességét, hitelesen bírálva Milosevics rendszerét, de nemcsak az ő politikáját, és mindvégig sikerült moti-

válni a munkatársakat, hogy viszonylag szerény fizetésért odaadóan végezzék munkájukat, elkötelezetten az igaz ügynek, átérezve azt a társadalmi-politikai missziót, amelyet a Vreme betölt. Igyekeztünk megvalósítani és megtartani a magas szakmai színvonalat. A szerkesztőség tagjai mindig is érezhették, hogy munkájukat jól végzik - ellentétben az újságírók többségével, akik így vagy úgy, de sajnos részt vállaltak az agresszív propagandából.

Ez tehát a Vreme rövid életrajza. Azóta is olyan példányszámban jelenik meg, amely nem csekély, ha figyelembe vesszük, hogy napjainkban nálunk egyre kevesebben vásárolnak sajtóterméket, mert erre már nem futja...

De a Vreme presztízse és befolyása sokkal nagyobb, mint azt a példányszám tükrözi, hiszen olvasói a társadalmi-politikai elit sorából kerülnek ki.

- *A közelmúlt tüntetéssorozatának egyik fő követelése volt a belgrádi tömegtájékoztatás szabadsága, tehát a rezsím befolyása alatt lévő média függetlenné és közszolgálativá válása. Illúzió volna ez?*

- Hogy vajon sikerül-e felszabadítani a médiát, ez legalább olyan nehéz kérdés, mint azt megválaszolni, hatalmon marad-e Slobodan Milosevics vagy sem. A televízió és a főbb napilapok feletti állami monopólium az ő hatalmának alappillére, és úgy hiszem, ez lesz az utolsó engedmény részéről mindaddig, amíg ő hatalmon van. Ez a rezsím a liberalizálódással nem konzerválható. A média sorsa tehát a rezsím sorsától függ, és fordítva. Ez a monopólium, illetve ennek a monopóliumnak az arányai és a valóság eltorzításának foka, amelyet a nemzeti televíziózásban tapasztalunk, egyszerűen már elviselhetetlen. Az egyetemisták és a polgárok tiltakozó tüntetési során a média mindvégig az egyik fő célpont volt: az esti tévéhíradó ideje alatt a tömeg fazekakat kongatott, füttyült, a székház épületére tojást dobált, így fejezte ki elégedetlenségét, s azt hiszem, a tiltakozás eme része volt a legmeghatározóbb. A média reagálása talán még jobban irritálta a tömegeket, mint a választási eredmények meghamisításának ténye. Vagyis nehéz lesz a Milosevics-rendszernek a tömegtájékoztatás ellenőrzését kézben tartani. Viszont a hatalma közvetlenül ettől függ, mert nem maradhat fenn másképp, csakis a totális ellenőrzés által. Ezért nehéz megjósolni, mennyire reális vagy nem a média szabadsága, mindenestre ugyanannyira, mint az, hogy Milosevics elveszíti hatalmát Szerbiában. Gondolom, erre van esély, végül is pillanatnyilag jóval gyengébben áll, mint a választásokat

megelőző időszakban, s ezért már nem lesz olyan helyzetben, hogy politikailag összeszedje magát, erőre kapjon - a nemzetközi mezőnyben sem tudja visszaszerezni politikai presztízsét, és feltételezem, hogy ennek köszönhetően valószínűleg vesztesre áll a következő választásokon. Ám ne felejtjük: ő a túlélés nagymestere, és tartok tőle, hogy megcélazza a jugoszláv köztársasági elnöki pozíciót is, így aztán továbbra is hatalmon maradhat.

- *A Vreme mint független politikai hetilap eljut-e az egykori Jugoszlávia szerb és horvát nyelvterületére?*

- Ez jogos kérdés. Valóban komoly problémát jelent ez más független média számára is a volt Jugoszlávia területén. A Vreme sem Horvátországban, sem Bosznia-Hercegovában nem kapható. Csekély példányszámban eljut ugyan félig illegális úton - Szlovénián át - Horvátországba, és bár megvan az érdeklődés, hiszen a háború előtt többezres példányban terjesztették ott, ugyanúgy mint Boszniában is, most megszűnt a piacunk. Pedig a feszültségek oldásához nagyon fontos lenne a korrekt és független sajtó megismerése, például a horvátországi *Feral Tribune* - ez Belgrádban is kapható, bár igen kevés példány jut el hozzánk. Félek azonban, hogy ahogyan a dolgok állnak, mind Horvátországban, mind Szerbiában inkább a rezsím által ellenőrzött lapokat engedik terjeszteni.

Horvátországban a hatalom jobban szereti látni a szerbiai rezsímű sajtót, hiszen akkor továbbra is nyugodtan megtarthatja a szerbekkel szembeni előítéletét, és ugyanígy igaz ez fordítva is. Ezt fontosabbnak tartják, mint a nyílt, liberális, racionális sajtó megvalósítását.

- *A politikai sajtó is a kultúra kategóriájába tartozik. Létezik-e még egyáltalán a kultúra és a politika párbeszéde Szerbiában?*

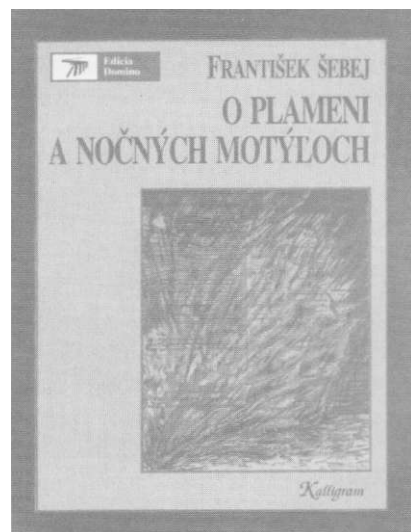
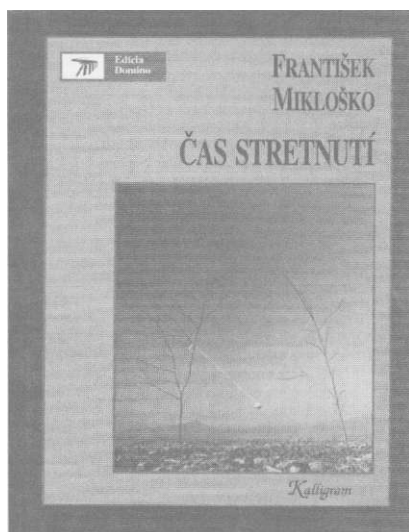
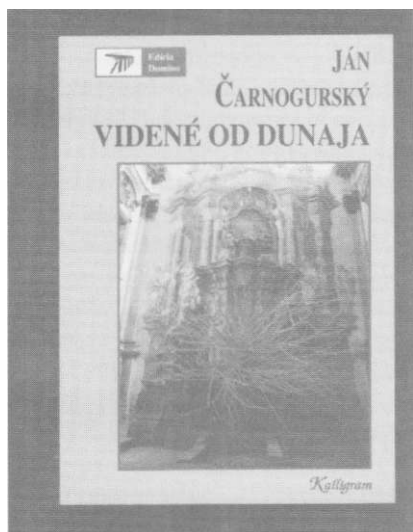
- Kétlem. Az utóbbi években a kultúrát elárasztotta a politika. A kultúra olyannyira túlpolitizált, hogy a kultúra emberei képtelenek lélegezethez jutni és visszatérni az alkotáshoz szükséges nyugodt pillanatokhoz. Úgy tetszik, szinte mindenki csak a politikával foglalkozik, és nincs tere semmi másnak, ami a napi aktualitásokat meghaladja. A kultúra produktumai Szerbiában nem szüntek meg, de az érdeklődés kétségkívül megcsappant, hiszen az emberek feszültségeket közegette élnek, s a politikával többet foglalkoznak, mint valaha, s az egész térség a nyílt politikai csatározások helyszíne. ■

ÍRÁSTUDÓK, POLITIKUSOK

Budapesti beszélgetés három szlovák ellenzéki politikussal

A pozsonyi Kalligram Kiadó immár évek óta szlovák és magyar nyelven is megjelenteti a legjelentősebb szlovák értelmiségiek, közírók, esszéisták tanulmányköteteit. A közelmúltban ismét három élvonalbeli szlovák ellenzéki értelmiségi-politikus könyve látott napvilágot a kiadó Dominó című sorozatában. A Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom elnöke, **Ján Čarnogurský** *Videné od Dunaja* (Dunai néző) címmel jelentette meg tanulmányainak, beszédeinek válogatását. **František Mikloško**, ugyancsak kereszténydemokrata politikus esszégyűjteményének címe *Čas stretnutí* (Találkozások ideje). A Demokrata Párt alelnöke, **František Šebej** *O plameni a nočných motýloch* (A lángról és az éjjeli lepkéről) címmel rendezte kötetbe sajátos hangvételű esszéit. A három szerzővel könyveik budapesti bemutatója kapcsán az Európai Utas által rendezett

kötetlen találkozóon beszélgetett **Szarka László**.

„Magyar-szlovák jó viszony nélkül nem lehet megszervezni Közép-Európát”

Sz. L.: Azt szokták mondani, a királyi fekvésű Pozsonyból messzire látni. Mire figyelnek ma a pozsonyi szlovák ellenzéki értelmiségiek, mit lehet ma látni Pozsonyból „dunai nézőként”, s miről szól az ön könyve?

Ján Čarnogurský: Pozsonyból, a Duna partjáról Európa és a világ felé tekintünk, de jól látjuk Szlovákiát is. Könyvemben beszédeimnek, cikkeimnek, interjúimnak a válogatását adtam közre, hozzávetőleg az 1980-as évtized közepétől, amikor mint szamizdat-szerző kezdtem írni. Két olyan korabeli dokumentumot tettem a könyv elejére, amelyet annak idején a Charta

Ján Čarnogurský

'77 számára készítettem. Ezt azután különböző szövegek követik, egészen a mostani szlovákiai parlamenti fel-szólalásaimig bezárólag.

Sz. L.: A szlovákiai átalakulásról tartja magát az az elképzelés, hogy a térségben talán a legkevesebb előzmé-

nye éppen az 1989. évi pozsonyi változásoknak volt. Az ön útja ezt a képet némiképp cáfolja. Hogyan élte meg ön a rendszerváltozást, azt a folyamatot, amelynek során üldözött ellenzékiből az ország első embere lett?

J. Č.: Pályámat mint ügyvéd kezdtem. 1981-ben kizártak az ügyvédi korból, mert a Charta '77 híveinek és vallási aktivistáknak a védelmét vállaltam. Ezt követően gépkocsivezetőként, majd üzemi jogászként dolgoztam, mígnem munkanélkülivé váltam. Majd elkezdtem megjelentetni a *Bratislavské listy* (Pozsonyi lapok) című szamizdat újságot.

1988 nyarán lecsuktak, és a bársonyos forradalom szabadított ki a börtönből. Nyolcvankilencben alighanem a leggyorsabb politikai karrier az enyém volt, mert három nappal börtönből való kiszabadulásom után már a Václav Havel vezette cseh-szlovák szövetségi ellenzéki küldöttség tagjaként részt vettem azokon a tárgyalásokon, amelyeket az akkori kommunista

kormányval folytattunk a hatalomátvételtől. Két héttel később pedig a cseh-szlovák szövetségi kormány miniszterelnök-helyettese lettem. Hozzám tartozott a törvényhozás, valamint a hadsereg és a rendőrség. Tehát két héten belül én lettem a főnöke azoknak a rendőrtiszteknek, akik korábban a börtönben fogva tartottak engem.

Sz. L.: A könyvben szereplő régebbi szövegeihez semmilyen kommentárt sem fűzött. Ha mégis megkérték volna erre, milyen utólagos megjegyzésekkel látta volna el az önálló szlovák állam létrejöttével kapcsolatos beszédeit, írásait?

J. Č.: Minthogy Szlovákiában élttem, láttam, hogy a cseheknek és a szlovákoknak az a fajta viszonya, amelyet a csehszlovák államban kialakítottak, nem tarthat sokáig. Mint ahogy annak is tudatában voltam, hogy ha Csehszlovákia fenn kíván maradni, ezt a viszonyt valamiképpen át kell alakítani. Magam a csehek és a szlovákok európai uniós integrálódásának perspektíváját tartottam a legfontosabbnak. Ezt próbáltam valamilyen formában megfogalmazni.

Végül is Csehszlovákia gyorsabban felbomlott, mint én és sokan mások feltételeztük. Ezzel együtt Csehszlovákia kettéválását már véglegesnek kell tekintenünk. Szlovákia egyike a közép-európai önálló államoknak. S most elsősorban arról van szó, hogy Közép-Európa súlypontjává váljunk, hiszen Szlovákia a térség kellős közepén található.

Sz. L.: Napjainkban, a madridi csúcstalálkozó döntésére várva, sokan úgy gondolják, végleg le kell számolnunk a közép-európaiság mindenfajta illúziójával. Ön szerint mi az, ami még ésszerű és megvalósítható a közép-európaiság gondolatából?

J. Č.: A közép-európai gondolat sokkal régebbi keletű annál, semhogy a madridi csúcs perspektívája alapján kellene megítélnünk. Ezzel azt akarom mondani, hogy ez a gondolat a madridi döntés után is élni fog. Egy-

szerűen azért, mert Közép-Európa az itt élő nemzetek olyan közösségeként létezik, amelyik az ő közelségükön, hasonlóságaikon alapul. S ez a közösség a térség nemzetei között ugyancsak meglévő ellentétek, viták ellenére létezik. De a közép-európai nemzeti kultúrák rokonsága vitathatatlan. Kultúráink rokonsága olyan jelentős erő, amely segít áthidalnunk azokat a hitem szerint mulékony viszályokat, amelyek Közép-Európa nemzeteit megosztják. S ez kiindulópont lehet ahhoz, hogy Közép-Európa politikailag, sőt talán hatalmi tényezőként is megjelenjen Európában. Legalábbis annyira, hogy képes legyen beleszólni azokba a döntésekbe, amelyek például az európai integráció feltételeit kialakítják.

Sz. L.: Sokaknak az a véleménye, hogy napjaink magyar-szlovák kapcsolatai már-már a rossz szomszédi viszony iskolapéldájául is szolgálhatnak. Mit kellene tennünk mindkét oldalon ahhoz, hogy a kormányok politikájától függetlenül a magyar-szlovák kapcsolatok végre szilárd bázisra épülhessenek?

J. Č.: Vitatkozhatnánk arról, valóban olyan rosszak-e kapcsolataink. Én magam nem látom olyan sötétben a dolgokat. Tény viszont, hogy a magyar-szlovák kapcsolatok rendkívül fontosak. Sőt talán azt is mondhatnánk, hogy kapcsolataink Európa számára fontosabbak, mint mi magunk, szlovákok vagy magyarok. Ez pedig azért van így, mert a magyar-szlovák jó viszony nélkül egyszerűen nem lehet megszervezni Közép-Európát.

Meg vagyok győződve arról, hogy ez a mostani kissé kiélezett hangnem a Szlovákia és Magyarország közötti kapcsolatokban átmeneti jelenség, és hosszú távon győz a józan felismerés: magyarok és szlovákok valóban sok

mindenben egymásra vannak utalva. S ennek a felismerésnek az alapján mindketten az erős Közép-Európa kiépítésén fogunk fáradozni.

Sz. L.: Könyvében a Bős-szindrómáról szólva ön azt hangsúlyozza, hogy már rég nem csupán magáról a vízlépcsőről és erőműről van szó. Hovatovább ez a műszaki létesítmény valamennyi köztünk lévő rossznak és negatívumnak egy fajta halmozott szimbólumává kezd válni. Vajon az ilyen vitáknak szükségképpen Hágában kell végződnie, vagy inkább azokat a módszereket kellene keresnünk, amelyekkel mi magunk tudnánk megoldást találni vitás kérdéseinkre?

J. Č.: Éppen Bős, s éppen azért, mert a gazdasági, vízügyi, környezetvédelmi problémák mellett valóban sok más viszálynak is jelképévé vált, és mind a magyar, mind pedig a szlovák oldalon igen erős politikai töltetet is magában hordoz, számomra elsősorban annak bizonyítékát jelenti, miként lehet Közép-Európában kiélezett helyzetekben is civilizált megoldásokat találni. Hiszen a döntés átengedése a hágai nemzetközi bíróságnak, azt hiszem, igen helyes és európai megoldás.

Annak ellenére, hogy Bős valóban minden magyar-szlovák viszálynak egyfajta jelképévé vált, mégiscsak egy racionális műszaki létesítmény, amely egyszerűen nem teszi lehetővé, hogy a szenvedélyeket és érzelmeket a végtelenségig felkorbácsolják. Végül is abban reménykedhetünk, hogy mindezek a viták, ellentétek környezetvédelmi hatástanulmányokkal, mérésekkel, a vízierőmű által termelt energia árának kiszámításával, a vízlépcső zsilipjein áthaladó hajók számának megállapításával fognak végződni. Azaz a bösi objektum végül is reményeim szerint a viszályok ésszerű megoldásának jelképévé válhat.

Sz. L.: Felfoghatjuk-e úgy is ezt a mostani könyvét, amelyet a pozsonyi magyar Kalligram kiadó jelentetett meg, mint a többség és kisebbség közötti együttműködés, illetve a kölcsönös nyitottság egyfajta jelképét?

J. C.: Akadémikus megközelítésben a kisebbségek fontos szerepet játszhatnak a nemzetek közötti kulturális közvetítésben. Ugyanakkor természetesen a kisebbségek bizonyos

érzelmeket is kiváltak, s gyakran az államközi konfliktusok keletkezésének okai között is ott szerepel a kisebbségi kérdés.

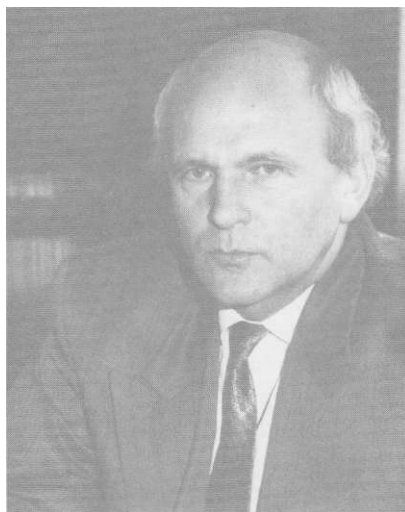
Ebből a szempontból is igen nagyra értékelem és fontosnak tartom a pozsonyi Kalligram Kiadó tevékenységét, melynek során szlovák, cseh, magyar, lengyel szerzők munkáit jelenteti meg, s ezzel is hozzájárul kultúránk kölcsönös megismertetéséhez.

Találkozások ideje

Sz. L.: Könyvének a címe: Találkozások ideje. Itt Magyarországon sokaknak volt olyan érzése, amikor először találkoztak önnel, hogy olyan szlovák politikussal hozta őket össze a sors, aki tárgyalásai, beszélgetései során nemcsak mint politikus nyilatkozik meg, hanem emberi érzelmeinek is hangot ad. Melyek voltak az ön legfontosabb, meghatározó találkozásai a fordulat időszakában?

Frantisek Miklosko: Számunkra az 1989. év kétségkívül korszakos jelentőségű volt. Emlékszem ifjúságom nyitrai éveire: az ötvenes évek elején a szomszéd házban élt egy bizonyos Stejskal úr, aki asztalos volt. A legsötétebb időszakban, amikor százával vitték el és zárták be az embereket, esténként bezörgtetett hozzánk, és suttogva azt mondta nekünk: nemsokára minden jóra fordul, az amerikaiak már itt vannak a határon. Persze, ezek hiú remények voltak. Később már-már teljesen reményvesztettekké váltunk, s magunk is kezdtük azt hinni, hogy a kommunizmus örök időkre itt marad.

Nyolcvankilencben azután mindez összeomlott. A fordulat idején egy-

Frantisek Miklosko

mást követték nálunk a külföldi államfők, politikusok, hogy saját szemükkel lássák, Európának ezen az elátkozott vidékén egyáltalán mi maradt meg a korábbi értékekből.

Mint a szlovákiai parlament elnöke, valóban sok politikussal találkoztam. Rám három-négy személyiség tett igazán mély benyomást: Václav Havel, Alexander Dubcek és Göncz Árpád magyar köztársasági elnök. Többször volt alkalmam találkozni II. János Pálal is, akit nagyon közelinek érezek Szlovákiához és a szlovákokhoz.

Szemben a szerzők, a kiadók és a vendéglátók képviselői, illetve a művek magyar méltatóinak egy csoportja: Konrád György, Ján Carnogursky, Frantisek Sebej, Karol Wlachovsky, Kiss Gy. Csaba, Varga György, Frantisek Miklosko, Szigeti László

Nagyon örülök, hogy könyvemben egy külön fejezetben szólhatok Göncz Árpádról, mert számomra ő már mindvégig olyan tájékozódási pont marad, aki meghatározza felfogásomat sok mindenről.

Sz. L.: Mit tekint Göncz Árpád személyiségében a legfontosabbnak?

F. M.: Göncz Árpádnak hatalmas szíve van, olyan ember ő, aki képes felülemelkedni a mindennapi gondokon, olyan európai és közép-európai, aki szereti Magyarországot. Magyar ember, de szeretetével maga is túllép a nemzeti határokon, amerre jár, mindenkinek kezet nyújt, ezzel is jelezve, bárátként jön. Mellette éreztem meg, hogy mindannyiunk számára ez a fajta magatartás jelentheti a jövőt, a mi közös jövőnket. Csakis így lehetünk képesek túllépni saját fölösleges vitáinkon. Csak így tudunk mindent, akár saját múltunkat is felülről nézni. Csak így lehetünk képesek mindazt megteremteni, amire olyan elementárisán vágytunk a kommunizmus összeomlásának napjaiban. Tudunk kell szabadon élni, meg kell teremteni a szabadság feltételeit, s többé nem hullhatunk vissza semmilyen értelmetlen rabszolgaságba.

Sz. L.: A Václav Havellal és Göncz Árpáddal kapcsolatos felismerései mennyiben támasztják alá azokat a hangokat, amelyek az utóbbi időben - és a legerősebben éppen Szlovákiában, ahol népszavazást is kezdeményeztek - közvetlen elnökválasztást, valamint az eddiginél erősebb köztársasági elnöki pozíció kialakítását sürgetik? Valamilyen mélyebb igény érvényesül a térség országaiban akkor, amikor az emberek egyre inkább mindenütt hiteles, szavahihető politikusokat követelnek az ország élére?

F. M.: Nem csupán hiteles politikusokra, hanem emberségükben is meggyőző személyiségekre lenne szük-

A helyszíne érdekes „összeüléseket” teremtett, balról jobbra: Eörsi Máttyás, Timkó Iván, Rafat Wisniewski

ségünk. Hiszen a köztársasági elnöki poszt olyan embernek való, akinek van konkrét elképzelése, víziója az adott országról. Olyan jövőképre gondolok, amely nem egyszerűen a hétköznapi, primitív pragmatizmust önti formába, amennyiben a Nyugathoz való minél gyosabb hasonulásunkat helyezi közép-pontba, a Nyugat minden jó és rossz jellegzetességével együtt. Az ilyen elnöki látomásban igenis helye lenne az országnak, a nemzet belső folytonosságának is: nyomorúságunk és legszebb napjaink emlékének, tanúságának éppúgy, mint az eddig megtett és a ránk váró út felmérésének, kijelölésének. Térségünkben két ember volt képes ennek az igénynek megfelelni: Václav Havel és Göncz Árpád, akik a politikai pragmatizmus, a piacgazdaság egyre inkább felgyorsuló és mindent magával sodró áramlatával szemben képesek felemelni hangjukat. Ez a hang olykor talán túlságosan halk és szelid, de mégis tiszta és érthető. Ők azok, akik arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a történelem alakulása nem feltétlenül azon múlik, hogy mennyi bankunk van.

Sz. L.: Ez lenne tehát a Konrád György által kifejtett „antipolitikának” a mai folytatása? Az értelmiség ne adja fel azt a küldetését, hogy a politikát sajátos tartalommal próbálja gazdagítani. Hiszen végső soron nem is annyira a politikai intézmények a fontosak, hanem a politikus személyiségének varázsa.

F. M.: Úgy látom, ennek a közép-európai térségnek ez a kérdés jelöli ki a közeljövő egyik legérdekesebb és legfontosabb küzdőterét. Már is körvonalazódik a konfliktus a Konrád György által leírt magatartás, amelyet Havel és Göncz képvisel, illetve a szélesebben száguldó másik áramlat között, amely sikert, gyors meggazdagodást ígér, azt sürgeti, hogy mielőbb a nyugati országok soraiba, szervezeteibe léphessünk, a NATO-ba, Európai Unióba. Tény, hogy az értelmiségiek hangja egyre gyengébb. De ezzel együtt is úgy érzem, hogy történelmi jelentősége van az általuk leírt alternatívának. Meg vagyok győződve arról, hogy eljön az idő, s nem is túl so-

kára, amikor ez a hang ismét felerősödik. Egyszerűen arról van szó, hogy az idő amúgy is felgyorsult, s az emberek sokkal gyorsabban észreveszik, hogy szükségük van erre a másik hangra, a szellemi dimenzióra.

Meg vagyok győződve arról, hogy a közép-európaiság gondolata - amely egyébiránt sok más értékhez hasonlóan ma szintén válságba került, hiszen mindenki a NATO-ba, Európai Unióba vágyakozik - nem vesztet el, hiszen olyan több évszázados gyökerei vannak, hogy előbb-utóbb ismét megerősödik. És akkor ismét elképzelhető, hogy megint ránk köszönt a megbékélés korszaka.

Sz. L.: Ön szerint tehát nem fenyeget annak a jóslatnak a beteljesülése, hogy az írástudók és a politikusok közötti úgymond normális munkamegosztás beálltával, amikor ki-ki teszi a maga dolgát, a közép-európai gondolat egyszer s mindenkorra illuzórikussá vált?

F. M.: Én éppen fordítva látom. Az írástudók képesek valami többet is megérezni, mint a politikusok, ők képesek egyszerűen szólva ellátni a dombon túlra, képesek megérezni azt is, ami még csak jön. A Konrád-féle íróemberek, tehát mindazok, akik már a kommunizmus éveiben is elmélyülten foglalkoztak a közép-európaisággal, szerintem megláttak valamit, ami még csak ezután jön. Bizonyos idő elteltével rá fogunk jönni, hogy egy-máshoz tartozunk, hiszen egyforma a mentalitásunk, közös a történelmünk. S ez a felismerés nagy felhajtóerőt és komoly inspirációt jelenthet majd számunkra. Igen termékeny kulturális feszültségek kiváltója lehet ez a fajta felismerés magyarok, szlovákok, csehek, lengyelek között. Én pontosan tudom, mennyi pozitívummal is járt a cseh és a szlovák kultúra közötti feszültség.

Sz. L.: A mai szlovák-magyar viszony kínálhat-e némi esélyt arra, hogy államaink ezzel a hatalmas közös kulturális háttérrel előbb-utóbb példamutató kapcsolatrendszert tudnak kialakítani, vagy bele kell törődnünk, hogy mindig lesznek olyan kritikus pontok, amelyek körül végtelen vitákba bonyolódunk, és ezek a viták kapcsolatainkat újra meg újra megmérgezik?

F. M.: Én személy szerint úgy látom, hogy Szlovákiában a magyar-szlovák kapcsolatokra egyfajta válságperiódus vár. Ezt a válságot egyrészt az fogja kiváltani, hogy Magyarország a NATO tagja lesz, mi pedig nem, ami egészen biztosan egy fajta sajátos belpolitikai mozgást és forrongást fog okozni.

A válság másik forrása az lehet, hogy a romló viszonyok között, Szlovákiában mindig is akadnak olyanok, akik előhúzzák az úgynevezett magyar kártyát, azaz úgy állítják majd be a magyarokat, mint ellenségeket. Sokan még ma is úgy gondolják, kell találni egy ellenséget ahhoz, hogy saját gondjainkat megoldhassunk. Nagyon fontos, hogy mindezeknek a veszélyeknek tudatában legyünk, és igen határozottan és elvszerűen felvegyük ellenük a harcot.

Meg kell mondanom, nekem nagyon tetszik, hogy Magyarországon több egyetemen és főiskolán tanítják a szlovák nyelvet. Ugyanezt kellene tennünk Szlovákiában is. tanítanunk kellene a magyar nyelvet. Mert térségünkben a magyar, szlovák, német nyelv ismeretének megint teljesen természetessé kellene válnia. Az embereknek ezt a három nyelvet ismerniük kellene ahhoz, hogy régióink valóban átjárhatóvá válják, hogy az emberek meg tudják érteni egymást. Mindenesetre én magam derűlátó vagyok.

Csoportkép 1997 májusán Budapesten, az Írószövetség teraszán: Szarka László, Szigeti László, Varga György, Módos Márton, Rudolf Chmel, Pomogáts Béla, Ján Čarnogurský, Módos Péter, František Šebej, Karol Wlachovský František Mikloško, (takarva), Grendel Lajos, Miroslav Wlachovský és Farkas János László

Úgy látom, erre előbb-utóbb sor kerül. Talán még egy válságkorszakot át kell élnünk, amelyet nem tudunk kikerülni. Amennyiben ebben a válságban kiálljuk a próbát, ha a felelős emberek érezni fogják felelősségüket, akkor a dolgok rendbe jönnek, akkor szép jövő vár ránk.

Sz. L.: Vállalja-e ön és társai a Kezdeti demokráta Mozgalomban, hogy a szlovák pártok közül elsőként, nyilvánosan is elutasítsák az úgynevezett magyar kártyával való visszaélést?

F. M.: Természetesen. Mindig is ezt csináltuk, és a jövőben is ezt fogjuk tenni.

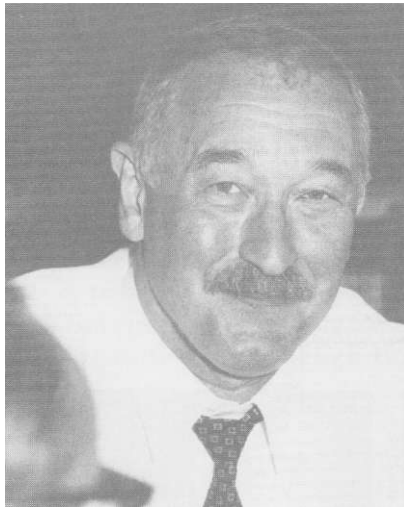
A folyamatos kommunikáció fenntartása

Sz. L.: Milyen motívumok inspirálták könyvének egyes esszéit?

František Šebej: A könyv szövegei hosszú idő alatt születtek: több-kevesebb rendszerességgel publikáltam ezeket a 10-15 oldalas írásokat a *Kultúrny život*, a *Domino* vagy valamelyik más szlovákiai folyóirat lapjain. Ezeket az írásokat raktam időrendbe, tehát úgy olvashatók esszéim a könyvben, amilyen sorrendben keletkeztek.

Sz. L.: Az egyes írásoknak sajátos színt kölcsönöz, hogy szókincse, hasonlatrendszere legtöbbször az ön eredeti foglalkozásához, a pszichológiához kapcsolódik.

F. Š.: Igen, ez tényleg így van: amikor utóbb én magam is együtt elolvastam őket, akkor vettem észre, hogy egyikben sem sikerült teljesen elszakadnom a pszichológiától. Annál is inkább, mert ez a könyv arról szól, miként látom én a mostani szlovák, s általában az emberi társadalmat, az árulás pillanatait vagy az egyes ember és a tömeg viszonyát, a populista vezért. Kétségtelen, hogy mindezt most is elsősorban a pszichológus szemével vizsgálom. Látom, mennyire fel vannak kavarva, meg vannak zavarodva az emberi lelkek. A XX. századi tragikus-heroikus történelem emberi szereplőinek küzdelmét értelmezve állandóan a pszichológia eszközeihez kell nyúlnom.

František Šebej

Sz. L.: Könyvében ezzel együtt igen erőteljes kritikáját adja a túlzottan nemzeti beállítottságú törekvéseknek, amelyek a jelenlegi szlovák világban a meghatározó sajátosságok közé tartoznak.

F. Š.: A jelenlegi szlovák világban, a jelenlegi osztrák világban, a jelenlegi horvát, ukrán világban, s részben a jelenlegi cseh és magyar világban is. Számomra, aki ott élek, a szlovák nacionalizmusnak van egy sehol máshol nem létező sajátos mellékíze, de nem hinném, hogy Szlovákiában e téren bármi olyasmivel van dolgunk, ami csakis nálunk lenne feltalálható, és sehol máshol a világon.

Sz. L.: Mit jelent a szlovák értelmiségiek számára Közép-Európa ideá-

ja? Milyen dimenzióban létezik ez a gondolatiság, s melyek azok a rétegei ennek az eszmeiségnek, amelyek mára már eltűnően vannak?

F. Š.: A közép-európaiságnak egyértelműen a védelmére szeretnék kelni, mert úgy látom, hogy sekélyesen ideologikus és globalizáló sémák fenyegetik a létét. Nem arról van szó, hogy univerzális erkölcsi értékek fenyegetnének, hanem például a verség szerinti univerzalizmus, az etnizálás alapján megfogalmazódó téveszmék, mint például a valamennyi szlovák vér szerinti rokonságát bizonygató hittételek. Meg a többi ehhez hasonló heroizáló és historizáló álmitörekvések. Ezek táplálják a jelenlegi nacionalista politikát. Ezzel szemben áll számomra a közép-európaiság eszméje és gondolata mint a plurális világkép színes és vonzó virága. Ez a virág már igen régóta az egész világ kultúrája számára rendkívüli fontossággal bír. A tudományokban, a művészetekben igen sok értéket köszönhetünk ennek a közép-európai térségnek, mégpedig éppen azért, mert ez a régió a maga kulturális sokszínűségével fölöttebb sok inspirációt nyújtott és kínál ma is.

Sz. L.: A maihoz hasonló találkozások miben tudnak segíteni az embernek? Nem a protokolláris része érdekli a témának, hanem az, hogy például kaphat-e az ember impulzusokat valamiféle önkorrekcióhoz, összehasonlításhoz vagy valami ennél is mélyebb összehasonlításhoz.

F. Š.: Azt hiszem, nem az összehasonlítás a legfontosabb, hanem a folyamatos kommunikáció fenntartása. Ha egymáshoz lélekben közel álló emberek beszélgethetnek egymással, vitáikban új tények kerülnek szóba, és ezáltal új minőségek is kitermelődhetnek. Mint ahogy az egész emberi kultúra a kommunikáció terméke, mindenfajta műveltségbeli előrelépés a kommunikációnak, a kultúrák közötti

párbeszédnek köszönhető. Én tehát úgy látom, hogy a különböző kulturális elitiek, regionális kultúrák csak akkor juthatnak egymáshoz közelebb, ha folyamatos közöttük a párbeszéd. Ez tehát a mostani találkozóznak is a legfontosabb pozitívuma.

Sz. L.: A magyar és a szlovák nemzeti közösség közötti kommunikáció egyik sajátos, részben talán anakronisztikus formája a szimbólumok alkalmazása. Sok közös szimbólumunk van: a címereinkben szereplő kettős keresztől és hármashalomszögű zászlótól kezdve a szlovák és a magyar történelem szinte valamennyi szimbolikus vára, városa, helyszíne közös.

F. Š.: A szimbólumok olyan nagy mértékben jelen vannak az emberi történelemben, hogy az lenne a csoda, ha nem próbálnának velük állandóan visszaélni. Úgy tűnik, hogy semmilyen emberi társadalom sem tud megenni azok nélkül a szimbólumok nélkül, amelyekben a közösség csoportidentitása fejeződik ki. Az viszont már a betegeskedő, veszélyeztetett vagy éppen a belső agresszivitását feldolgozni nem képes társadalom sajátossága, ha képes akár háborúkat indítani az istenített szimbólumokért. A szimbólumokért, zászlókért, címere-

kért folytatott háborúk, a szimbólumok felmagasztalása, imádata annak a jele, hogy a társadalomban valamilyen rossz irányú fejlődés vette kezdetét, valami patológikus folyamat megy végbe, és megjelenik az erőszak fenyegetése. Mindig, amikor az emberek túlságosan hisznek a szimbólumokban, megnő az erőszak veszélye.

Sz. L.: A magyar-szlovák kapcsolatokban állandósult problémaként jelentkezik a kisebbségi kérdés eltérő megítélése. Ön szerint a kisebbségi társadalmak miként juthatnak ki ebből az áldatlan helyzetből, amikor saját pozíciójuk foglyaivá kezdenek válni?

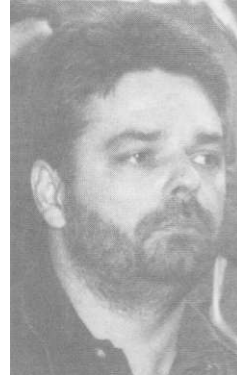
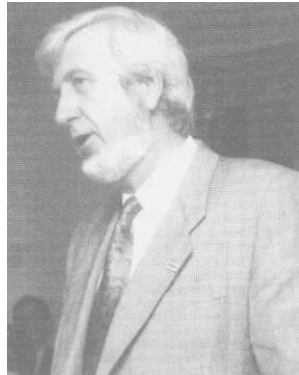
F. Š.: A demokrácia általában a kisebbségekről szól. A demokrácia nem a többség privilégiuma, hanem éppen ellenkezőleg, a kisebbségek és jogaik védelme. A szlovák társadalomnak például, ha most konkrétan a szlovákiai magyar kisebbségről beszélünk, esélye sincs arra, hogy egészséges és szilárd társadalom legyen, amíg a kisebbségek, s közöttük főként a magyar kisebbség nem vehet részt az állam irányításában. Egyszerűen nem lehet kizárni a kisebbségeket a közügyek, az állami élet irányításából,

hiszen joguk van részt venni a közügyek intézésében. Ez minden kisebbségre igaz, hiszen például az értelmiség a maga módján szintén egy fajta kisebbségnek számít. A felelős gondolkodású emberek szintén kisebbségben vannak. Az egész társadalom tele van kisebbségi csoportokkal. Maga a többségi tömeg is egymásik sajátossága szerint valamilyen kisebbségi csoportozhoz tartozik. A demokrácia tehát valóban a kisebbségekről szól.

Sz. L.: Milyen demokráciára gondol: az önkormányzati vagy az arányos képviselet alapján felépülő demokráciára?

F. Š.: Én inkább az önkormányzati modell híve vagyok. Az arányos képviselet elve a helyes irányba tett lépésként is felfogható, de végső soron én inkább a kisközösségekben születő, alulról építkező demokráciát tartom a megfelelőbb modellnek. Úgy, ahogy az eredetileg a görögöknél is létrejött, vagy ahogy Tocqueville az amerikai demokrácia kialakulását leírta. Ez ugyanis a demokrácia kialakulásának természetes útja. Az élet minden szférájában egyszerre érvényesülő arányos képviselet elvének érvényesítése ehhez képest számomra kevésbé tökéletes eljárásnak tűnik. ■

Arcok a hallgatóságból (Simon Csilla felvételei)

EGY NAGY ERDÉLY-TÖRTÉNÉS

„Az ünnepi üdvözlés szűk kerete nem teremt lehetőséget arra, hogy a nagyszerű indulás után kimerítő szemlét tartunk a méltó folytatás: a fölött a több, mint másfélszáz könyvben és más tudományos közleményben közzétett eredmény fölött, amely Jakó csaknem fél évszázados pályája alatt született.”

*Jakó Zsigmondot hallgatja
Domokos Géza és Benkő Samu*

E szavakat Szabó T. Attila írta 1986-ban *A hevenedik évforduló küszöbén*, abban „az egyetlen példányban összeállított, gépirásos emlékkönyvben”, amelyből a szerkesztők most szerencsés kézzel kiemelték a jóbarát laudációját, amint az Benkő Samunak *A nyolcadik évtized*-ről közölt kötetbefejező helyzetjelentéséből megtudható. Ez a bevezető méltatás és ez a befejező helyzetjelentés mint valami eszmei kötés foglalja össze - és emeli meg - azt a negyvenkét tanulmányt, amellyel Jakó Zsigmond tanítványai, barátai, tisztelői megbecsülték - önmagukat.

Szabó T. Attila tíz évvel ezelőtti írásában a szellemi azonosság örömeivel mutat rá Jakó Professor mün-

kásságának főbb jellegzetességeire: a levéltár-felfedező érzékre, a levéltár fontosságának felismerésére a közösség életében és önmagáról való tudatában, a népiségtörténeti indulás jelentőségére - valamint a szakmai részletekre: az írástörténeti alapvetésre, „az erdélyi magyar, román és szász könyvkiadás és a könyv-, illetőleg a könyvtártörténet” relevanciájának exponálására, a levéltártörténet és az erdélyi művelődés kérdéseinek tárgyalására, a forráskiadói alázatra, a született nagy professzor messzire sugárzó hatására. Benkő Samu ezekhez *A nyolcadik évtized*-ben hozzáteszi egyrészt azt a „helyzettudatot”, amely „Erdélyben a tudomány magyar nyelvű munkásainak lépteit” hosszú évtizedeken át irányította (és amelyre tíz évvel ezelőtt még gépirásos *Festschrift*-ben sem lehetett utalni), másrészt kiemeli a nyolcadik évti-

zed második felében „a tudomány-szervező tudós” hirtelen kibontakozását a Múzeum-Egyesület újjáteremtésének nagy eszmei és apró mindennapi feladataiban.

A nagyon erős könyvtártörténeti-könyvtörténeti-írástörténeti-oklevéltani-népiségtörténeti profil, levéltárcentrikus módszerekkel, a *Jakó-Festschrift*-ben teljesen természetes. Sok évtizedes barátságuk és szemléleti azonosságuk Szabó T. Attilával talán épp ennek jegyében volt annyira meghatározó az egész erdélyi magyar művelődésre, sőt a magyarországi historiográfia egy részére is. A hivatkozások és utalások ezt olykor név szerint is dokumentálják: „Jakó Zsigmond évekkal ezelőtt elvégezte az udvarhelyi kollégium könyvtárába került személyi gyűjtemények számbavételét (...) Jakó Zsigmond véleménye szerint a XVIII. század derekán meghonosodó női

Emlékkönyv JAKÓ ZSIGMOND nyolcvanadik születésnapjára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megbízásából szerkesztette Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996.

bibliofilia elsősorban az árva Bethlen Kata és Bod Péter köré összetoborzódott irodalom- és könyvbarát körben terjedt, ahol a magyar nyelvű irodalom áldozatos pártolása, a magyar nyelvű könyvek gyűjtése, a kálvinista egyház és iskolák támogatása erkölcsi kötelesség volt.” (Deé Nagy Anikó: *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*) „A népiségtörténeti program megvalósításához Jakó Zsigmond nélkülözhetetlennek tartotta a korábbi magyar történetírás felhasználását, de főleg az addig ismeretlen levéltári anyag feltárását, a munka e téren való folytonosságának biztosítását. A népiségtörténet szerint csak úgy érheti el célját, „ha szoros kapcsolatot teremt a néppel foglalkozó összes rokontudományokkal (nyelvészet, földrajz, régészet, embertan stb.)”. (Demény Lajos: *Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében.*) „Az effajta (induktív, személytörténeti) vizsgálatok közvetlen célja az volna, hogy - Jakó Zsigmond szavával élve - »az addig üres nevetek életre keltsük.«” (Engel Pál: *Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása.*)

A példák szaporíthatók lennének, de nem ez a lényeg. A lényeg az, ahogyan az „életre keltett” nevek vagy *mutatis mutandis* könyvtárak, könyvek, könyvkötések - Szabó T. Attila *Szótörténeti Tár-ának* címszavaihoz foghatóan - beállanak egy nagyobb egész, egy téridőbeli és

Kiránduláson, Erdélyt járva

napjainkig ható nyelvi, népiségi, művelődési, intézményi kontinuitás kereteibe. Így és ebben az értelemben mondható el Iktári Bethlen Zsuzsanna életre keltett tékájáról, hogy „az erdélyi könyv- és könyvtártörténet figyelemre méltó emléke, mint-hogy szinte három női könyvgyűjtő-generáció bibliofil érdeklődésének vetülete. (...) Mára a gyűjtemény valós értéke annyiban módosult, hogy az itt őrzött kéziratok, másolatok, régi magyar nyomtatványok, a XVIII. századi magyar könyvnyomtatás egyházi és világi termékei kétszáz évvel még öregebbek lettek.” (147). Ezzel a türelmes (közvetlen

és átvitt értelemben egyaránt „türelmes”) jakói módszerrel remélhetően leginkább, hogy egyszer mégiscsak enyhülni fog az ellentét, amely „a történelem valósága” és „a róla szóló tudás” között feszül máig. „A két Európát elválasztó korlátok ugyan leomlottak, de maradtak itt mások, köztük szellemiek, amelyek máig jelen vannak a történész munkájában. Ez magyarázza egyrészt a

„Fél évszázad is eltelt már azóta - figyelmeztet rá Imreh István -, hogy Jakó Zsigmond kiadta a gyalui vártartomány urbáriumait és bevezető elemzésében felhívta a figyelmet az Erdélyben »teljesen hiányzó« agrártörténeti kutatás lehetőségeire, igazából múltismeretünk törlesztésre váró tartozásaira. A XX. század második felében - az általános európai szintnövekedés, az itthoni önmere-

közepette nem lehet nem felismerni a múltban egész mai privatizációnk „haladó feudális hagyományait”. A gazdaságtörténeti és politikatörténeti tanulmányokban egyébként mássutt is kísért a múlt meglepő aktualitása, sőt „túlélése”.

Már magában azáltal, hogy a két témakör, múlt és jelen mennyire elválaszthatatlan. Például ahogyan a sókockák segítették az Apafi-kor-

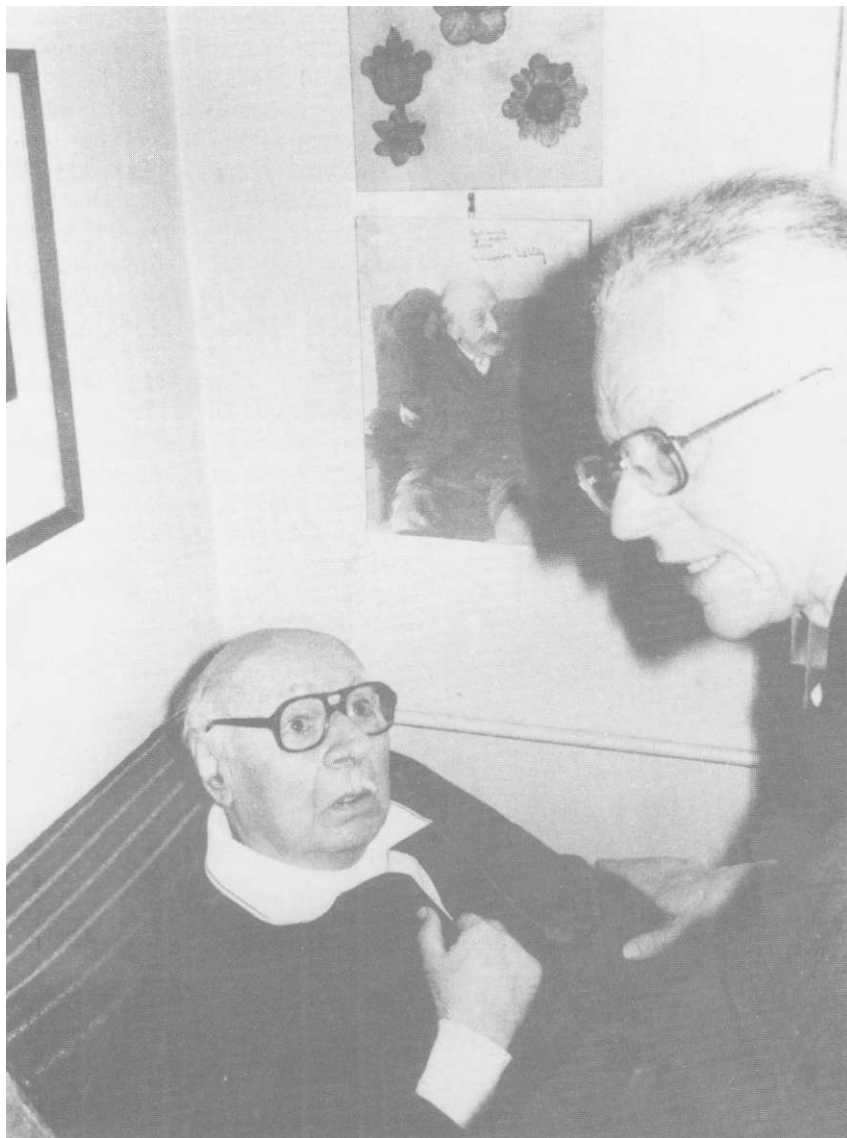

hajlamot izolációnizmusra és fragmentálódásra, másrészt ez magyarázza a még mindig igencsak gyöngségét annak a törekvésnek, amely a történeti jelenségeket az »image de l'autre« és a kölcsönös hatások szellemében igyekszik megérteni. Ezek a párhuzamos történetek, amelyek alig érintkeznek egymással, a maguk etnikai jellegzetességeivel, demográfiai konfigurációjával és gyakran jogszabályaikkal vagy szektás és kulturális elkötelezettségeikkel helyet engednek az ellentétnek a történelem valósága és a róla szóló tudás között. Még ha észre is veszünk próbálkozásokat a »másik« történelmének a vizsgálatára Erdély monografikus történeteiben, ezek marginálisnak vagy egymás ellen fordítottak tűnnek.” (Pompilu Teodor: *National Ethnic Pluralism in Transylvania. Ethnic, Cultural and Regional Convergencies.*)

Nem ez volt az egyetlen hiány, amit Jakó csökkenteni igyekezett.

ti igények sokasodásának ösztönzésére - az új és új tennivalókat jegyezhetjük fel hiánylajstromunkra. Ezek egyike volt a földközösség életútjának nyomon követése Erdélyben.” (Imreh István: *»A faluk birodalmának módjáról«*). Imreh természetesen Tagányi Károly klasszikus tanulmányából indul ki (általában jellemzi különben a *Festschrift* tanulmányait a témakör klasszikusaira való hivatkozás), és a földesúri családi levéltárakbeli urbáriumok, conscriptiók, örökösök, osztozkodók leltárai alján bemutatja a faluközösségbeli talajváltó rendszer jellegzetes példáit. Majd vázolja a földközösség fokozatos megszűnését, s a XIX. század második felében a közvagyon maradványainak törvényekkel szabályozott, jogilag kifogástalan átjatszását a gazdagok magántulajdonába, a „szabadság kis köreinek” ezt követő elsorvadásával. Nem írja természetesen, de „létező piaccgazdaságunk” körülményei

szak elején a megmaradt államiség átmentését, és ahogyan aztán a korszak végén tönkretette piacukat Erdély felzárkózása a Birodalomhoz. (Wolf Rudolf: *Az erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén*). Vagy ahogyan a Maroson zajló tutajozás, mihelyst jövedelmező üzletté vált, nyomban felébreszti az uralkodó politikai elit adóéhségét. „Több példát találunk arra vonatkozóan, hogy gátépítésre csupán a vámszedés kedvéért került sor. Ezután a feudális önkényeskedés szokásai szerint kezdődött a tutajosokkal szembeni kihágások sorozata, melyeknek súlyossága rendszerint attól függött, hogy a feudális úr milyen befolyásos figura az államéletben.” (Magyari András: *A környezet és életforma kölcsönhatása*). Akad természetesen példa a gazdaság és politika kapcsolatának termékeny voltára is. Például ahogyan Kolozsvár a XVIII. század elején a posztókereskedelemben az import és export okos megszervezésével, vala-

Jakó Zsigmondra figyel Balogh Edgár, a falon Kós Károly képe

mint tüzetes piackutatással el tudta érni, „hogy Európa nyugati és középső részén előállított árut eljuttatta az Oszmán Birodalom területére, valamint a román fejedelemségekbe, s így hozzájárult Délkelet-Európa különböző társadalmi rétegei posztó-ellátásának (viselet, lakásbelső stb.) »európaisodásához«.» A posztókereskedelemben biztos jele annak a fontos szerepnek, amelyet Kolozsvár „Közép- és Délkelet-Európa egész régiójának átkelő kereskedelmében” betöltött, s annak, „hogy a kolozsvári kereskedő működése szervesen beépült az összeurópai árucserébe. A XVII. században ez már gazdaságilag elengedhetetlen feltétele és része a küszöbön álló (helyenként meg is

kezdődött) nagy társadalmi-gazdasági átalakulásoknak.” Így a posztókereskedelemből hirtelen jobban érthető az a „civitas primaria” hely és szerepkör, amely Kolozsvárnak az erdélyi fejedelemség adminisztrációjában és politikájában jutott. (Pap Ferenc: *A posztókereskedelemből a kolozsvári vámnaplókban, 1599-1637.*)

A XVI. és a XVII. század fordulóján tehát Erdély (s vele a tágasabb kelet-közép-európai térség) közvetlenül részt vett - nem holmi satnya „perifériaként” - Európa nagy átalakulásában. Nem először és nem utoljára. A XIV. században például Kelet-Közép-Európa népei együtt hasonló szerepet vállaltak, mint a frankok Martel Károly alatt Poitiersnél, a részben hasonló következményekkel a kontinens egész politikai, kulturális és civilizációs konfigurá-

ciójának az átrendeződésére. „A XIV. században az Anjouk, Piastok, Jagellók és Basarabok alatt magyarok, lengyelek-litvánok és románok, magukra hagyatottan Európától, felkelttek a permanens mongol-ázsiai veszedelem ellen és gátat vetettek az ottomán expanzióknak, gyakran vitális és teremtő energiák stagnálása árán. A XIV. század túl minden részletmegfontoláson nagyon sokszor katonai-politikai események előnyomulása vagy hanyatlása volt. Látszatainak örvénylése a modern Európa alapjainak egzisztenciális fázisát képezte, legalábbis definitív geográfiai kereteinek tekintetében.” (Camil Muresanu: *Europa centrala și răsăriteana în secolul al XIV-lea: o restructurare geo-politică.*)

A nagy politikai átstrukturálódás végző fázisáról R. Várkonyi Ágnes tudósít, Erdély - s Apafi fejedelem - XVII. század közepi szerepére sorakoztatva fel új adatokat. „Jakó Zsigmond 1958 telén - összegez írása végén -, első találkozásunk alkalmával az Erdélyi Múzeum Farkas utcai könyvtárában, jól emlékszem, arról beszélt, hogy összeurópai szempontból sem a fejedelemség története, sem jelentősége nincs kellően feltárva. Ma még jogosabb ez az igény. Azóta ugyanis a különböző nézőpontokból végzett vizsgálatok eredményei bizonyítják, hogy az oszmán hatalom harapófogójába került Európa mindig is számolt Erdellyel. A kis fejedelemség pedig a török porta és a Habsburg Birodalom hatalmi szférájának törésvonalán, többször agyonsújtva és nyugalomért, békességért, életben maradásért küzdve, páratlan lelki erővel, hatalmas kockázatokkal és anyagi lehetőségeinek határait messze meghaladva mindvégig részt vett a török elleni nemzetközi tervekben és vállalkozásokban.” (R. Várkonyi Ágnes: *Apafi-Zrínyi-Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban, 1663-1664.*) Akárcsak a királyi Magyarország, Moldva, Havasalföld. Lengyelország. Az új fázis Európa „restrukturálásában”, a régiót mindig sújtó „periferizálódás” meglehet épp a felszabadulással kezdődött? Budáéval, természetesen. „Jalta” (és a ma kibontakozó piaccgazdasági „Eurojalta”), úgy látszik, régi „haladó hagyományokat” folytat. ■

VIVAT AKADÉMIA!

„A múlt század harmadik negyedének legsikerültebb építési alkotása a fővárosban, ...legrégebbi tagja annak a hosszú palotasornak, mely az egykor szerény, vidékies jellegű Budapestet a jelenkor legszebb városai közé emelte” - írta a Magyar Tudományos Akadémia székházáról száz éve Pulszky Károly műtörténész. Erekllye-épület, embléma-épület azóta is. Méltán áll előtte az alapító gróf Széchenyi István szobra (Engel József 1880-ban készült alkotása), amely a modern országregenerátor másik nagyszerű létesítménye, a Lánchíd felé tekint. A szobor romantikus. Helyén, a frissen épült palota előtt, 1867-ben mesterséges dombot emeltek; e királydombon ünnepelték hatalmas pompával az ismét magyar királlyá koronázott Habsburg uralkodót. Azt ünnepelték a magyarok - indokolt, lelkes optimizmussal -, hogy a kiegyezéssel és a koronázással az uralkodó mintegy szentesítette a *lezárását* annak a reformokkal, forradalommal, szabadságharccal, megtorlással zsúfolt, lázas korszaknak, amelynek kezdetét Széchenyi 1825-ös akadémiaalapítói fellépésétől számítja a történetírás. Ez a korszak épp annyi ideig tartott, mint „az elmúlt negyven év”. S a jelképes lezárásával a szobor helyén ünnepelt koronás fő mintegy teret nyitott Széchenyi szellemének, az ország igazán „széchenyista” polgári fellendüléséhez. Persze, csakis Széchenyi szellemének nyitható teret, a testének már nem, mert azt az itt ünnepelt uralkodó titkosrendőrei - valószínűleg legfelsőbb utasításra - hét évvel azelőtt öngyilkosságba zaklatták. Romantikus szobor, romantikus történelem...

Maga a híres alapítás természetesen nem a székházra, hanem a Magyar Tudós Társaság intézmé-

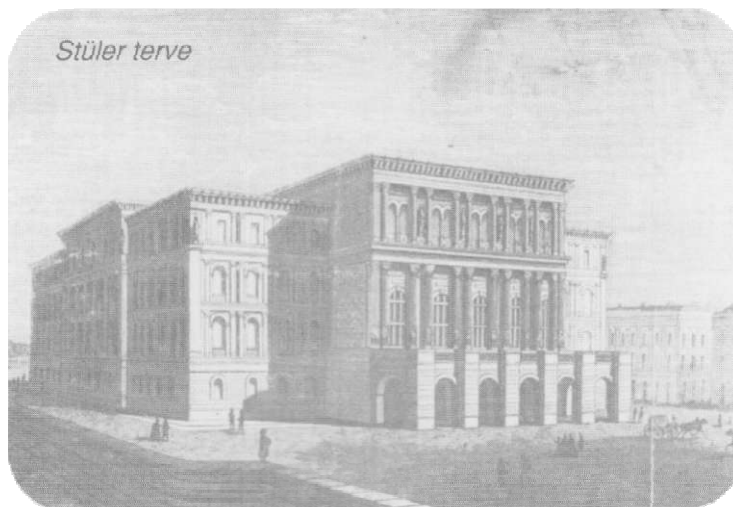
nyére vonatkozott. A felemelő jelenet Holló Barnabás 1910 körül készült domborművén ma is látható a palota Akadémia utcai falán. Felsőbükki Nagy Pál a pozsonyi országgyűlésben ismét szóba hozta az évszázados tervet, miszerint az ország, a nemzet „csinosodása” (modernizációja, felzárkózása, integrációja a fejlett Európához) nem valósulhat meg a szürkeállomány, a hazai tudományos kutatás és publikáció anyanyelvi és intézményes organizálása nélkül. De ez a terv, Bod Péter, Beszenyei György, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós és mások álma, évtizedeken át „jámbor szándék” maradt, különböző okok, de leginkább a pénzihiány miatt. S ekkor, Felsőbükki Nagy Pál expozéjára felállott egy fiatal, 34 éves huszárkapitány, engedelmet kért a szólásra, noha neki a kerületi gyűlésben „nincs szava”, s hosszú szónoklat helyett a saját zsebébe nyúlt: felajánlotta birtokai egy évi tiszta jövedelmét (mintegy 60 ezer akkori forintot) a magyar nyelv művelésére hivatott tudós társaság alapítására. A nagylelkű kezdeményezés példamutatónak bizonyult, s minthogy akkoriban a képviselők nem a vagyonnyilatkozat és a szegénységi bizonyítvány egyesítésén fáradoztak, Vay Ábrahám borsodi követ, gróf Andrássy György tolnai követ tíz-tízezer aranyforintokkal,

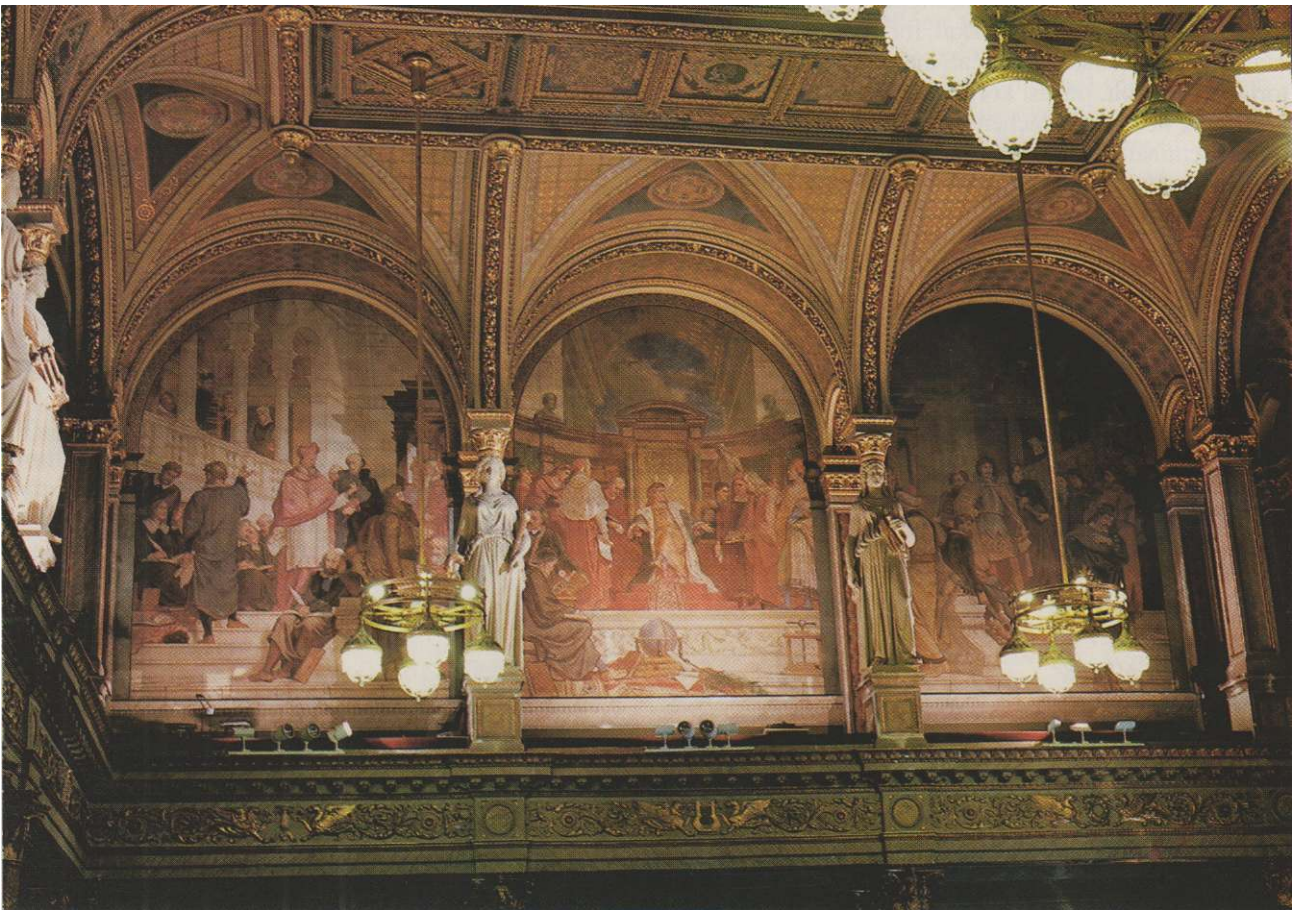
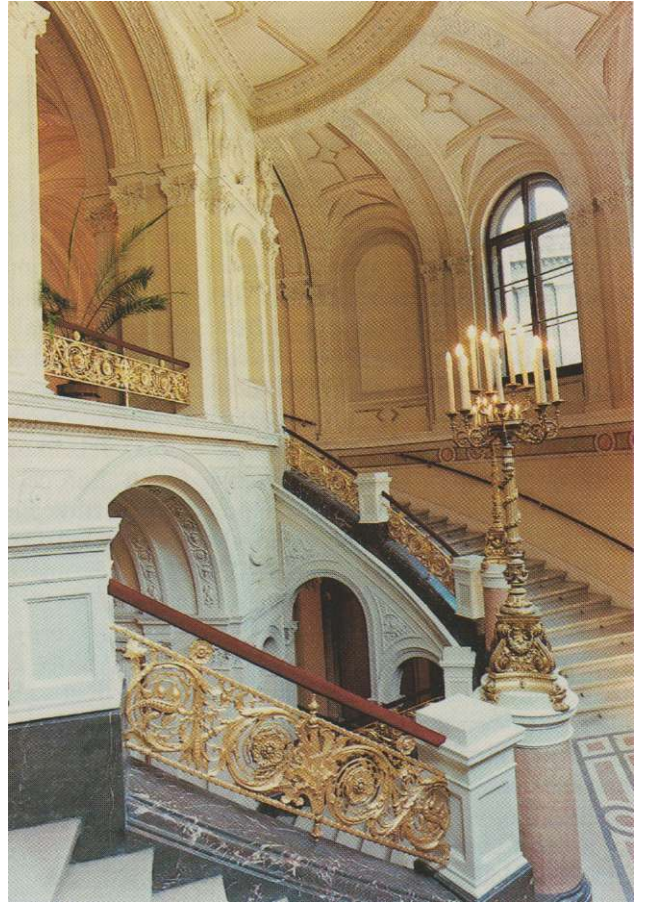
gróf Károlyi György birtokai félévi jövedelmével azonnal csatlakozott Széchenyi felajánlásához, ezután a főrendek között szinte tömeges adakozás kezdődött. Mindez 1825. november 3-án történt az országgyűlésben. A mai kormány pedig ezt a napot, november 3-át, az idei évtől a tudomány napjává nyilvánította. Ez is valami.

Az anyagi alapítástól a tényleges megalakulásig öt év telt el: 1830. november 17-én törvénybe iktatva létrejött az Akadémia, első elnöke gróf Teleki József, másodelnöke (alelnöke) gróf Széchenyi István lett. Alapszabálya (*A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai*) 1. §-a így rendelkezik: „A M. T. Társaság a nemzeti nyelv kiművelésén igyekszik egyedül.” - Ezt az „egyedül”-t olykor félreértelmezik. Nem azt jelenti, hogy az Akadémiában csakis a filológiának, a szaknyelvészet művelésének lett volna és lenne helye, hanem azt, hogy a nemzeti nyelvet alkalmassá kell tenni minden tudományágban az anyanyelvi tudományos gondolkodásra és annak kifejezésére a kor világszínvonalán, azaz kompatibilis, versenyképes, piacképes szinten. „Egyedül”, vagyis úgy, hogy ezt semmiféle más cél vagy szempont az Akadémián belül meg nem előzheti. Az informatika korába lépve

ma ugyanez az Akadémia legfőbb feladata, „egyedül”.

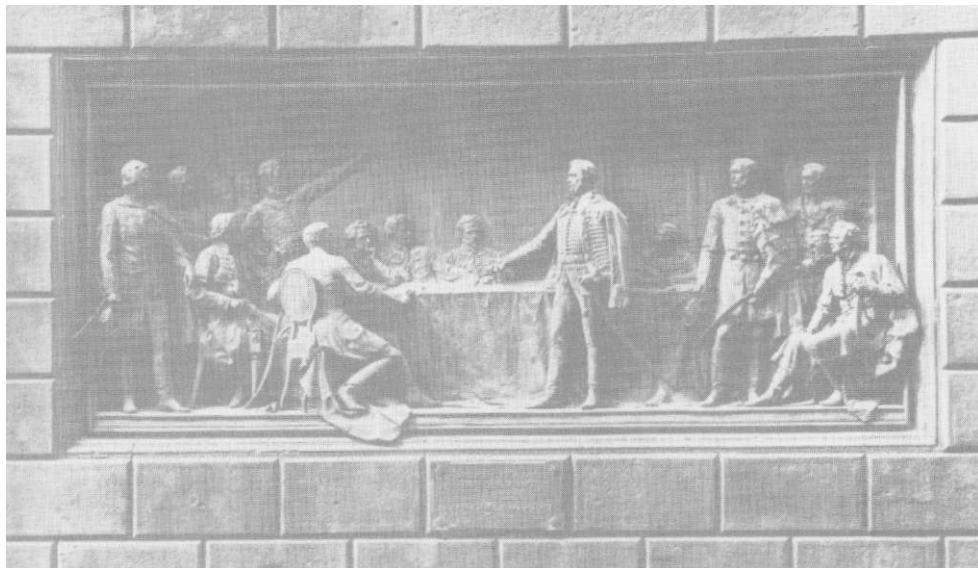
Az akkori reformkorban nagyszerűen teljesítette feladatát az Akadémia: a nemzeti nyelv felemelésével a nemzeti függetlenség és haladás egyik zászlóvivője lett. 1848. március 15-én Toldy Ferenc „titoknok” joggal tudatta ünnepélyes (rendkívüli) ülésben a tagokkal a sajtó felszabadulását, és

falragaszon köszönte meg a népnek (!) a sajtószabadság kivívását. Egy fiatal akadémiai tag az ülések nyilvánossá tételét követelte, amit Fáy András, akkori elnök vita nélkül teljesített - ez is emlékezetben tartásra érdemes hagyomány. A nemzeti, tudományos nyelv és a nemzeti függetlenség összefüggése oly nyilvánvaló volt Bécs számára is, hogy a szabadságharc leverése után, az abszolutizmus korában az Akadémia „egyedüli” programját igyekezett minden esz-

közzel visszaszorítani. Csak 1861 után, Dessewffy Emil és főként Eötvös József elnöksége alatt vett ismét lendületet az Akadémia újjászervezése - az önálló székház felépítésének igényével együtt. E második alapításban is jeleskedett Széchenyi István, aki végrendeletében jelentős pénzüsszeget, valamint festményeket, műkincseket hagyott az Akadémia önálló székházára. Mint elnök, Dessewffy Emil indította el a rendkívül eredményes, országos gyűjtést, mintegy háromezer aláírási íven. Az első adakozók Sina Simon bankár, a pesti zsidó hitközség, aztán a mágnások, az Esterházyak, Batthyányak, Pálffyak, Zichyek, Andrásyok és mások sorában, mintegy a kiegyezés előhírnökeként feltűnnek a Windischgrätz, Cobourg, Liechtenstein, Khuen, Trautmannsdorf stb. nevek is. Pest városa féláron adta a telket. A tervpályázatot 1861-ben írták ki, s meghívták rá a korszak szinte valamennyi kitűnő építészt. (A pályázat igen érdekes és értékes anyagát az Akadémia Művészeti Gyűjteménye önálló kiállításon mutatta be tavaly ősszel.) Győztesnek nagy viták után a berlini múzeumok tervezésével elismerést szerzett Friedrich Stüler tervét nyilvánították. Ezzel egy neoreneszánsz jellegű terv felvilágosult, derűs nemzetköziségét preferálták, a nemzeti múlt jegyeit túlhangsúlyozó, komor, neogótikus és más tervekkel szemben. A Stüler-terv kivitelező építészeti vezetői Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal lettek. A palota három év alatt elkészült. Kétemele-

tes, háromhomlokzatos, négyöt-négy ablakkal, kiugró középrizalitján üreges kompozit oszlopokkal. A homlokzaton Newton, Raffaello, Galilei, Descartes, Leibniz szobra (Emil Wolf német szobrász alkotásai), valamint egyetlen magyar tudós, Révai Miklós alakja Izsó Miklóstól. Gyönyörű az előcsarnok tágas, oszlopos tere. Innen temették a haza akkori bölcsői közül elsőként Toldy Ferencet, majd Deák Ferencet, kinek ravatalánál megjelent Erzsébet királyné is. (Eötvös Loránd javaslatára ezt a jelenetet is megörökítette Holló Barnabás: 1914-ben leplezett márvány domborműve az előcsarnokban látható.)

A kiegyezéstől a századelőig, az elnöki székből Eötvös József (1866—1871), Lónyay Menyhért (1871-1884), Trefort Ágoston (1885-1888), Eötvös Loránd (1889-1905) irányításával, s (fő)titkárként Toldy Ferenc (1835-1861) és Szalay László (1861-1864) után Arany János (1865-1879), majd Fraknoi Vilmos (1879-1889) és Szily Kálmán (1889-1905) hivatalvezetői működésével az Akadémia valóban „széchenyista” szellemben működött. Bázisa és szervezője volt annak a csodálatos fejlődésnek, amelyben a magyar tudomány - az orvostudományoktól az orientalisztikáig, a műszaki tudományoktól a néprajzig, a fizikától és matematikától a történetírásig - nemzetközileg elismerően a legmagasabb szintekre emelkedett. Az Akadémia létrehozta osztályait, bizottságait, kiadóját (1872-ben, melyet most, 1996-ban döntő

résében eladni kényszerült), folyóiratait, könyvtárát, gyűjteményeit, amelyek közül a Keleti Gyűjtemény és Könyvtár, továbbá az Esterházy-gyűjtemény és a Képtár ma is a palotában található. Az Akadémia vagyonát gyarapította a székházhoz hátulról (az Arany János utca felől) hozzáépített bérház jövedelme. 1989-ben ide költözött át és azóta itt működik az Akadémiai Könyvtár, hazánk egyik legjelentősebb, nyilvános, tudományos könyvtára, amely sok történelmi értékű gyűjteményt és kéziratanyagot gondoz, az első elnök, Teleki József 1826-ban átadott 30 ezer kötetes alapkönyvtárától egészen a Lukács-archívumig.

A XX. század első évtizedeiben az Akadémia liberális-reformista, széchenyista szelleme és dinamizmusa megtört, lehanyaglott. Berzeviczy Albert (1905-1936) s különösen József főherceg (1936-1944) elnöksége alatt az Akadémia lehango-lóan „akadémikussá” vált, éppúgy, mint a székházában működő Kisfaludy Társaság. Az Akadémia eredeti szabályzata szerint írókat, művészeket is tagjai sorába választott, de ide nem kerülhetett be sem a liberális Nyugat nagy nemzedékéből, Ady, Móricz, Babits, Krúdy, Kosztolányi, Karinthy sorából, sem az avantgárd írói-művészei közül senki. Klebelsberg Kunó miniszterként, 1927-ben, tudománypolitikai alapvetésével ugyan állami támogatást harcolt ki az Akadémiának, megmentve az elaggott intézményt a teljes elhalástól, de ezzel csak arra teremtett lehetőséget, hogy az egyes tudomány-

ágak jeles tudósai - hátat fordítva a kor zajos, tudománytalan, sovíniszta, irredenta retorikájának - társadalmi visszhang nélkül, önmagukba zárkózva itt-ott megvédehették a műhelyek csöndjét, a szorgos kutatómunka becsületét.

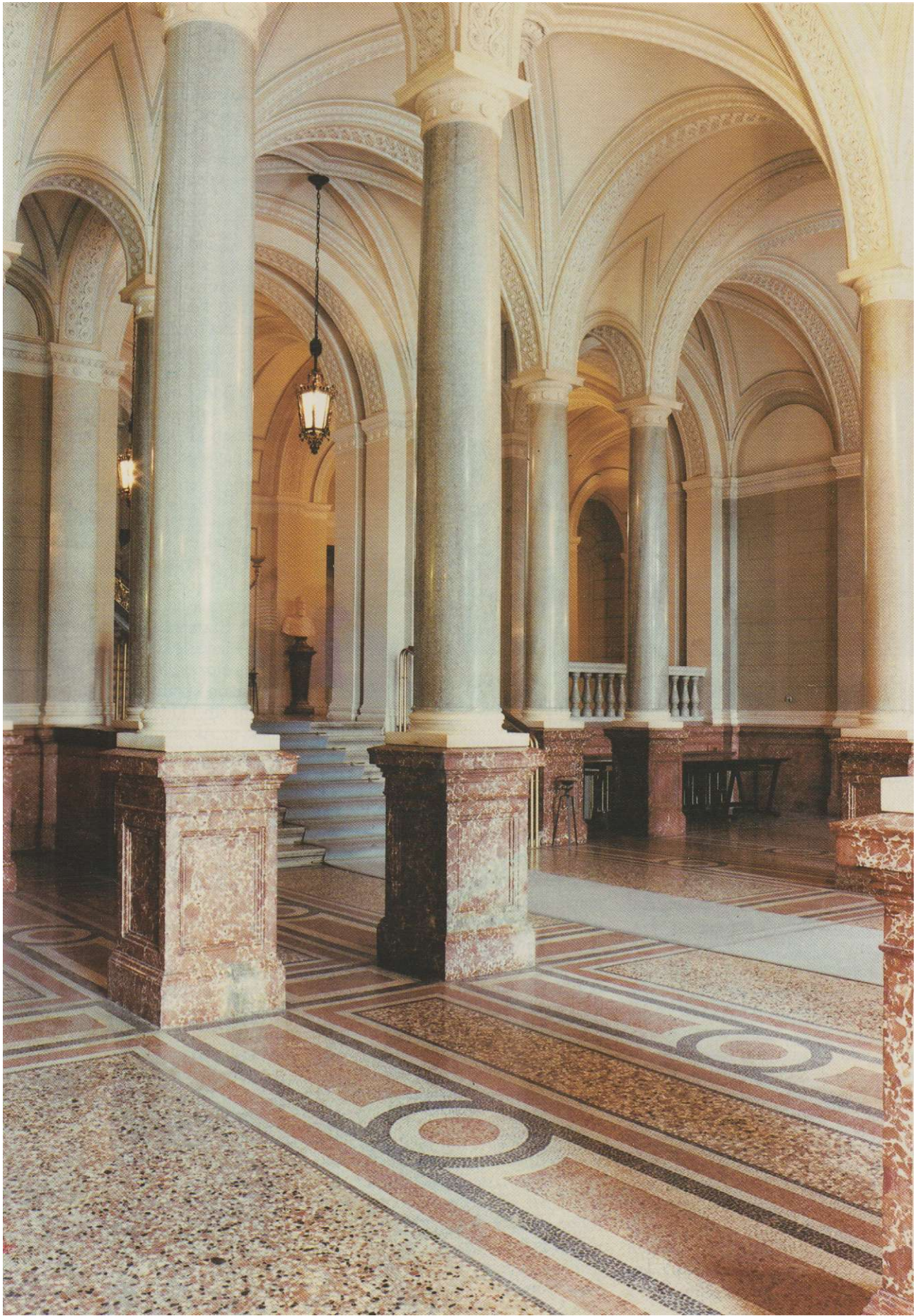
1945 után Moór Gyula (1945-1946), majd Kodály Zoltán (1946-1949) elnökletével sokat tett az Akadémia azért, hogy a szellemi élet legkiválóbbjait befogadva visszaszerezze régi rangját, tekintélyét. Ezt a folyamatot siklatta más vágyra az 1949-es szovjet szabásmintájú átalakítás. Az Akadémia lényegében nagy hatalmú tudományügyi minisztériummá lett, s így az egypártrendszerű diktatúra végrehajtó hatalmának egyik egysége és ideológiai támasza, legitimizálója. De azért haszna is volt a szovjetizációnak: kiépült az egyetemektől független kutatóintézetek hálózata (ehhez a mintát egyébként a szovjetek is az eredményesnek, hatékonynak bizonyult német és francia állami kutatóintézet-hálózatról vették). Így Magyarországon is - követve a nemzetközi tudományos trendeket -

az ötvenes évtizedben létrejöttek zömmel a bölcsész- és orvostudományi, a hatvanas években, az űrhajózás és atomenergia korában a fizikai, a hetvenes években, a műanyagok korában a vegyipari, a nyolcvanas években a számítástechnikai és szociológiai, társadalompszichológiai kutatóközpontok. Ezek megléte ad lehetőséget ma az átalakításhoz, annak megállapításához: hol vannak a társadalmi-gazdasági változások révén immár túlhaladott intézetek, s hol hiányoznak az új századvég tudományos kihívásaira (az informatika, az ökológia, az európai integráció új kérdéseire) válaszolni képes agyközpontok. A rendszerváltásban a Magyar Tudományos Akadémia s általában a magyar tudós értelmiség jól vizsgázott, akár a szomszédos, volt szocialista országokhoz, akár más kulturális területekhez hasonlítva. Megőrizte kutatóműhelyeit, megőrizte a kutatás autonómiáját és többé-kevésbé a kutatói szürkeállományt is (csak egy-két területen volt kritikus méretű az elvándorlás). Kossáry Domokos (1990-1996) elnöki működéséhez fűződik az akadémiai

törvény - hosszú vitákat követő - elfogadtatása 1994-ben. Ez deklarálja, hogy az Akadémia központi költségvetésből finanszírozott, autonóm köztestület, melynek megválasztott rendes, levelező, tiszteleti és külső tagjai mellett köztestületi tagjaul jelentkezhet minden tudományos minősítést szerzett tudós (jelenleg körülbelül nyolcezer fő). A törvény előkészületei során lefolytatták az indokolt rehabilitációs teendőket, ezek sorában - a régi hagyományok inspirációjára - társult intézményként megalakították és a székházba fogadták a *Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát* (előbb Mészöly Miklós, majd Jancsó Miklós elnökletével), bár ez egyelőre sajnos nem tudott az egész művészeti közvélemény respektusát bírni, egységes művészakadémiává lenni.

Az 1996 májusában fiatalon elnökké választott Glatz Ferenc nagy lendülettel és széles körben fogott hozzá a Magyar Tudományos Akadémia belső és külső viszonyainak modernizálásához és reorganizálásához. Ez nemcsak a kutatóintézetek, a kiadó, a könyvtár konszolidációját célozza, hanem az Akadémia és az azon kívüli (egyetemi, minisztériumi stb.) kutatóhelyek kapcsolatának, az Akadémia új közéleti (nem pártpolitikai) szerepvállalásának újbóli meghatározását, a törvényhozáshoz, a kormányhoz, más autonómiákhoz és a külföldi tudományos sághoz fűződő kapcsolatainak újragondolását és újjáépítését is.

A székházat 1865. december 15-én avatták fel, s azóta átlag húsz évenként kisebb-nagyobb mértékben renoválták. 1952 óta I. rendű műemlék. Az 1980-as évek végére alaposan leharcolta „az elmúlt negyven év”, hasonlóan a legtöbb kulturális-tudományos középülethez. A halaszthatatlanná vált rekonstrukció - a tartalmi átalakulással párhuzamosan - 1987-88-ban kezdődött, az elnökség külön rekonstrukciós bizottságot is létesített. Ennek segítő-figyelő közreműködésével a rendkívüli volumenű, nehézségű és költséigényű rekonstrukció (amely körülbelül az Operaház vagy a Vigszínház felújításához mérhető) immár kilenc éve folyik. Ez, ugye, már háromszor annyi, mint az eredeti felépítés ideje. De ebben az évben -

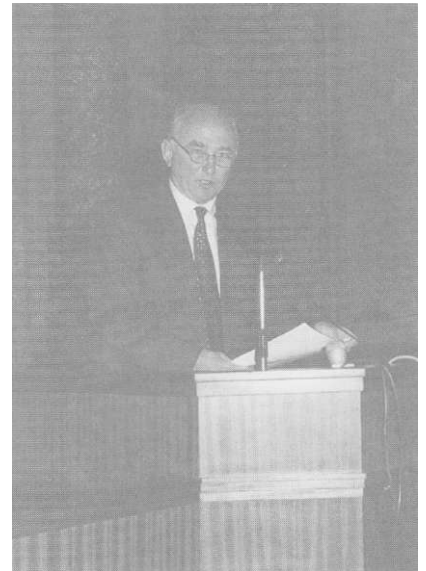
garantálnak vehető prognózis szerint - elkészül a befejező, Duna-parti szárny is.

Az Akadémia mai vezetői türelmetlenül várják az átadás napját. Szeretnék ugyanis, ha az intézmény jelentősen megváltozó, a kor igényeihez igazodó szerepfelfogásával és társadalmi elhelyezkedésével együtt látványosan megváltozna a palota életformája is. Tisztelettel megőrizve az alapító atyák ereklyéit, a Széchenyi család festményeit, Vörösmarty, Arany János, Eötvös József és Loránd bútorait, Barabás Miklós portréit az első korszakok tagjairól, kívánatos, hogy több élet költözzék e relikviák közé. A díszteremben, Lotz Károly mennyezetfreskói alatt nap mint nap egyetemisták hallgasanak - vagy akár tartsanak - izgalmas előadásokat a holnap kérdéseiről. A gyönyörűen felújított felolvasó-, képes, kis- és nagyteremben legyenek mindig felolvasások, viták. Sőt: legyen a Duna-parti szárnyban nagy klub és étterem is a köztestület tagjainak; legyenek asztaltársaságok, ahol tudósok, államférfiak, köztisztviselők, újságírók, véleményformálók elemzik, értelmezik a jelen sorsdöntő dilemmáit, azok megközelítésének tudományos alternatíváit. Igen nagy szüksége van a magyar tudományosságnak ilyenféle, a régi nagy időket idéző vitalitásra. Jelenleg ugyanis még a biztató, új kezdeményezésekre is először az elmúlt hatnyolc évben elszenvedett, katasztrófális elszegényedettséggel, alulfinanszírozottsággal s ezzel együtt a társadalmi-politikai presztízsvesztés panaszai visszhangoznak, az, hogy vannak intézetek, ahol a villanyszámlát is csak külföldi pályázatok projekt támogatásából tudják fizetni, hogy szégyenletesek a fizetések, hogy a diszciplínaszükséglet szerinti konszolidáció érdekeket is fog sérteni. De ha elmaradna az Akadémia belső és külső életforma- és szemléletváltása, akkor a nyomor maradna a régiben, sőt nyomorodna tovább. Csakis bátor vezetői lépésektől, új kezdeményezésektől várható, hogy majd kívülről, a partnerek és a végső soron hasznélvező társadalom felől is olyan jelzések érkezzenek a felújított régi falak közé, amelyek nemcsak visszhangozzák, hanem tettekkel is elősegítik, hogy „ÉLJEN AZ AKADEMIA!” ■

A TUDOMÁNY ÚJ SZEREPVÁLLALÁSA

„A polgár nem bunkó”

Beszélgetés Glatz Ferencsel, a Magyar Tudományos Akadémia elnökével

1941-ben született Csepelen, ahol édesapja megbecsült munkás volt, édesanyja nyugdíjasként ma is él. Felesége - még egyetemi ismeretségből - főiskolai nyelvtanár. Lányuk orvosnő, fiuk jogvégzett banktisztviselő; itt is, ott is két-két unokának örvendhetnek.

1964-ben végzett történelem szakon az ELTE-n. Sport, muzsika, festészet, matematika, politika, ház- és kertépítés, pénzügyek intézése, borászat, főzés - mindenbe szenvedélyes aktivitással veti bele magát. Szakmai pályáját a *Századok* szerkesztőségi titkáráként kezdte, s ugyanott, az MTA Történettudományi Intézetében végigjárta a tudományos fokozatok és hivatali beosztások valamennyi grádusát az akadémikuságig és az intézetigazgatóságig, emellett mindig tanított az egyetemen is. 1979-től szerkeszti a *História*-t, a széles közvélemény történelemszemléletének átalakulásában rendkívüli szerepet játszó folyóiratot. Számos tanulmányát és könyvét kiadták idegen nyelveken is. Két éve megalkotta és közreadta *A magyarok krónikája* című hatalmas összefoglalást. Tudományos pályájának egyetlen, lényeges megszakítása: 1989-90-ben, a rendszerváltozásban Németh Miklós kormányának kultuszminisztere volt; rövid idejű miniszterségéhez számos kultúrpolitikai reformintézkedés és kezdeményezés, a szovjet típusú kultúrpolitikai intézményrendszer tudatos lebontásának kezdete fűződik. Több magyar és külföldi kitüntetés birtokosa, valamint jó néhány nemzetközi kulturális, tudományos, egyházi bizottság és szervezet elnöke vagy tagja. A külföldi alapítású Európai Intézet igazgatója, az általa létesített Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány csúcskuratóriumának elnöke. 1996 májusában a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé választották - e tisztségben szokatlanul fiatalon. Azóta az Akadémiáról több szó esett - hivatalos fórumokon, a parlamentben, pártoknál, a kormányban, minisztériumokban, egyházaknál, társadalmi szervezeteknél, következőképp a sajtóban, rádióban, televízióban -, mint azelőtt évtizedek alatt.

Májusban nem volt olyan nap, hogy a média ne foglalkozott volna Glatz Ferencsel. A hónap elején főként Herder-díja kapcsán.

- A Herder-díjat közép-európai kutatók kiemelkedő munkásságáért, legtöbbször egész életművéért ítéli oda egy nemzetközi zsűri. Hogyan értékeli ön ezt a díjat?

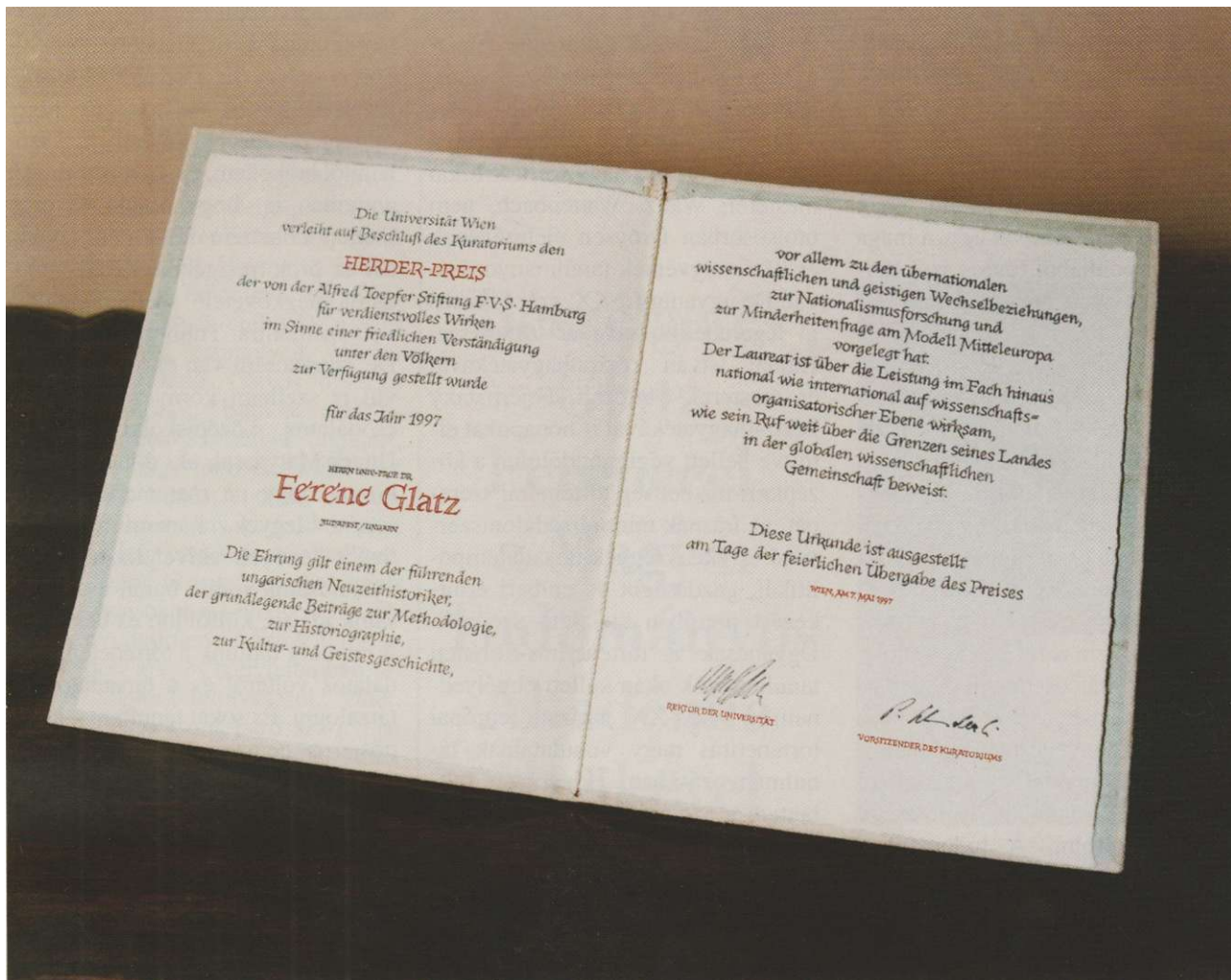
- A kutatás nem öncél. A kutatói hivatás számomra azt jelenti, hogy az ember felismerni vél egy, a maga kora szempontjából fontos szakmai-módszertani vagy technikai vagy éppen össztársadalmi problémát, és az addig megoldatlannak látszó kérdések körében, azok eredetében szeretne elmélyülni. A kutatás tehát, noha öntörvényű tevékenység, soha nem öncélú; az igazi kutatót mindig hajtja valami általánosabb, korának hasznot ígérő összefüggés megvilágítási kényszere. Kényszerről beszélek, belső kényszerről. Ugyanakkor a kutatónak arra is fel kell készülnie, hogy amit feltár, esetleg új összefüggésként felismer, azt a saját kora nem fogja lényegesnek elismerni. Tudománytörténettel foglalkoztam évtizedekig, számtalan ilyen esetet tudnék felsorolni. A tudományos kutatás természetrajza ebből a szempontból hasonlít minden más tevékenység természetrajzához, akár a politikáéhoz is. Gondoljon csak arra, politikusaink közül is az elmúlt évtizedben hányat támadtak meg vagy éppen hallgattak agyon a kortársak és a sajtó, és csak utólag derült ki, hogy amit tettek, az évtizedes távlatokban határozta meg a nemzet, a társadalom sorsát, méghozzá jó irányban. Tapasztalataim e téren is vannak. Az tehát, ha a kutatót még életében különböző díjakkal elismerik, szerencse kérdése is. Én ilyen szerencsés vagyok.

Nem értékelem túl ezeket az elismeréseket, de nagyon jól esnek. Szerencséről beszéltem, és én valóban szerencsés történész vagyok - eddig. A történetírás történetével kezdtem foglalkozni, mindenekeelőtt a XX. század első felének a korábbi évtizedekben agyonhallgatott vagy jogtalanul agyonbírált legnagyobb mestereivel, Szekfü Gyula, Hajnal István munkásságával. Szekfü műveit olvasva jutottam el ahhoz a kényszerhez, hogy végig kellett ol-

vasnom a XIX-XX. századi szellem- és művelődéstörténet legnagyobb egyetemes mestereinek munkáit Leopold von Rankétól Meineckéig, és hónapokat töltöttem el a XIX-XX. század nagy forráskritikai mesterei, Waitz, Wattenbach, nem utolsósorban Droysen életművének és kézikönyveinek tanulmányozásával. De ugyanígy a XX. század addigi legeredetibb magyar történésze, Hajnal István kézírathagyatékával és mesterei, Marczali, Fejérfpataký kézírathagyatékával is hónapokat eltöltve kellett végiggondolnom a középkori írásbeliség történelmi szerepét, az írásnak mint társadalomszervező tevékenységnek társadalompolitikát, gazdaságot és emberi érintkezést merőben átalakító szerepét. Ugyancsak a történetírás-történeti tanulmányok okán kellett elmélyednem a XIX-XX. századi európai történetírás nagy vonulatainak tanulmányozásában. Hónapokat tölthettem a szociológiai történetisélet megalapozóinak, Vierkandt, Hans Freyer, Lamprecht vagy akár a szociálpszichológus Wundt, a néprajzos Frobenius, a történetföldrajzos Ratzell munkáit tanulmányozva. Én már azon szerencsésebb generációhoz tartozom, amely előtt megnyíltak az első ösztöndíjak. Németországban olvashattam a német szociológia és a német forráskritika nagymestereit, Párizsban olvashattam a csodálatosan tiszta logikájú Lavisse munkáit és az *Annales* mestereit, és Londonban tanulmányozhattam a kontinens gondolkodóitól merőben eltérő szemléletű angol történészeket, a Szovjetunióban pedig a híres tomszki módszertani iskola műveit. Szerencsém volt annyiban is, hogy olyan családból származom, egyszerű munkásemberek köréből, akiknél a szakértelem és a hozzáértés volt a legnagyobb presztízs. Sokkal nagyobb presztízs, mint a gazdagság, a pénz vagy akár a politikai funkció. Apámnak mindig eszébe jutott mindenről valami, többszázszoros újító volt, esztergályosként szenvedélyesen rajzolta a konyhaasztalon és a hokedlin a leg-

újabb elgondolásait. Talán ez a kutatási-feltalálási szenvedély öröklődött át belém. És a kutatónak természetesen fontos sajátossága, hogy mindig eszébe jut valami. Ezt szüleimtől örököltem. És szerencsém volt annyiban is, hogy Ránki György mellett nőhettem fel történészként, aki az örök mozgékonytágot önmagától megkövetelő szellem példája volt számomra. Több mint barátság. De szerencsém van és volt rajta kívül is szellemi környezetemmel, a csodálatos középiskolai tanárral, Unger Mátyással, aki döntően járult hozzá, hogy ne matematikus vagy zenész legyek, hanem történész. Szücs Jenővel, akivel tiszai, dunai nyaralásaink során, baráti csavargásaink idején, külföldön és belföldön is napokig tudtunk a történelem csodálatos voltáról és a társadalomról társalogni. És sokat tanultam - különösen a nemzeti, nemzetiségi közép- és kelet-európai viszonyok szemléletében - Niederhauser Emil-től: ez a tematika feltehetően nagyban hozzájárult a Herder-díj odaítéléséhez. De sorolnom kellene a szakmai műveltség szeretetét belém oltó Pamlényi Ervint, a szakmai és íráslogikát mindenek elé helyező Pach Zsigmond Pált, és természetesen, a nemrég elhunyt Mályusz Elemért, akitől beszélgetéseink után mindig a szakma áhítatos alázatú tiszteletével távoztam, és persze nem utolsósorban Kosáry Domokost, akinek szakmai gondolkodási eleganciája és áttekintő képessége szintén meghatározó volt és maradt történészi és általában értelmiségi munkásságomra. Vagyis, láthatja, én mindent másoknak köszönhetek. Ez a Herder-díj tehát mindazokat illeti, akiket az előző generációkból - egy Hajnalt, egy Szekfü - nem tiszteltek meg ilyen nemzetközi díjjal, és illeti mindazokat, akiktől én tanultam és akikkel együtt dolgoztam. De hát ez csak egy röpke számvetés...

Azt azért elárulom: ha közszolgálatom letelik, szeretnék visszamenni a kutatói asztalhoz. Az akadémiai elnökké választásom előtti hetekben fejeztem be az összefoglaló, rövid ma-

gyar történetet, amelyet németül, angolul, franciául és oroszul is kiadni kívánok, remélem, a nyáron a befejező stilisztikai munkálato-
kat elvégezhetem. Azután, a közszolgálat letelte után szeretném megírni az európai történetírás összefoglaló történetét, Niederhauser Emillel közösen tervezett munkánk ez (amelyet szintén az akadémiai elnökké választásom késleltet); és szeretném elkészíteni *Az újkorkutatás módszertana* című kézikönyvet, amelyet a nemzetközi történetírásban módszertannal foglalkozó kollégák várnak tőlem. Na és a tanítványaim...

- Az akadémiai elnöki pozíció viszont nem tuda-

mányos kutatói, sokkal inkább politikai jellegű: döntéseket kell hoznia és végrehajtania. Mi a véleménye tudós és politikus, tudomány és politika mai viszonyáról?

- A nyugat-európai polgári demokráciákban eltöltött ösztöndíjas utaknak, de ugyanígy a Szovjetunióban eltöltött utaknak az a szomorú tanulsága számomra, hogy a pártpolitika teljesen elöntötte a társadalmi nyilvánosságot. Annak, hogy a társadalmi nyilvánosságot a pártpolitika maga alá hajtja, az a következménye, hogy a polgár napi közéleti aktivitásának a szinterei háttérbe szorulnak a pártpolitikai cselek,

gáncok vagy taktikák mögött. Én fontosnak tartom a politikai demokráciában a sok párt működését, de nem titkolom: az európai agyonszervezett pártok rendszerének ma már nagyobb a deficitje, mint a haszna. Ilyen szempontból az amerikai politikai rendszer megítélésem szerint több lehetőséget tartogat a XXI. század számára. A pártpolitika annyira átszövi a napi viszonyokat, hogy ausztriai barátaim azt mondják, lassan már egy takarítónői állás elnyeréséhez is párttagkönyv lesz szükséges. Tragédia. Ezért akadémiai elnökként, tisztelve a pártpolitika funkcióját a modern társadalomban, szeretnék hozzájárulni, hogy helyreálljon a civil társadalom közéletének a szerepe.

Az Akadémiának politikai szerepe ne legyen, nem is lehet egy demokratikus társadalomban, de igenis legyen közéleti szerepe. Ennek a

Kosáry Domokos, az előző elnök kapta az MTA CXL. közgyűlésén, 1997. május 13-án az Akadémiai Aranyérmét

közéleti szerepnek a körvonalazása ugyanolyan szenvedéllyel érdekel, mint a levéltári kutatás, a tanulmányok írása. Ezért is az elmúlt egy évben több tanulmányban és beszédben fejtettem ki a tudomány közéletiségéről véleményemet. Egy kismonográfiában összefoglaltam az ipari-technikai forradalom kihívásainak a hatását a kelet-közép-európai társadalmakra, és ezen kihívások megválaszolásában a tudomány, a tudományos értelmiség szerepét. Ezekből az általam kutatási témáknak tekintett összefüggésekből igyekszem levezetni a magyarországi tudománypolitika alapelveit és az Akadémia belső reformjának szükségét is. Mint láthatja, számomra ez

is kutatás. Ahogy miniszter koromban is szenvedéllyel tanulmányoztam Eötvös József, Trefort Ágoston, Klebelsberg Kunó, Hóman Bálint munkásságát (bár ebből annak idején egyoldalúan csak Klebelsberget emelték ki, mert ennek volt akkor politikai szenzációértéke). Most ugyanilyen kutatói elmélyüléssel tanulmányozom az 1927. évi tudománypolitikai összeggést, az 1968. évi tudománypolitikai irányelvek történetét, valamint a volt szocialista országok 1990 utáni tudománypolitikájának tanulságait. A nyáron, remélem, elkészül egy nagyobb, mintegy 25 éves tanulmánykötetem, az ősz folyamán pedig külföldön tartok előadásokat *Az ipari-technikai forradalom kihívásai és a tudománypolitika az ezredfordulón* címmel.

- *Az ezredforduló kihívásai Magyarország számára elsősorban az európai integráció horizontján me-*

rülnek fel. Ebben az összefüggésben mi lehet a tudomány és az Akadémia szerepe, felelőssége?

- A szovjet rendszer összeomlása után Magyarország és a közép-európai térség integrációja a világgazdaságba, a nemzetközi termelésbe és tudományba rendkívül felgyorsult. Felkészületlenül érte ezeket a társadalmakat nemcsak a politikai demokrácia intézményrendszere, de az informatika is, és mindazon polgári magatartásformáknak a megkövetelése, ami ehhez az informatikai technikához kötődik. Az Európai Unió keleti kiterjesztését tárgyaló összeurópai bizottságban ülve, annak mint a humán szférával, a kultúrával, a tudománnyal foglalkozó tagja látom, hogy a közép-európai térség sokszor nem képes megfogalmazni a saját maga érdekeit az integrációban. A nyugati integrációs szervezeteknek (például Brüsszelnek) viszont nincsenek megfelelő számban úgynevezett kelet-európai szakértői.

Ki fogalmazza meg tehát az itteni, kelet-közép-európai népek elé táruközöző alternatívákat és lehetőségeket? Erre a napi politikával foglalkozók nem vállalkoznak, hiszen ők reggeltől estig robotolnak a napi politika nagyüzemében. Így is van ez rendjén. Ezért van szükség egy új típusú közéletre, amelynek fórumain a tudományos értelmiség vállalkozhat e nagy, a térség népeit és államrendszereit érintő stratégiai kérdések megfogalmazására és a válaszalternatívák kidolgozására. Mi lesz a magyar Alföld sorsa az integrációban, és mi lesz a magyar agrárium sorsa? Milyen vasút- s közlekedéspolitikát kell követnie a térségben élő társadalmaknak ahhoz, hogy szerves kapcsolódást biztosítsanak a kontinens keleti készletei és területei, valamint Nyugat-Európa és a világgazdaság között? Melyek azok a terméktípusok, amelyek versenyképesek lehetnek a holnap világgazdaságában? Ezeket sem a termelési rendszerek mindennapjaiban dolgozó mérnök- vagy munkásemberek nem tudják megfogalmazni, és természetesen nem tudják a politikai admi-

nisztráció tisztviselői sem. Ezeket kell nekünk, tudományos értelmiségieknek megfogalmazni, körvonalazni. Na és természetesen azt, hogy mi lesz a magyar nyelv kérdésével. Mi lesz általában a kis nyelvek és a kis nyelvi kultúrák jövője a XXI. században? Megítélésem szerint naiv elképzelés volt azt hinni - sokan még most is így gondolkoznak -, hogy a dél-alföldi kis falvakban is angolul fognak érettségizni tíz vagy húsz év múlva. Ha nem hozzuk anyanyelvünket megfelelő, modernizálódott színvonalra, akkor a magyar kisgyermek nem lesznek versenyképesek a világpiacon a nagy *lingua francák*, a nagy nyelvek, az angol, a francia, a német nyelv körében született gyermekekkel. A nemzeti, állampolgári közösséget évszázadokra meghatározzák az ezekre a kérdésekre adott válaszok. Ebben kell nekünk a szürkeállományt aktivizálni.

- Akadémiai elnökként gyakran idézi Széchenyit és a reformkor politikusait. Miért?

- Történelmi tanulmányaimból úgy látom, hogy utoljára a mostanához hasonló kihívások elé a reformkor nemzedéke nézett. A múlt század első felében a térséget elérő ipari-technikai forradalom követelte meg, hogy a társadalom munkaszervezetében a munkaerő kötöttségét megszüntessék, a munkavállalás szabadságát, az ipar-, a gyáralapítás, a szabad földtulajdon intézményét létrehozzák. Hasonlóan, ahogy most a mai korunkban az informatika az egész társadalom- és üzemszervezést új formák követésére készíti, beleértve a tudományos műhelyek és az ipari és agrármunkának a szervezetségét is. A reformkor volt az a korszak, amikor ez az egész ipari-technikai forradalom új, akkor polgárinak nevezett igazgatási és közösségi formákat kívánt. Így a térségben megkívánta a politikai szabadságjogokat, a közösség és egyén viszonyában a parlamentáris rendszert. Gondoljon csak a mai korra: nem kevesebbet kíván tőlünk a globalizáció és a szellemi világpiac,

mint azt, hogy a mi több évszázada másként fejlődött kelet-európai társasági életünk normáit igazítsuk hozzá a világban érvényesülő normatívákhoz. Nem másolni, hanem igazodni egymáshoz. És gondoljon csak arra, hogy a reformkor nemzedékének kellett a magyarnyelvűséget olyan szintre hozni, hogy ezen a nyelven egy pontos igazgatási rendszer épülhessen fel, hogy a nyelvben használt fogalmakat a gyárakban, az üzemekben azonosan értelmezzék munkavállalók, munkaadók és munkatársak, és hogy a közösségi élet új fórumain ezen a nyelven az emberi élet belső szépségei, az érzelmek, az új típusú kapcsolatrendszerek megfogalmazhatóak legyenek. És mi a helyzet most, a mi korunkban? A mi korszakunkban ugyanilyen, az anyanyelvünk modernizálását parancsoló kihívások érnek bennünket. Mert meggyőződésem, hogy a jövő Európájának a sok nemzetű népesség Európájának kell lennie, ahol a különböző nemzeti, vallási és más azonosságtudatok egymás mellett élnek, és toleranciában élnek egymás mellett. Olyan feladatokra kell tehát vállalkoznunk, mint amilyenekre Széchenyi nemzedéke vállalkozott. Ezért is olvastam az akadémiai elnökké választásom utáni hetekben igen sokat Széchenyi műveit. Évek óta foglalkoztatják e művek az érdeklődésemet - ez a *História* tematikájának követésében látható is. Az olyan témákban, mint ember és természet viszonya, hogy mi lesz a Dunánkkal, amit sajnos leegyszerűsítettünk a vízi erőmű kérdésére, mi lesz az Alfölddel... Véleményem szerint ilyen nagyságrendű kérdésekkel kell foglalkoznia az Akadémiának és az Akadémia elnökének, s nem elmerülni a pártpolitikai csetepatékban (ez aztán egyáltalán nem az én kegyerem). És kutatói szenvedéllyel kell törni a fejünket azon, hogy miként menthetjük át a XXI. századra ezt a magyar szürkeállományt. Kutatói szenvedéllyel, amilyen szenvedéllyel apám rajzolta újra és újra a bütykös tengellyel kapcsolatos újításait a csepeli konyha hokedlijén...

Sz. B. I.

BOLOGNAI ANZIX

Bologna más. Nem olyan pazar, mint Velence, nem olyan büszke, mint Firenze, de nem is olyan komor, mint Ravenna. Bolognában a múlt nem nehezedik úgy a városra, hogy az utazónak minden pillanatban meg kelljen illetődnie tőle. Oldja a komolyságot az egész várost átítató nyugodt derű és a pasticceriákból kiáradó süteményszag.

A házak tömzsik és téglaszínűek, ami a város környékén található vörös földfestékek köszönhető. Ez a híres „bolognai vörös”, aminek van egy másik, politikai értelme is, de erre majd később visszatérünk.

Az utcák fő jellegzetességei az árkádok, amelyek alatt - ahogy Charles de Brosse francia utazó 1739-ben leírta - tizenkét ember fér el egymás mellett, és amelyek télen az eső ellen, nyáron az erős napsütés ellen nyújtanak menedéket. Néhány helyen még az eredeti XII-XIII. századi faárkádokkal is találkozunk. Nagyapám, aki hatvan évvel előttem járt Bolognában egyetemre, azt mesélte, hogy a harmincas évek elején a Loggia dei Mercanti mellett az egyik árkád faoszlopából még egy középkori vas nyílvesző is kiállt.

Nemcsak az árkádok, a tornyok városa is volt Bologna, akárcsak ma San Gimignano. A XV. században még 180 tornya volt, ezek többsége azonban az évszázadok folyamán ledől, ma már csak egy tucat van meg belőlük. A leghíresebbek a város közép-pontjában álló ferdetornyok, az Asinelli és a Garisenda. Egyesre tervezték őket, de akárcsak Pisában, a föld itt is megsüllyedt, ezért a két torony egymás felé dől. „Ha felhő úszik fölötte, azt hinnők, ránk zuhan” - írja róluk Dante a Színjátékban. A két tornyot 1109-ben az Asinelli és a Garisenda család építette, egymással ve-

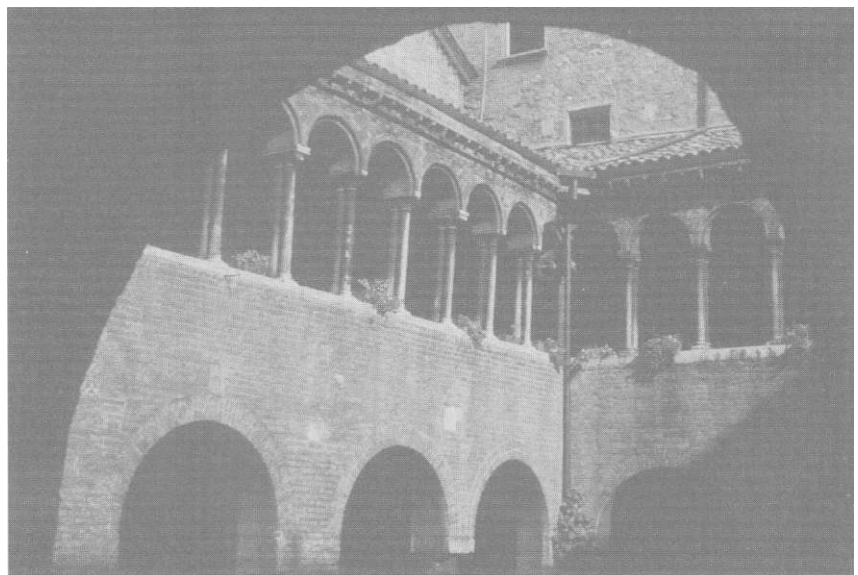
télkedve. Asinelliék megálltak száz méter magasságnál. Az öreg Garisenda túl akarta őket szárnyalni, de szerencsétlenségére a torony ledől, és csak egy ötven méter magas csomk maradt meg. Nagyratöréséért azzal bűnhődött, hogy az ő tornyának öröké ott kell kuporognia riválisa tövében. Az Asinelli tetejére egyébként ezer lépcsőfok megtételével fel is lehet menni, s nagyszerű kilátás nyílik a városra. A diákbabona azonban úgy tartja, hogy addig nem szabad felmenni, amíg az utolsó vizsgáján nincs túl az ember, mert különben soha nem fog lediplomálni.

Bologna másik fő érdekessége (vagy inkább büszkesége, kedves gyermeke) a 900 éves egyetem. 1088-ban alapították, előbb mint Oxfordot vagy a Sorbonne-t. Nemcsak a legrégebb, de a legnagyobb is Európában, ma már csaknem százezer diák látogatja. Ennek megfelelően az egyik legvirágzóbb üzletág a szobakiadás. Az egyetemi negyedben, a Via Zamboni környékén tele vannak a falak és hirdetőablak a jellegzetes „Cercasi” - „Kerestetik” feliratú cédulákkal, amelyek a diákok pénztárcájuktól függetlenül kiadó lakást, szobát vagy ágyat keresnek. Ugyancsak jól prosperálnak a kis fénymásoló üzletek, néhol ötven méterenként találunk egyet. Sokkal

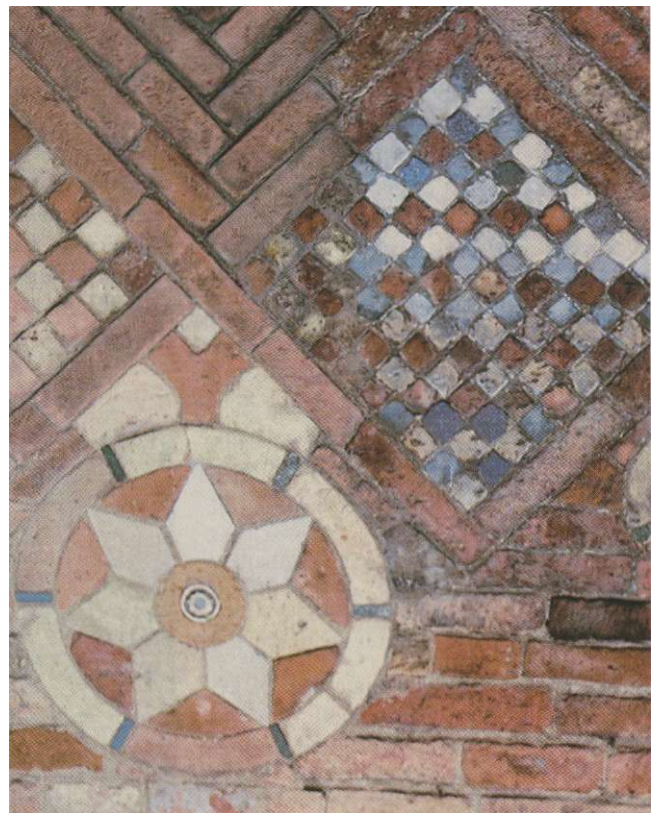
olcsóbb ugyanis fénymásoltatni egy könyvet, mint megvenni. Míg egy 2-300 oldalas szakkönyv átlagosan 20-30 ezer lirába kerül, mindez fénymásolva és összefűzve kijön 5-6 ezerből. Így aztán a másolóknál éjjel-nappal nagyüzem van.

A Bolognai Egyetemen tanít szemiotikát Olaszország leghíresebb írója, Umberto Eco, és néhány évvel ezelőttig itt tanított közgazdaságtant a jelenlegi miniszterelnök, Romano Prodi is. Az egyetemi tanárokat már a középkorban legalább akkora tisztelet övezte, mint az arisztokratákat vagy a püspököket. Nem véletlen, hogy a San Francesco és San Domenico templomok előtti kólábakon álló díszes szarkofágokban XII. századi egyetemi oktatók vannak eltemetve!

A diákok is évszázadok óta különféle kiváltságokat élveztek. A többi polgártól eltérően ők nem a város vezetése, hanem a rektor fennhatósága alá tartoztak. A középkorban a kocsmákban olcsóbban kapták a bort. A múlt századtól kezdve pedig a süteményes boltokban is féláron ehettek. Ez a szokás bizonyos formában máig tovább él, hiszen az egyetemi menzákban az én időmben, a kilencvenes évek elején a diákigazolvány felmutatásával 3400 líráért bőséges, háromfogásos ebédet adtak, amibe pastasciut-

A Santo Stefano egyik kerengője, a kettős oszlopsorral

*Kőmozaik az V-VI. századból
A Santo Stefano templomcsoport (fent)
A Via Zamboni az Egyetemi negyedben (balra)
(A szerző felvételei)*

Újságosbódé (jobbra)

Egy belső udvar (lent)

Faárkádok a XII. századból

ta, sült hús salátával, sütemény vagy gyümölcs és egy pohár bor is beletartozott. Mindez egy kisvendéglőben tízszer ennyibe került volna. Azóta valamelyest emelkedtek az árak, és a diákigazolványt mágneskártya váltotta fel, de a kedvezmény ugyanaz.

Ahogy nagyapám meséli, a harmincas években még létezett a híres diákünnep február 1-jén, amikor a hallgatók a saját fakultásuknak megfelelő színű, csőr formájú diáksapkákban felvonultak a főutcán, éktelen lármát és felfordulást csapva. Az elsőéves golyáknak pedig meg kellett csókolniuk a fallikus szimbólum alakú kőoszlopot, ezzel váltak teljes jogú egyetemi polgárokká. Aznap minden mozi ingyen előadást tartott, a bárokban pedig ingyen kávé és campari járt a diákoknak. Az egyik ilyen ünnep végén az esti koncertre a Teatro Comunaleba meghívták vezényelni a híres karmestert, Arturo Toscaninit. De a dolog botrányba fulladt, mert egy fiatal fasiszta megpofozta a mestert, amiért nem volt hajlandó eljátszani Mussolini indulóját, a Giovinezát. Toscanini ez után az eset után ment ki Amerikába, és még a háború után sem volt hajlandó visszatérni Olaszországba.

A Teatro Comunaleban ma is kitűnő operaelőadásokat tartanak, az előtte lévő Piazza Verdi azonban a kábitószerek-kereskedők törzshelye lett. Bizarrr látvány, amikor előadás után a kifinomult operaközönség drága estélyi ruhában kitódul a térre, és keveredik a szakadt, révedt szemű drogosokkal.

Napközben az egyetemi utcák zsúfolásig vannak a diákság legfőbb közlekedési eszközeivel, a biciklikkel és a Piaggio kismotorokkal. Ezekkel - az autósok nem kis bosszúságára - egyirányú utcában is lehet szembehaladni. Kissé talán anakronisztikus, de a falakon még mindig sok helyen vörös csillagokkal, sarló-kalapáccsokkal, Che Guevara- és Mao-arcképekkel, valamint „A kommunizmus győzni fog!” feliratokkal találjuk szembe magunkat. Hát, igen. Bologna hagyományosan baloldali város. A fél évszázados kereszténydemokrata kormányzás alatt is végig kommunista önkormányzat működött. A baloldali ideológiára mindig fogékonyabb diákság a hatvanas-hetvenes években demonstrációi során gyakran került összetű-

zésbe a kivezényelt rendőrsztagokkal. „Francesco, nem felejtünk el soha!” - hirdeti egy felirat a Via Mascarellán az 1977-es rendőrsortűz áldozatára emlékezve. Furcsa paradoxon, hogy épp ezekben az évtizedekben szinte semmiféle kapcsolat nem volt a „vörös város” és a hivatalos Magyarország között.

Pedig a magyar diákok már a XII. században elkezdtek szállingózni Bolognába. A XV. század derekán Janus Pannonius is - aki a bolognai püspök pártfogoltjaként tanult a közeli Ferrarában - gyakran megfordult az árkádok alatt. 1553-ban pedig Szondi Pál esztergomi kanonok és zágrábi prépost megalapította a Bolognai Illír-Magyar Kollégiumot. Ennek az volt a jelentősége, hogy a magyar nemes ifjak a török hódoltság alatt is európai szintű képzésben részesülhettek.

II. József idején a kollégium a karmelita apácák tulajdonába került, majd a Venturoli Képzőművészeti Akadémiának adott otthont, jelenleg is az működik benne. S bár a Soros Alapítvány csaknem tíz éve próbálja visszavásárolni, az egyetem nem akar megválni a patinás épülettől. Így a Soros-ösztöndíjasok korábban a Via Val d'Aposán, jelenleg pedig a Via dei Griffonin kaptak egy ötszobás apartmant.

De nemcsak a diákokat fogadta jószívvel Bologna. A XX. századi magyar történelem nagy kivándorlási hullámai - 1948-ban, 56 után és a hetvenes évek elején - ezt a várost is elértek. Több százra tehető a Bolognában és környékén letelepedett magyarok száma. Érthető, hiszen a város jelentős ipari, mezőgazdasági és kulturális központ, és - ez sem elhanyagolható tényező - mindössze 900 kilométerre van Budapesttől. A hetvenes évek végén megindult egy fajta önszerveződés a bolognai magyarság és a magyarbarát olaszok között, amelynek eredményeképpen 1980-ban megszületett a Bolognai Olasz-Magyar Kulturális Egyesület. Az egyesület tagsága évenként változik, átlagosan két-háromszáz fő. Szerveznek komolyzenei koncerteket Liszt, Bartók és Kodály műveiből, kortárs magyar képzőművészeti és fotókiállításokat, filmheteket, valamint konferenciákat az olasz és magyar történelem fő kapcsolódási pontjairól. A Santa Caterina

utcai épületben könyvtár és videotéka működik. Magyar nyelvtanfolyamok is vannak, s a legjobbak ösztöndíjat kapnak a Debreceni Nyári Egyetemre.

Magyar turistákkal viszont elég ritkán találkozunk Bolognában. Bár rajta van a Velence-Firenze-Róma főcsapáson, a többség sajnálja a kevéske időt arra, hogy itt is megálljon. Vagy ha mégis, akkor egy nap alatt végeznek vele. Megnézik a tornyokat (tényleg, milyen ferdék!), a főteret a székesegyházzal és Neptun-kúttal s esetleg a Santo Stefano templomcsoportot. Pedig érdemes az utcákon többet mászkálni, figyelni a jól öltözött és derűs járókelőket. Nagyszerűen keveredik bennük az északolasz józanság a déliek léletszeretével. Nyoma sincs bennük a kelet-európai ember cinizmusának és szkeptikusságának.

Szeretnek beszélni, nevetni és enni. „A Bologna si mangia bene!” - „Bolognában jókat lehet enni!” - tartja a mondás. És valóban elképed az ember, amikor a kirakatban a félméteres átmérőjű mortadellákat, ötven kilós pármái sonkákat és kétszáz kilós parmezánokat meglátja. Aztán a rengetegféle tészta: spagetti, lasagne, tortellini, ravioli, linguini, cappelletti, penne, tagliatelle, farfalle, orecchini, maccheroni, strozzapreti, és biztos, még egy jó párat kihagytam. A bolognai konyha nagyon szentimentális; szereti az édes és savanykás ízeket. Nem véletlen, hogy olyan nagy ínycseck laktak itt, mint Rossini vagy Stendhal...

De Goethe és Mozart is megfordult itt, s a város nagy fiai közé tartozik Carducci, a romantikus költő és Marconi, a rádió feltalálója. Magyarjaink közül Kosztolányi Dezső, Vas István és Jékely Zoltán járt úgy itt, hogy versben is megfogalmazták élményüket.

Hat éve járok vissza Bolognába, most már főképp csak turistaként. S amikor az egésznapos gyaloglás után a főtéren egy fagyalittal a kezembelen ülök a San Petronio lépcsőire - akkor ott már ötven-hatvan fiatal üldögél, és nyolc után a bor és a gitár is előkerül - gyakran eszembe jutnak Kosztolányi sorai:

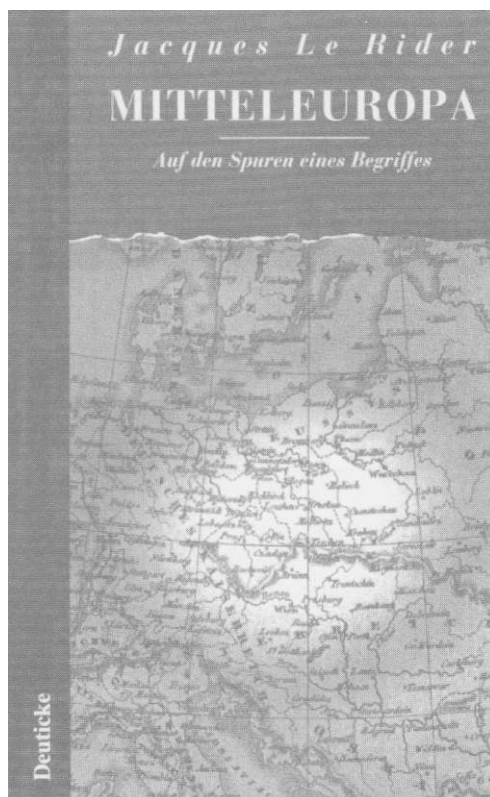
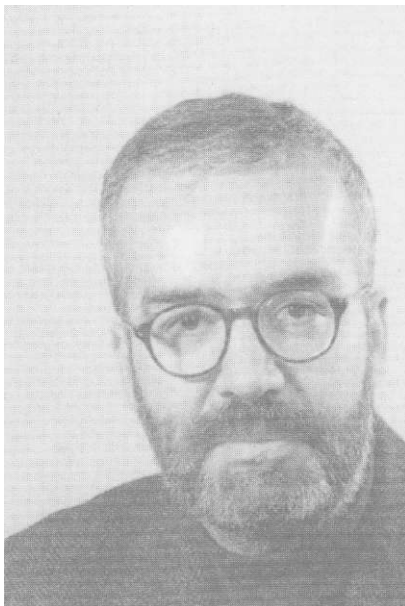
*Folyt az élet, mint a színház,
S én leültem itt közéjük...
mintha mindig köztük élnék,
titkaik, emlékeik közt.*

KIS KÖZÉP-EURÓPAI ENCIKLOPÉDIA PÁRIZSBÓL

Jacques Le Rider az egyik párizsi egyetem germanisztika professzora. Minden kétséget kizáróan legjobb francia ismerője annak a szellemi, politikai és geográfiai térnek, amelyet az elmúlt két évtizedben egyre jobban megismertünk és Közép-Európának nevezünk. Le Rider ismertségét és elismertségét ezen a téren mi sem mutatja világosabban, mint hogy 1994-ben az egyik legolvasottabb és legnagyobb hagyományokra visszatekintő könyvsorozatban megjelent Közép-Európa-monográfiáját - *L'Europe Centrale. L'idée germanique de Mitteleuropa* - még ugyanabban az évben, 1994-ben kiadták németül is.

A Közép-Európa-könyvvel, de azt megelőző és azt követő más munkáival is Le Rider érdeklődést, egyenesen divatot teremtett a szellemi, a történelmi, de a jelenkori Közép-Európa vizsgálatában. Ez az érdeklődés napjainkra már nemcsak egyes tudományos eredményekben, a fordításiirodalom ugrásszerű kibővülésében vagy éppen a „bécsi” pszichoanalízis jellegzetes és az egész régiót reprezentáló kultuszában nyilvánul meg, de már a szemlélet átalakulásában is. Ha természetesen nem mondhatjuk, hogy a régió francia szemléletében háttérbe szorultak volna a nemzetállamok, azok mellé megalapozott tudásra alapozva egyenrangúként lép fel a térség eddigi politikai és szellemi integrációjának ismerete. Ha azt mondjuk, hogy Jacques Le Rider műve a témával foglalkozó irodalom legjobb monografikus feldolgozásai közé tartozik, e szellemi felzárkózási folyamat nagyságrendjét is képesek lehetünk értékelteni.

Le Rider nemegyszer említi iróniával Közép-Európa egykori és jelenlegi szereplőit, akik régi (vagy jelenkori) térképeket vagy városneveket szemlélve alakítják ki véleményüket a térség problémáiról, miközben ő maga is példászerűen tájékozott mind a geográfiai, mind a demográfiai vonatkozásokban, s műve mint az erre vonatkozó tudásanyag közvetítője is példászerű. Ugyanez a pontosságra törekvés és józanság jel-

lemzi őt az egykori német „Drang nach Osten” történelmi áttekintésekor is, amelynek egyes hullámait rendre a maguk évszázadainak folyamataiba ágyazza, és alapos érvekkel, pontos adatokkal mutatja ki, miként vált e folyamat ideológiai fantomává mind az

egy-egy hódítási hullámokat előkészítő „szellemi” felkészítésben, mind pedig az önálló, nemzeti államok történetisében. Gondosan és sok szempontból veti mérlegre Le Rider Ausztria-Magyarország történelmi végének kérdését, s itt néhány olyan új mozzanatot is középpontba állít, amelyek vizsgálatában épp egy francia kutató mondhatja a legtöbbet.

Le Rider Mitteleuropa-monográfiájának egyébként is érdeme, ahogy a józanul és tárgyyszerűen elemzett „kemény” történelmi és társadalmi tények vázolásából sokszor alig észrevehetően közeledik a politikai kultúra, a szellemi élet és a társadalomtörténet mozzanataihoz. Különösen is érdekelendők a Hugo von Hofmannsthal-elemzések, amelyek során Le Rider önálló kutatásaira támaszkodva meggyőzően mutatja be azt, mint születik vízió egy „modern” költő gondolati műhelyében az államalakulat missziójáról, szellemi és politikai feladatairól, s mely módon szembesül az a valósággal. Az „értelmiségi politika” olyan szerkesztés és magasrendű bemutatása ez, amelyben Le Rider képességei talán a legfényesebben mutatkoznak meg. De a Hofmannsthal-fejezet nem az egyedüli e nemben. Ebből a sorból helyezzük Le Rider elemzéseit a szociáldemokráciáról, az általa különösen is kutatott zsidóságról vagy Prágáról mint „irodalmi színhelyről”.

Közép-Európa történetének új fejezeteként már megjelennek Le Rider Mitteleuropa-könyvének peremén az Európai Unió és Közép-Európa viszonyának lehetséges új változatai is. Le Rider is a szükséges fenntartással kezeli azokat a nézeteket, amelyek szerint az Európai Unió kiteljesedése mögött európai nemzetállamok befolyásának növekedése állhatna. Mindezek az elképzelések azonban csak azért fogalmazódtak meg, mert 1989 után a szimbolikus vagy valóságos közép-európai integráció a hihetlenség határát súrolóan gyenge eredményeket ért el. Le Rider leírja az 1989 utáni történelmi folyamatokat, s alighanem igaza van abban is, ahogy a

UTAZÁSOK EURÓPÁBAN

jugoszláviai krízis, majd háborúszorozat jelentőségét aláhúzza az Európához való integratív közeledés kiegészítéseként szükséges közép-európai integráció csodálatra méltó elmaradásában. A leírás azonban kiegészítésekre szorul. Természetesen nem Le Rider tehet róla elsősorban, hogy a közép-európai országoknak nem sikerült elhithetnieük magukról, hogy a posztoszocialista átmenet ellenére a jugoszláv háború egy sor olyan okra megy vissza, amelyekhez a szűkebb régióknak semmi köze nem volt és nem is lesz.

Még a jugoszláv háború (s annak „össz-közép-európai” imázsa) sem oldja meg természetesen azt a kérdést, amely dicséretes módon a tények és a leírás szintjén ugyancsak megjelenik Le Rider monográfiájának a jelennel foglalkozó befejező részében. Azzal ugyanis a régió értelmiségének és társadalmának kell szembenéznie, hogy miként következhetett be a késő- és posztoszocializmus korában egészen az érvényes alternatíva rangját elérő Közép-Európa-elképzelésnek az a „fel sem merülése”, amelynek az elmúlt években a tanúi lehettünk. Ennek egyes okai láthatóak, ha éppen nem triviálisak voltak (így az új politikai elitek jó részének felkészületlensége a közép-európai gondolkodásra). Más okok azonban továbbra is a megvilágítatlanság jótékony homályában húzódnak meg.

Amíg azonban e „más” okok feltalálásán törjük a fejünket, Közép-Európa újra alakot ölt. Kulturális tartalmai, objektívtáértékei új összefüggésben jelennek meg. Egyre világosabbá válik ugyanis, hogy jelenünket az úgynevezett „társadalmi modernizáció” értékeinek teljes győzelme jellemzi a „kulturális modernizáció” értékeinek győzelmé felett. Ez azt jelenti, hogy a technika, a funkcionális rendszerek, a technokrata racionalitás, úgy tűnik, megsemmisítően legyőzte az értékek, a személyiség, a kritika, az emancipativitás „modernizációját”, új, ismét nem nosztalgikus, de ismét vitális értelemben lépnek a színpadra Közép-Európának azok a nagy civilizatorikus értékei, amelyek a két modernizáció *együttes* megvalósítására adtak példát. Egy olyan modernizáció lehetőségét bizonyítják, ahol ez a két értékcentrum nem állt szemben a kizárólagosság igényével egymással. Egy olyan civilizáció lehetőségét, amelynek Jacques Le Rider művei is részét alkotják. ■

Mára emlék csupán az az érzés, az az *irtóztató* boldogság, amit egy útlevel tudott kiváltani belőlem. Amikor jól ismert kézírásoddal megpillantod levélládádban az általad korábban már megcímzett borítékot, rajta a Belügyminisztérium Útleveosztályának oly kedves pecsétjével, és tudod, hogy benne van az útleveled, abban pedig az *ablak*, amely harminc napi *kinntartózkodást* engedélyez a számodra, akkor valóban szaladni volna kedved, repülni szinte, mintha valami irtóztató nyomás alól szabadultál volna fel, rohanni, végig az utcán, mondjuk, épp a Kisdiófa utcán, ki egész a térre, a Klauzál térre, és szépnek látod akkor a Klauzál teret, nem koszosnak és kutyaszarosnak, de szépnek, zöldék akkor a fák, és mosolyognak az emberek, mert látják rajtad, hogy boldog vagy, hiszen utazhatsz, kiutazhatsz, ki, Európába. Mindez mára csak emlék. Az újabb nemzedékek, azok a fiatalok, akiknek a zsebében már majdnem évtizede ott lapul a „világútlevel”, nem tudhatják, mi az: *érezni* a szabadságot. Ha belegondolunk, sajátos „sikerélményt” és egyben „távlatot” is adott a Rendszer: jutalmazott az útleveledbe ütött „ablakkal” (ez is kicsoda gyönyörű szó volt: *ablak*), és egyben ki is jelölte mozgásod időbeli korlátait: harminc nap múlva kell visszatérned. Helyetted is gondolkodtak: tudtad, mindig tudtad, épp a harmincadik napon térsz majd haza. Ha éhezél, akkor sem korábban. Hogy esetleg később? Azt nem kockáztathatod. (Egy alkalommal előfordult: egy napot késtem. Repülővel jöttem haza, Angliából, úgy emlékszem, 1983-ban, talán a helyfoglalást intéztem rosszul, már nem is tudom. A Ferihegyi repülőtérre a kiskatona sokáig forgatta a kezében útiokmányomat, mindenféle keresztkérdéseket tett fel, aztán mosolyogva azt mondta, „legközelebb kicsit pontosabban jöjjön”, és *beengedett*. Megkönnyebbültem akkor. Már ezt sem ismerhetik a maiak. Ezt a megkönnyebbülést.)

Nem, nem kockáztattam a késést, a „disszidálást” meg végképp nem. Itthon akartam maradni, de *levegővételre* is szükségem volt. Mert a maiak, gyanítom, már azt a szorongást sem ismerik. Az itthonmaradás szorongá-

sát. Nem tudhatják, milyen az, *nem utazni*, bezárva lenni, tudni, hogy nincs esélyed a menekülésre. Nem tudják, milyen az, hazatéréssel álmodni. Amikor saját kétségbeesett kiabálásodra ébredsz valamilyen nyugat-európai város olcsó szállodaszobájában, mert azt álmodtad, hogy *vissza*mentél, álmodban láttad a határőröket, és láttad az úton azt a vonalat, ahonnan „otthon” vagy, Magyarországon, és te átlépted azt a határt, *beléptél*, és a nagyvilág becsukódik mögötted, az útleveledet elveszik, az „ablakodat” érvénytelenítik, és hiába nézel magad mögé, vége, már nem lehet visszakozni. pedig te szeretnél nagyon, már hiába magyarázod a határőrnek, hogy még lenne néhány napod, tévedésből jöttél haza, ott, kint még várnak rád, ő csak gúnyosan nevet, és hiába akarod túlkiabálni a nevetését, hiába, hiába, hiába. Tipikus emigráns álom, mondta akkoriban egy párizsi ismerősöm, és én tudtam, nem véletlenül az. Mégis: összeszorított foggal bár, de mindig hazajöttem. Csak azok a levegővételek! Csak azok megmaradjanak! Ezt akartam.

Levegővétel volt az is, kinti barátokkal itthon találkozni. Emlékszem, a párizsi *Magyar Műhely* szerkesztőjét, Nagy Pált vártam egyszer a pályaudvaron, és ahogy megpillantottam, Párizst és a szabadságot éreztem meg újból, mondtam is neki, hogy „levegőt lehet venni, ha itthon vagy”, és nem csupán a szavaiból áradó másság, a viszonylagosan monolitikus irodalommal szembeni örökös lázadása okán mondtam ezt, de nyugati-polgár-viselkedése, sokkal magabiztosabb, nyugodtabb életfelfogása, gesztusai miatt is. A szabadság és a szabad összetartozás érzete volt jelen a párizsi és a hadersdorfi Magyar Műhelytalálkozásokon is, lenyűgöző volt látni igazi irodalmi szerkesztőt a sok hazai szerkesztőségi hivatalnok után, érezni, hogy egy lapnak arculata van, miközben itthon csak stílustalan, arc nélküli folyóiratok jelentek meg, ha voltak is kivételek, azok is csak pártengedéllyel működtek. Ezért is volt igazi irodalmi szenzáció, amikor Kalocsán, 1985-ben Schöffner Miklós megrendezhette a Műhely-összejövetelt, jelen volt mindenki, aki „számít”, későbbi posztmodern regényíró éppúgy, mint önmagát népinek

valló poéta, jöttek sokan, mert lélegzethez akartak jutni. És nem csalódtak. Európai utazássá lett Kalocsa arra a néhány napra: akkor éreztük először, hogy talán országhatárainkon belül is lehetnek esélyeink.

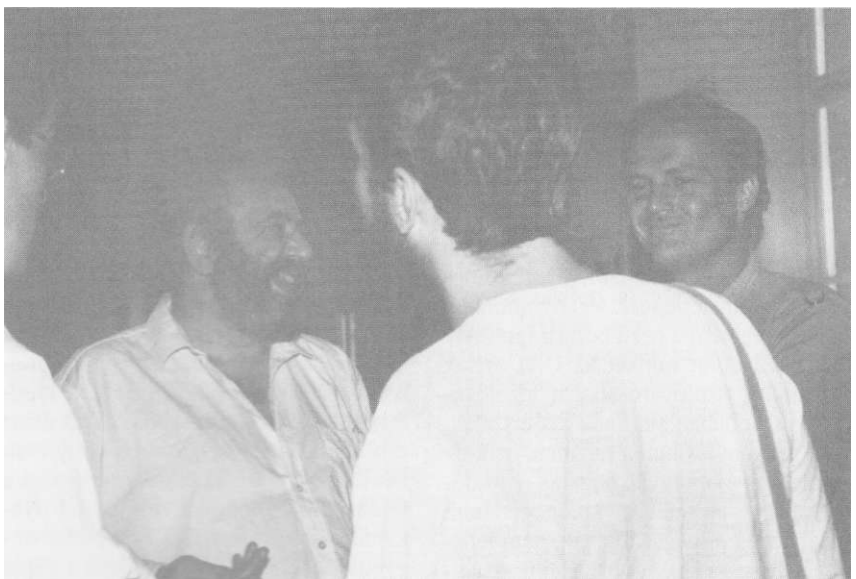
Vajon a levegővétel a keletnémetek számára hol adatott meg? Itt, nálunk? Emlékszem, az utazási „liberalizáció” lassú kibontakozása idején utaztam az NDK-ba, talán 1987-ben, talán 1988-ban, az Írószövetség pénzén, és akkori okmányom, „világútlevélem” lehetővé tette, hogy Kelet-Berlinből átlépjek, akár naponta többször, a szabad világba. Hogy hogyan az írószövetség pénzén? Ez is tipikusan pártállami maradvány volt még akkor: kitaláltam, hogy tanulmányozni akarom az NDK irodalmát, és a „testvérintézmények” csereegyezménye jegyében rögtön volt - akkoriban még nagyon olcsó - repülőjegy, sőt tolmács is. Mindennap átmentem a berlini falon, persze a tolmács, aki keletnémet állampolgár volt, ezt nem tehette meg. Furcsán volt keletnémet: Magyarországon született, majd az NDK-ba ment férjhez, ahol le kellett mondania magyar állampolgárságáról. Magyar volt tehát ő is, miként jómagam, de ugyanolyan elgondolkodó-szorongó tekintettel nézte az átkelőkön ki-be járkáló szerencséseket, mint a többi kelet-berlini polgár. Különös érzés volt látni, hogy nekem jogom van megtenni azt, amit nekik nem. Aztán egy napon, tréfás vigasztalásul, azt

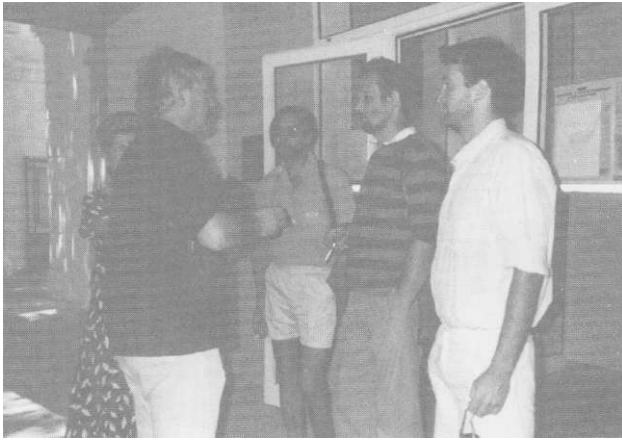
Európai utazás”, itthon. Nagy Pál, Kassák Lajosné, Nicolas Schöffer, Papp Tibor a kalocsai Műhely-találkozón...

Garaczi Lászlóval, Erdély Miklóssal, Kukorelly Endrével

mondtam a tolmácsnőnek, hogy most ugyan kevesebb joga van, mint nekem, ha viszont egyszer, véletlenül egyesül a két Németország, akkor rögtön nyugati polgár lehet, szabad utazással, gazdagsággal. Ezt persze abszurd ötletként említettem neki.

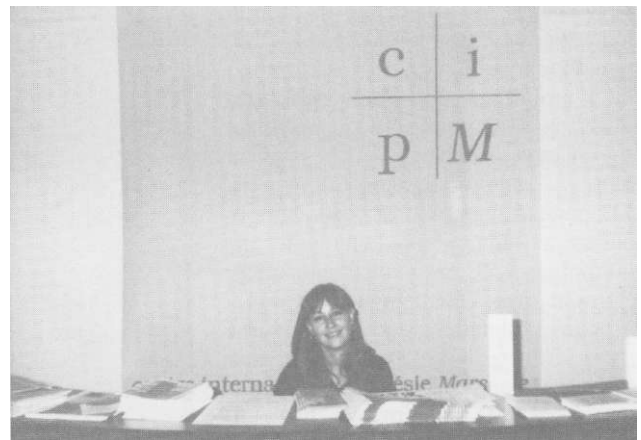
Abszurd ötletnek tűnt, hogy Európa részévé lehetünk. Keleti utazásaim azonban elgondolkodtattak ezzel kapcsolatban. Persze, „keleti” alatt csupán a Szovjetuniót kell érteni, ahol két hétig voltam, de elég volt, emlékszem, amikor Moszkvában végre felszállhattam a Malév budapesti járatára, rögtön kivételzettnek, nyugatinak éreztem magam,

1988. Tarascon, Dél-Franciaország. Papp Tiborral, Juhász R. Józseffel, Galántai Györggyel

Jean-Francois Bory, párizsi költővel, Marseille-ben, aki hasonlóan a CIPM vendége volt, ahogy én is (jobbra fent)

olyan látványos és áthidalhatatlannak tűnő volt a különbség komfortban, életnívóban, szabadságfokban. Ravil Buharajev, szovjet-tatár költő segítségével jutottam el Moszkvába, Ungvárra, Kazanyba, ő volt az, aki megszervezett egy úgynevezett fiatal íróküldöttséget 1988-ban, a szétesés előtt nem sokkal. Emlékszem. Ungvárra Budapestről Moszkván keresztül utaztunk, így három napba, két éjszakába telt az út, itthonról Moszkvába repültünk, ott aludtunk egy éjszakát, hajnalban ismét repülőre szálltunk, és utaztunk egészen Lvovig, onnét pedig egy éjszakai vonatúttal jutottunk el Ungvárra. A „hálókosziban” - amely fülkék nélküli vagonból állt - emeletes ágyakon együtt aludt vagy nyolcvan ember: a szagok, az áporodottság, a kosz jelenléte enyhén szólva szokatlan volt. Ungvárott ismét egy kis európai-monarchiás hangulatot éreztem, aztán vissza Moszkvába, ahol persze konyakot, vodkát ittunk az alkoholtalalom idején is, barátságos (diák?) lányok Marlboro-cigarettát kértek tőlem, és Budapestről ábrándoztak, ami persze meglepett engem, mert korábban elviselhetetlennek és nyomorúságnak éreztem a pesti bezártságot. Aztán Ravil elvitt minket az Urál mellé, Kazanyba, szülővárosába, a legelölőbb szállodában aludtunk két éjszakát, nem mertem levenni a ruhámat, nehogy a poloskák és az egyéb bogarak (a fürdőszobában négyfélélt különböztettem meg) nagyon megszálljanak, nem lehetett mást csinálni, ittunk, Ravil szülei-

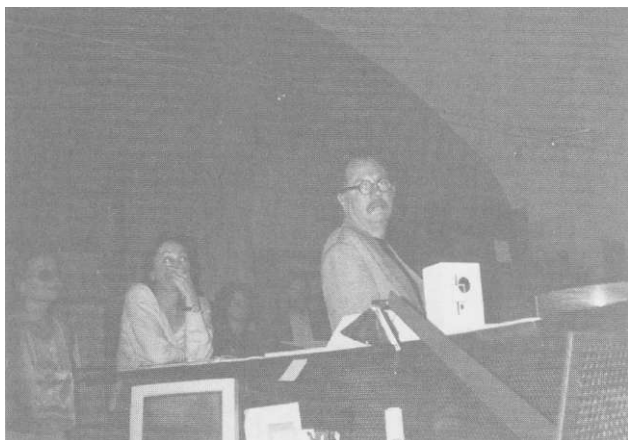
nél fantasztikus vacsorán vettünk részt, pohárköszöntőkben emlékeztünk meg a magyar-tatár barátságról és rokonságról (???), és megállapítottuk, hogy a történelem összekovácsolt minket, ennek megfelelően szeretjük egymást. Tiszta, kemény vodkákat ittunk, a gorbacsovi alkoholtalalomról vitakoztunk közben, aztán magyarnótákat énekelünk és snitt.

Kazanyából Moszkvába visszautazni: rémálom és menekülés. Írótársaim, Háy János, Cseh Károly, Bajcsy Cecília legalább tudtak oroszul, mégis, a véletlen úgy hozta, hogy én léptem fel elsőnek a Moszkva-Kazany „helyijáratra”, hihetetlen tömeg nyomott előre, legkülönbözőbb szovjet köztársaságok lakói - akik mellesleg már hetek óta a repülőtér várótermében laktak, hogy egyszer majd utazhassanak - egymást taposva igyekeztek fel a gépre, ülőhelyben reménykedve, aztán fönt egy „légikisasszonynak” mondott mázsás súlyú őrmester rám ordított valamit, én tizenkét évi orosz tanulásom eredményeképpen széttártam a karom, majd hirtelen bevillant a varázsszó: *delegáció*, és fellélegezhettem. Orosz, ukrán és grúz költőársaink, kísérőink már nem fértek fel, hogy szerencsénk volt vagy pechjük, azt akkor még nem tudhattuk, én úgy azóta sem félttem repülni, mint akkor, egyszerűen szét akart esni, még az sem vigasztalt, hogy csak két-három poloskát láttam masírozni a fejem felett, és egyik sem az én nyakamba vetette le magát. A pilóta negyedik kísérletre le tudta tenni a gépet

„Költők Háza”, Marseille-ben, titkárnövel, íróasztallal

a moszkvai repülőtér betonjára, óriási taps volt a jutalma, kétségtelen bravúr-dolog volt.

Moszkvából hazatérve megtanultam *becsülni* az otthonulást. A korábbi „világképem”, hogy „Nyugaton jó, itthon rossz”, módosult, nyilván azért is, mert az útleveletem már európai polgárokhoz hasonlóan én is itthon tarthatam, mert megtapasztaltam a „keletibb életformát”, és nem utolsósorban azért is, mert ekkoriban itthon történtek a fontos dolgok. 1988 őszén jelent meg a *Duna-antológia*, amelynek Írók boltja előtti dedikálásán örült örömet éreztem, látva az aláírásra várakozók kígyózó sorát, olvasva a tüntetésre szólító röpcédulákat. Petri Györgyöt előállította a rendőr, a röpcédulákat elkobozták, az „olvások” körbevették a rendőrautót, amelyben Petri személyi adatait „vették fel”, egy Los Angeles-i alternatív művész ismerősöm boldogan kérdezte, hogy akkor ez itt már forradalom?, meg hogy kell-e félni egy esetleges rendőrsortűztől?, ő azért utazott ide, életében először, Európába, hogy lássa a „vadkeletet”, és boldog volt, amikor a budai vár-

Fricsovszky Évával, Ladik Katalinnal, Szkárosi Endrével a Kassák-kiállításon, a marseille-i „Költők Házában”.

ban néhány szovjet katonát tudtam mutatni neki; megértettem, hogy az is „utazás”, ha egyszerűen itthon vagyok.

Aztán újból elkapott az igazi út utáni vágy, látni az Európai Uniót, sőt, ha lehet, élni is benne valamennyit. Franciaországot már korábban második hazámnak éreztem, verseket írtam Montpellier-ről, holott még nem is láttam, csupán egy francia nyelvkönyvből tettszett meg a város neve, elképzeltem egy francia diáklányt, aki velem van, ott, a gyönyörű, ódon Montpellier-ben, és megírtam mindent, előre, hogy hogyan is lesz, hogyan szeretném. Váratlanul meghívást kaptam Marseille-ből, a lakásom biztosította a marseille-i Költők Háza (Centre International de Poésie Marseille, rövidítve: CIPM), az útiköltségem kifizette egy itthoni alapítvány, költőpénzem nem volt, tehát minden összejött, hogy egy hónapot kint töltsék. Két napig utaztam, kétszer szálltam át, a vonatjegy Svájcban keresztüli útvonalra szól, gyönyörű, tiszta pályaudvarokon kerestem a csat-

kozást, ezért senki nem várt a pályaudvaron, franciául még nem nagyon tudtam, ezért a CIPM címét lobogtatva a taxisokhoz fordultam segítségért. Az idegen nagyvárosban az arab és fekete taxisok a címet meglátva elfordultak tőlem, és - akkor még érthetetlenül - „Panier”-t, „Panier”-t kiáltottak. Jó negyedóra után előkerült egy kocsi, amelynek meglehetősen rosszarcú vezetője nem túl lelkesen ugyanezt kérdezte tőlem, hogy „Panier ?”, erre én megvontam a vállam, és a cédulámat mutogattam. Végül ő felkapta az egyik bőröndömet, berakta kocsija csomagtartójába, majd intett, hogy üljek be a hátsó ülésre, ahol egyébként már ült egy mosolygós, félvér, kövér asszonyság. Nem túl lelkesen beültem, és elindultunk Marseille központja felé, ahonnan továbbmenve öreg, láthatóan középkori épületek között, szűk sikátorokban találtuk magunkat. Az autó épphogy elfért a sikátorban, kíváncsi, éjfekete bőrű gyerekek, nők bámultak kifelé az ablakokon, fehéreneműk, ágyhuzatok lógtak mindenfelé a magasban kifeszített köteleken, a város szegénynegyedében voltunk. „Ha engem itt hidegre tesznek, és elveszik mindenemet, akkor soha nem bukkan rám senki többet”, gondoltam magamban,

lakozást, jól megpakolva, táskám füle leszakadt, izzadtam, és fogalmam sem volt, mit is fogok csinálni Marseille-ben, Európa egyik rettegett városában, én legalább úgy tudtam, hogy a bűnözés és a kábítószer egyik központjába utazom. Mivel lekés-

Julien Blaine, avantgarde művész, Marseille-ben

Emmanuel Ponsart igazgatóval, a CIPM-ben (balra fent)

amikor az autó egy kis térnél megállt, ahol néhány arab férfi ücsörgött egykedvűen, és a sofőr kirakta a holmimat a csomagtartóból. Fogalmam nem volt, hol vagyunk, a CIPM irodáját nem láttam, kétségbeesetten magyaráztam a taxisnak, vigyen tovább, itt nem maradok. Az egyik arab közelebb jött, kíváncsian, majd vigyorogva mondott valamit, és felkapta a legféltebb táskámat. Rohantam volna utána, de ő gyorsabb volt. Letette csomagomat egy kis üvegajtó elé. Ez volt a CIPM bejárata.

Megérkeztem az Európai Unióba. Lakásom egy közeli kis utca háromemeletes házában a második szintjén volt, egy szobából, egy konyhából és egy zuhanyzós WC-ből állt. A lépcsőház olyan keskeny volt, hogy ember benne alig fért el, a második emeletre csak meggönyvedve lehetett feljutni. A WC-t két nap után gyűlöltem, nem csupán a „csobbanós” megoldás miatt, hanem azért is, mert kiismerhetetlenül koszos volt. Az utca, amelyben az autó megjelenése szenzációnak számított, zajos volt, ha éppen nem veszekedtek vagy kiabáltak egymással az ott lakók, akkor *is fecsegtek*, méghozzá éjjel-nappal. Leginkább arabul, persze, hiszen ebben a városrészben az üzletekben, a kávéházakban, mindenütt arabok éltek, vagy feketék, akik szintén tudtak arabul, vagy beszélték az ott használatos arab-francia keveréket. Ők az Unió polgárai, én meg nem vagyok az? - kérdeztem magamtól néhány nap után, indignálódottan.

Mégis életem egyik legfontosabb, legjobb időszaka kezdődött ott, az öreg városrészben, a „Panier”-ben,

A „Panier” részlete. Az úttesten éppen egy autó fér el

ahogy ezt a negyedet elnevezték („kocsár”, franciául), az igazi, déli építésű épületek, keskeny sikátorok sokaságát, ahol évszázados hagyománya van a szegénységnek, a nyomornak és ezzel együtt a segítségnyújtásnak is, ez kiderül a „Refuge” (menedék) utcánévől, vagy a negyed leghíresebb épületének nevéből (La Vieille Charité, az Irgalmasság) is. Néhány nap után otthon voltam az öreg városrészben, az arabok és a feketék befogadtak, a fűszeres előre köszönt az utcán, újdonsült barátaim, ott élő fiatalok felinteztek, felkiabáltak, ha az ablakom előtt mentek el, látták, szegény vagyok én is, nem értették, mit kere-

sek ott, náluk, de nem is firtatták, elfogadtak olyannak, amilyen vagyok, magukban talán azt gondolták, hogy abban a távoli országban, ahonét jöttem, rosszabb élni, mint itt, Marseilleben, a régi kikötőtől nem messze, a szegények negyedében.

A „Költészetek Háza” szeretetteljesen a gondomat viselte, Emmanuel Ponsart, az igazgató, Margaret, a gazdasági vezető, Isabelle, a titkárnő, mindenki lenyűgözött természetes közvetlenségével, és ebből a közvetlenségből egy új, egy más fajta gazdagság képe bontakozott ki előttem, az életnek egy könnyedebb felfogása, láttam, hogy az autók ajtaját sokan nem zárják be, ha parkolnak, minek?, mondják, ha valaki el akarja vinni, úgysis elviszi, láttam, ahogy könnyedén és magabiztosan intézik ügyeiket, mennek délben ebédelni, válogatnak a

piacra, és élvezik a tenger kincseit, a kagylót, a rákot, a legkülönfélébb halakat, és láttam, hogy *nem félnek*, éjjel se, nappal se, soha.

Valami olyan életszeretetet láttam, amit korábban nem tudtam elképzelni. Julien Blaine a nemzetközi hírű avantgarde művész, Jean-Francois Bory párizsi költő, ők ketten lettek első idegenvezetőim ebben a déli életben, hogy aztán kicsit „idegenvezető” lehessenek én is, amikor évekkal később egy Kassák-kiállítás kapcsán Ladik Katalin, Szkárosi Endre, Papp Tibor is a CIPM vendégei voltak, velem együtt, mert azóta is visszavágyom a „Panier”-ba, ahol igazi otthonra leltem. A menekülésnek vége: gyönyörködöm, ha tehetem, a déli táj szépségében, a tenger fenségességében, de nem gondolom, hogy ott szabadabban élek, és ezáltal *többek* az emberek, sőt a nyomort tapasztaltam meg azóta is, bármikor arra jártam.

Hasonló tapasztalataim voltak Montpellier-ben, mert végül oda is eljutottam. A városban nem csalódtam, valóban a gyönyörű helyek közé tartozik, az óváros lenyűgözött szépségével. A szegénység talán éppen itt a legnagyobb: Franciaországnak ez a része már kívül esik a turistaforgalmon, ugyanakkor a város újabb részében valódi arab negyed alakult ki. Sok a csavargó, a „clochard”, ruháikat, ha mossák is, magukon hagyják megszáradni. Ettől nagyon bűdösek, buszon ez különösen kellemetlen. Két hónapig éltem ott, Montpellier-ben, pontosabban a város mellett, Palavason, a tengerparton. Minden reggel a tenger zúgására ébredtem. Október elején, miközben az itthoniak még ingujjban járkáltak az utcán, majdnem megfagytam, olyan hideg volt, a sík és az északról nyitott francia vidéken a mediterrán meleg nem tud érvényesülni. Úgy döntöttem, véget kell vetni az utazásoknak, franciaországi tartózkodásaim alatt sem lehettem igazán franciává.

Aztán valahogy a távolságok is lerövidültek. Reggel beülök az autóba, és végig autópályán megyek Budapesttől Párizsig, estére ott lehetek. A nyolcvanas évek elején ez az út minimum két napba telt. Élénkebb lett a mozgás Budapest és Európa nyugati fele között, pontosabban: mintha minket is kezdenének odasorolni. A tenger néztem sokáig ablakomból, most a Dunát nézem. Víz ez is, az is. Számomra mindkettő megnyugtató. És végül: a Duna maga is a tengerbe ömlik. ■

A KARMESTER ÉS A DIKTÁTOR

„Ezt a náci én fel nem tenném a lemezjátszómról!” - nézett rám ismerősöm szigorúan csillogó szemüvege mögül a lemezboltban, amint észrevette, hogy Furtwängler egyik felvételét szorongatom a kezemben.

„Tessék, itt egy könyv a kedvenc nácidtól!” - szólt barátom szája sarkában ironikus mosollyal a születésnapomon, amint kezembe nyomta Furtwängler naplójegyzeteinek francia nyelvű kiadását.

Az idők folyamán kényszeredetten hozzászórtam, hogy némely folklorizálódott balítélet kiirthatatlannul belegyökerezett a kollektív tudatba. Ötven évvel azután, hogy Furtwänglert hivatalosan is mentesítették a náccikkal való kollaborálás vádjá alól, még mindig makacsul tartja magát az a vélemény, hogy karmesteri pálcája alól nem Beethoven zenéje szól, hanem SS-cizmák dübörögnek. Ki kéri ma számon Karl Böhm vagy Karajan múltját? Pedig az utóbbi buzgalmára mi sem jellemzőbb, mint hogy kétszer is belépett az NSDAP-be! Furtwängler sohasem állt a nemzetiszocialisták közé, soha nem volt hajlandó rá, hogy náci üdvözlésre lendítse a karját, soha egyetlen hivatalos levelét nem fejezte be így: Heil Hitler! Zsidó származású zenészeket mentett, amíg tehetette, miként több zsidó művész - köztük Yehudi Menuhin - is kiállt mellette a háború után. És mégis. Szinte mindazok, akik valamit hallottak Furtwänglerről, úgy tudják: náci volt. Akik hallgatják is, tudják, hogy nem igaz.

1933-ban Európa zenekarainak élén karmesteróriások álltak. Az első világháború utáni másfél évtized volt a klasszikus zenei előadóművészet aranykora. A korábbi bálványokról keveset tudunk, hiszen egyetlen hang sem maradt fenn von Bülow, Wagner, Mahler, Felix Mottl vagy Hans Richter vezényléseiből. Nikisch, Muck, Schalk készített ugyan néhány felvételt, sőt Wein-

Furtwängler a senki földjén

gartnertől egészen gazdag repertoárt őriznek a lakklemezek, a hangversenytermek igazi csillagai azonban egy szűk emberöltővel később születtek náluk. Toscanini, Furtwängler, Bruno Walter, Erich Kleiber, Klemperer, Fritz Busch, Beecham, Knappertsbusch fejedelmek voltak, saját hadsereggel: a szimfonikus zenekarral, és rajongó-hódoló tömegekkel. A politikát nem sokra tartották. Mindaddig, amíg a politika rá nem tenyerelt a művészi életre.

1933 januárjában, amikor Hitler átvette a hatalmat Németországban, Furtwängler már mindent elért, amit csak egy német karmester elérhetett. Kilenc évvel korábban vette át Nikisch Artúr örökét a lipcei Gewandhaus zenekarnál és a Berlieni Filharmonikusoknál. 1927-ben a Bécsi Filharmonikusok is vezető karnagyukká választották, egy év múlva debütált a Bécsi Operában, majd 1931-ben Bayreuthban. A náci vezér nem volt ismeretlen számára. Fél évvel korábban Hitler felkereste őt Bayreuthban, hogy kifejtse a német zenéről vallott nézeteit. A

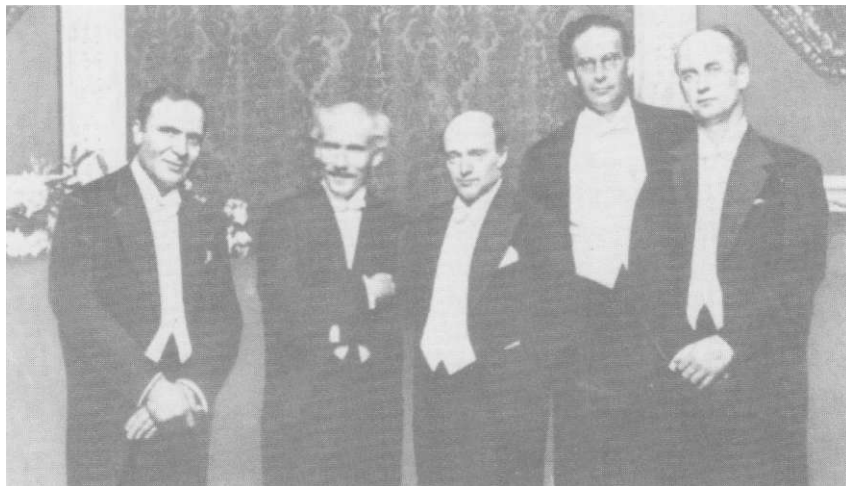
gyorsbeszédű politikus nem tett mély benyomást a karmesterre. A találkozót követően Berlinben, a francia nagykövét kérdésére, hogy valóban ismeri-e Hitlert, Furtwängler így felelt: „Igen, egyszer találkoztam vele. Fura fickó. Olyan, mintha Jeanne d'Arcot keresztezték volna Charlie Chaplinnel...” (Chaplin filmjét, a Diktátort csak évekkel később forgatták.)

De néhány hónapra rá Hitler már nem paprikajansci volt, hanem maga a rémisztő realitás. A németországi zenészek hamar megtanulták, mit jelent a Führer esztétikája a gyakorlatban. A náci bojkottra szólítottak fel a zsidó zenészek ellen, Bruno Walter híres koncertsorozatát leállították; Walternek és másoknak menekülniük kellett Németországból. Furtwängler meg volt döbbenve. Ő, aki azt gondolta Hitlerről, hogy „ez a hadari pojáca sosem fog fontos szerepet játszani Németország történetében”, most hirtelen azon vette észre magát, hogy ez a kis ember bemelegkedett az ő birodalmába: a zenébe. Mit bemelegkedett! Megszabja, hogy ki játszhat a Berlieni Filharmonikusoknál, s ki nem. El akarja dönteni - a karnagy helyett -, hogy kiknek a művei kerülhetnek programba. Ráadásul a mércének semmi köze sincs a zenéhez, hanem valami homályos fejtegetésen alapszik a származásról. Furtwängler 1933 áprilisában levelet fogalmazott Goebbelsnek: „Az igazi művész ritka, és egyetlen ország sincs abban a helyzetben, hogy az ilyen emberek szolgálatáról lemondjon, anélkül hogy kultúrája súlyos kárt ne szenvedjen. Éppen ezért világossá kell tenni, hogy az olyan művészeknek, mint Walter, Klemperer, Reinhard és mások, továbbra is nyilvános előadásokon kell művészetüket bemutatniuk Németországban.”

Furtwängler semmit sem értett meg a náci ideológiából, ha abban reménykedett, hogy levelének foga-

natja lesz. Számára a művészet szent volt. A német művészet pedig a legszentebb. Csakhogy ő a német művészetbe természetszerűleg beleértette Mendelssohn szimfóniáit, Walter dirigálását, Hubermann hegedű- és Schnabel zongorajátékát. „Amikor rasszista okokból elutasítjuk Beethoven-tól és Schillertől azt, hogy »Brüder, überm Sternenzelt« avagy »Seid umschlungen, Millionen« -jegyzí fel 1935-ben -, akkor a németiség legjavát utasítjuk el.” 1933-ban még azt hitte, észérvekkel és a művészet erejével csatát nyerhet. Augusztusban németországi turnéra hívta a Birodalomból kiátkozott zenészeket, köztük Casalst, Kreisler, Piatigorskyt, Hubermann, Menuhint, Schnabelt - akik persze egytől-egyig visszautasították a meghívást. (Nem is tehettek mást - Furtwängler ezt vagy nem tudta, vagy nem akarta megérteni.) Amikor 1934-ben Göring betiltotta a „Mathis, a festő” színpadra állítását, betelt számára a pohár. Hindemith művét Furtwängler szándékozott bemutatni, ám Hindemith „elfajzott művésznek” számított. Furtwängler újra tollat ragadott, hogy a *Hindemith-ügy* című írásában tiltakozzon az ellen, hogy politikai okokból művészeket hallgattassanak el. Mikor rádöbrent, hogy magányos Don Quijoteként folytat szélmalomharcot, minden létező hivataláról lemondott. (Számos magas méltóság és kivitüntető cím birtokosa volt.) Kis híján két év telt el Hitler hatalomra jutása óta.

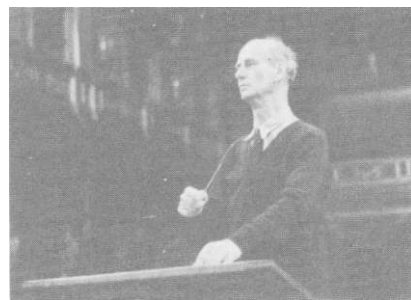
Furtwängler hirtelen a senki földjén találta magát, és keserűen az emigráció lehetőségét fontolgatta. Am úgy érezte, nem tud elszakadni Németországtól, a német kultúrától. A hazája nem a „náci Németország” volt számára, hanem a „náciktól uralt Németország”. Még inkább képtelen volt otthagyni a Berlieni Filharmonikusokat. Élete folyamán minden gond nélkül vált meg tisztésektől: különböző okokból mondott le korábban a Lipseai Gewandhaus, a Bécsi Filharmonikusok és Opera, vagy a Bayreuthi Ünnepi Játékok vezetéséről; a politikai hivata-

Együtt az öt legnagyobb: Walter, Toscanini, Kleiber, Klemperer és Furtwängler (Berlin, 1930)

lok végképp nem hiányoztak neki. A Berlieni Filharmonikusokat viszont nemcsak a sajátjának tekintette, hanem úgy érezte, felelőséggel tartozik a zenekarért. Bülow és Nisch öröksége kötelezte. (Mengelberg ugyanígy képtelen volt otthagyni azt a Concertgebouw-t, amelyet fél évszázadnyi munkával tett nagygyá.) Goebbels tudta ezt. És felismerte, hogy a Berlieni Filharmonikusokon keresztül Németországban tarthatja Furtwänglert.

A nemzetiszocialisták a német zene kultuszában is a német felsőbbrendűséget vélték igazolni. A zsidó zenészek elmenekülésén túl azonban jó néhány nagyszerű „árja” muzsikus is elhagyta az országot: Fritz Busch vagy Erich Kleiber például. A legnagyobbat, Furtwänglert megtartani kultúrpolitikai szempontból felbecsülhetetlen jelentőséggel bírt. 1935. március 2-án Goebbels ezt írta a naplójába: „Megbeszélés Furtwänglerrel: még vannak kifogásai, de aztán kifejezi sajnálatát, amit nyilvánosan is megtesz. Nagy siker számunkra. Ezek a művészek a legfurcsább népek a világon. A politikáról sejtelmük sincs. A sajtó üdvözlöli a tárgyalást Furtwänglerrel. Én is. A Führer is egyetért.” Tehát kompromisszum született. Furtwängler úgy érezte, az egyetlen tisztességes megoldást választotta: mint

„nem politizáló művész” megőrizi autonómiáját, és a Berlieni Filharmonikusokat vezényelve a humanizmus hangját fogja megszólaltatni Németországban és külföldön egyaránt. „A művészet politikai funkciója a mi korunkban éppen az, hogy a politika felett álljon” - magyarázta a háború után az igazolóbizottság előtt.

A megkötött paktumot persze másként értelmezte a karmester, és másként a náci vezetés. A hatalom minden alkalmat megragadott, hogy Furtwängler fellépéseinek politikai színezetet adjon, vagy legalábbis olyan gesztusokra kényszerítse, amelyek propagandisztikusan használhatók. Furtwängler pedig - aki ekkorra már megértette, hogy nem érvekkkel kell küzdenie, ha talpon akar maradni - igyekezett eltáncolni az ölelő karok elől.

Először is nem volt hajlandó a fasiszta üdvözlésre. Hogy ezt elkerülje, azt az esetlenségében is hatékony trükköt eszelte ki, hogy a náci vezetők jelenlétében sosem tette le jobb-jából a karmesteri pálcát: hiszen mégsem hadonászhat pálcával a kezében Hitler vagy Goebbels orra

előtt! Koncertjein sohasem játszott a Horst-Wessel-Liedet (Jochum, Karajan vagy Krauss nem volt ennyire finnyás!), elkerülte a Német Nemzeti Díjat (a francia becsületrendet azonban 1939-ben átvette). Ha csak tehette, kibújt a hivatalos ünnepeken való részvétel alól, a háború alatt nem vállalt szereplést megszállt területeken, nem fogadta el Hitlertől az ajándékként felajánlott villát, sem a háború vége felé a bombabiztos bunkert.

Persze Furtwängler, ha vonakodott is, olykor kénytelen volt a nácioknak vezényelni. A tizenkét év alatt összesen háromszor: kétszer a Mesterdalnokokat a náci pártnapon (1935-ben és 1938-ban), és a 9. szimfóniát 1942-ben, Hitler születésnapján. Sokak szemében ettől még megbízhatatlanabb maradt. Himmler figyelte, és vaskos dossziét állíttatott össze terhelőnek szánt adatokból. Göring sem bízott benne. Göringnek - mint több náci vezetőnek - saját udvartartása volt művészekből. A harmincas évek elején Fritz Buscht pártfogolta, de Busch helyzete politikai szempontból tarthatatlanná vált, és a karmes-

A háború után Menuhin kiállt Furtwängler mellett (Menuhin és Furtwängler 1947-ben)

Próba a Bécsi Filharmonikusokkal a háború alatt (1943)

ter elmenekült Németországból. A harmincas évek végén aztán egy ifjú titán tűnt fel a Harmadik Birodalom hangversenytermeiben, aki karrierje érdekében nem viszolygott a nyíltan fasiszta állásfoglalásoktól: Herbert von Karajan. Göring végre megtalálta azt az embert, akit ki lehetett játszani Furtwängler - és közvetve Goebbels - ellen. Karajamól, az ifjú, dinamikus és párttag karmesterről dicshimnuszok sora jelent meg a náci sajtóban. A Göring sugalmazta írások mérgezett nyila persze az időszűdő, apolitikus Furtwänglert találta el. Furtwängler végtelenül hiú volt művészetére. A tisztán politikai támadások kevésbé érintették érzékenyen, mint azok, amelyeket művészi kritikába csomagoltak. Goebbelshez fordult, és az egyezségükre hivatkozott. „Furtwängler botrányt csap Karajan miatt - jegyezte fel Goebbels 1940-ben. - Karajan hagyja, hogy a sajtóban istenítsék. Ebben Furtwänglernek igaza van. Végül is ő a világnagyság. Le fogom állítani.” Ez a pártfogás később sokba került Furtwänglernek.

Mindenesetre átvezényelte a háborút. A csodával határos módon több tucat koncertfelvétel maradt fenn ezekből az időkből: a legmegrázóbb erejű zenei dokumentumok, amelyeket valaha hallottam.

1944 decemberében Furtwängler egy hangversenyt követően a szobájába hívta Albert Speert, Hitler főépítészt és fegyverkezési miniszterét, és naiv leplezetlenséggel a kilátásokról érdeklődött. „Azt feleltem - emlékezik vissza Speer -, hogy a vég a küszöbön áll. (...) Az volt a véleményem, hogy veszélyben van (ti. Furtwängler), mivel Bormann, Goebbels és Himmler nem felejtette el néhány szabad szájú kijelentését, továbbá kiállását az eltított zeneszerző, Hindemith mellett. Ezért azt tanácsoltam Furtwänglernek, hogy ne térjen vissza a közelgő svájci koncertútjáról. - De mi lesz a zenekarommal? Felelős vagyok értük! - Megígértem, hogy az elkövetkező hónapokban törödni fogok a zenészekkel.” (Speer ígéretere, mint utóbb kiderült, nagyobb szükség volt, mintsem gondolták volna. Goebbels 1945 áprilisában tervbe vette, hogy a Filharmonikusok tagjait a főváros védelmére vezényelje ki. „Egyedül én emeltem fel a zenekart - mondta Goebbels Speernek. - (...) Az utánunk jövőőknek nincs joguk hozzájuk. Pusztuljanak csak el velünk együtt.”)

1945 hideg februárjában Furtwängler Svájcba menekült. Több mint két évig nem térhetett vissza a koncertdobogóra. A háború után rajta kívül hosszabb-rövidebb ideig szilencium alá került Clemens Krauss, Knappertsbusch, Karajan, Mengelberg, hogy csak a legnevesebbeket említsük. Furtwänglerrel szemben semmilyen terhelő bizonyítékot sem sikerült találni, túl azon, hogy *nem emigrált*.

A morális vádat Bruno Walter ekként fogalmazta meg egy 1949-ben Furtwänglerhez írt levelében: „Kérem, gondolja meg, hogy az Ön művészetét esztendőkön át az Ördög uralmának hatékony külföldi propagandaeszközeként használták, hogy Ön jelentőségteljes személyiségével és nagy tehetségével értékes szolgálatokat tett ama rendszernek, és hogy egy olyan rangú művész jelenléte és tevékenysége, mint amilyen Ön, magában Német-

országban is kulturális és morális hitelt biztosított azoknak a szörnyűséges gaztetteknek, vagy legalábbis hathatós segítségükre volt. Gondolja meg továbbá, hogy Ön végül is tizenkét esztendeig élt a nácik birodalmában, anélkül hogy a végsőkig felhárította volna mindaz, ami ott végbement, és hogy Ön címekeket és hivatalokat viselt. Ehhez mérten mennyit nyomhat a latban az Ön segítőkész magatartása a zsidó nyomorúság egyes eseteiben?"

Igazságtalan szavak ezek egy olyan nagy művésztől, mint Walter. Nem elsősorban azért, mert Furtwängler éppen a Bruno Walter-koncertek betiltásának apropóján írta meg tiltakozó nyílt levelét Goebbelshez. Az igazság az, hogy Walter nem morális megfontolásból hagyta el Németországot, hanem azért, mert egyszerűen nem volt más választása. Furtwänglert 1936-ban (Toscanini javaslatára) meghívták a New York-i Filharmonikusok élére. Ha elfogadja, Amerika legünnepeltebb karmestere lett volna. De ő ma-

Furtwängler Budapesten, a Zeneakadémián

radt. Maradt a bizonytalanban, állandó intrikák között, a Gestapo figyelő szeme előtt. Maradt német földön, mert úgy hitte, tisztessége-sebb maradni a bajban, mint szökni. Ez az álláspont talán fatális tévedés volt a részéről. De nem erkölcsstelen.

A háború és a szilencium éveit követően aztán sok minden megváltozott. Karajannal persze - immáron l'art pour l'art, Goebbels és Göring sötét árnya nélkül - tovább utálták egymást. (1954-ben, Furtwängler halálát követően majd Karajan veszi át örökét a Filharmonikusoknál.) A repertoár is többé-kevésbé a régi maradt. Ám Furtwängler vezénylési stílusa sok tekintetben módosult. Analitikusabb lett, szélsőséges kitéréseit visszább fogta, hisztérikus vonósfutamai, lélegzetelállító üstdob-tremolói szelídültek. (Akadtak azért a háborús korszakát idéző előadások is.) Furtwängler időskori felvételein már több a széphanzásra törekvés,

mint korábban, és kevesebb a sötét, hősies tragikum.

Bayreuthba sem tért vissza többet, hogy Wagnert vezényeljen. (Mindössze a 9. szimfóniát dirigálta a Festspielhaus újrainyitáskor, majd még egy alkalommal.) Pedig állítólag hívták a Wagner-unokák. De Bayreuthra és a Wagner-családra ugyanúgy a náciizmus árnyéka vetődött, mint őrá. És Furtwänglernek elege volt a politikai konfliktusokból.

1954-ben lemezre vette a Les Preludes-öt. Liszt művének féktelen romantikája kifejezetten Furtwänglernek való. Annál meglepőbb, hogy ezen a felvételen mennyire a lírai elemeket emeli ki mégis a drámaiak rovására. (Ő, aki még Mozartban is elsősorban a drámaikat kereste!) Vajon miért? Nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy *politikai megfontolásból*. Közismert, hogy Hitler utasítására a Les Preludes fényes fanfárfjai kísérték a német híradók diadalittas hadijelentéseit. Furtwängler jóval a háború után, nem sokkal a halála előtt is ügyelt rá, nehogy muzsikája a fasizmust idézze. ■

TISZATÁJ-REFLEXIÓK

Az olvasó szíves elnézését kell kérnem a cím miatt, de ilyen terjedelemben aligha lehet beszámolni egy fél évszázados folyóirat életéről. Talán egy fejlődésgörbét - vagy görbe fejlődést? - képes az ötven év innenső partján álló főlvázolni, akkor is, ha e lap sok-sok évtizedét már megélte, írásait olvasta, szellemét megtapasztalta.

Jómagam szegedi születésű lévén - szűk három pécsi év híján - mindig magaménak mondhattam a *Tiszatáj*-at. Magaménak mondtam? Nem! A város szellemi életének szerves része volt: jó lapként és kevésbé kiváló orgánumnaként is. A szegediek számára a *Tiszatáj* mindig valamit - időnként rangot, máskor bukást, egzisztenciális ellehetetlenülést is - jelentett. Vagyis jelen volt a város szellemi - és sajnos vastagon a politikai - életében is. Innen adódnak a lap életének hepehupái.

Volt ilyen, volt olyan, volt élenjáró, volt helybenjáró, sőt megbélyegzett is. De a hetvenes években a gondolatszabadság jelképe is volt, a nyolcvanas évek második felében pedig a szellemi ellenállás is. Mi hát a *Tiszatáj*? Talán a második világháború utáni korszak szellemi tükröződése. Egy tükrökről mit mondhat a szemlélő? Csak reflexiókat. Kérem e helyütt elégedjenek meg ennyivel.

A politika sodrában

Nem volt ez akaratlagos tükröződés, de csak végigvezet bennünket a *Tiszatáj* a XX. század második felének politikatörténetén. Nem is csak az irodalompolitikáén, hanem a valódi politikáén is.

Az indulás a koalíciós idők lázas tenni akarásához kapcsolódik. Jellemzően a népi fogantatású Kálmány Lajos Kör egyetemista tagjai - Péter László, Lőkös Zoltán - voltak rajta, hogy legyen egy tudományos folyóirat Szegeden, példaként a Szegedi

Egyetem Baráti Köre által kiadott *Délvidéki Szemlé*-t (1942-1944) idézve. Ehhez a törekvésükhöz sikerült megnyerni a Szabadművelődési Felügyelőség vezetőjét, Madácsy Lászlót és helyettesét, Seres Józsefet. Ez azért volt fontos, mert a felügyelőség hivatalos szervként mindenütt elfogadhatóbb tárgyalópartner volt, mint az egyetemisták öntevékeny Kálmány Lajos Köre.

A Szabadművelődési Tanács 1947. január 22-én tartott ülésén tárgyaltak először a *Tiszatáj* megjelenítéséről, mégis az első szám már másfél hónap múlva, március 8-án napvilágot látott, főszerkesztőként Madácsy László nevét jegyezve. Címét Juhász Gyula *Üdvözlés Tömörkénynek* című verséből kölcsönözte: „Emlékek holdvilágos ablakán át / Nézem a messzi, áldott Tisza tájat”. Alcíme szerint irodalmi, művészeti és társadalmi lap volt, melynek hivatását Péter László aláírás nélkül megjelent jegyzete így sommázta: „A gyanús értelmezésű decentralizáló helyett mi is a sajátos regionális színeket kihangsúlyozó, de ugyanakkor az egész magyarsághoz, az egész magyarságról és Európáról szóló tájkultúrák hívei vagyunk. Folyóiratunk is úgy véli igazi feladatát betölteni, ha nem Szegeden szerkesztett akármilyen folyóirat lesz, hanem a táji hivatást öntudatosan vállalva, szűri magán keresztül a világot, Európát, és a magyarságot.” (Decentralizált kultúra - tájkultúra = *Tiszatáj*, 1947/1:52.)

A szám tartalma is tükrözte ezt a társadalmi érdeklődést: mindössze hét költő (négy magyar és három külföldi) verseit és egyetlen novellát olvashatunk a lapban, melynek többi részét tanulmányok és ismertetések teszik ki. Külön említést érdemel a *Délkelet-európai néző* című rovat, mely a szomszéd népek történetének, kultúrájának megismertetését tűzte ki feladatául. A 2. számban, mely Juhász Gyula- emlékszáma volt, föltűnt

az *Alföld* rovat, melyben az alföldi városok településrendjéről, az alföldi települések életritmusáról olvashatunk tanulmányokat egy érdekes néprajzi adalék közlése mellett. E cikkek kitekintettek Szeged határán túlra, ugyanakkor azonban szorosan kapcsolódtak a városhoz, lévén szerzői szegedi egyetemi oktatók. Így valósult meg az önmagán túlmutató helyi tudományos eredmény, s egyben az akkor fontos célkitűzésként megjelent „alföldtudomány”.

Ez a szerkesztői elképzelés azonban nem volt hosszú életű. 1948 áprilisában Erdődi József, az egyetem szlavisztikai intézetének oktatója vette át a lap irányítását Madácsy Lászlótól. Ekkor kezdődött meg igazán a *Tiszatáj* tudományos tartalmának erodálódása, ami 1949-ben, amikor is haviból negyedévéssé vált a folyóirat, a teljes kiüresedést jelentette.

Az ötvenes évek első felében bizony nem sok jót lehet elmondani a *Tiszatáj*-ról. Ugyanazt a dogmatikus nótát fújta, mint bármelyik magyar irodalmi lap, csak vidéki lévén még merevebben és tehetségtelebenebbül. De a kritikusok is ezt várták el, hiszen Maróti Andor *Vidéki folyóira-*

tok című ismertetésében így írt: „Helyes, ha egy folyóirat más tájakról szóló írásoknak is helyet ad, de az már furcsa, hogy a Tiszatáj két novellája is a fővárosban játszódik, s a Szeged környéki Tiszavidéknek csak nyomait fedezhetjük fel a közölt szépirodalmi művekben.” (Magyar Nemzet, 1955. jan. 12.)

A politikai olvadás azonban csak megéződött a közölt írásokon, még ha fáziskéséssel is. 1954-re megerősödik az addig szinte vegytiszta szépirodalmi lapban az 1952-ben indult *Haladó hagyományaink* című rovat. Egyre több értékes írás jelent meg benne. A folyóirat maradandó részét ebben az időszakban az e rovatban közölt tanulmányok, adatközlések jelentik, szemben a szerény színvonalat képviselő, csak egy-egy hatásosabb verset fölmutató szépirodalommal. A közleményekben viszonylag kevés a politikai aktualizálás, így mondandójuk és főként adataik maradandóak.

Ugyancsak ehhez az időszakhoz kapcsolódik a *Tiszatáj* egyik nagy irodalmi boszorkányüldözése. Az 1955. évi 1. számban jelent meg Vajtai István főiskolai docensnek *A költészet varázsa* című, mindössze hat lap terjedelmű tanulmánya. Ebben a költői átéltség jelentőségét, nélkülözhetetlen szerepét kívánta

bizonyítani a vers létrejöttében, s az alkotási folyamat föltárásával kívánta megítélni a kész verset. Ez egyben a lírai sematizmus elítélését is jelentette. Ezt a februárban megjelent számban még meg lehetett tenni, de a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetésének 1955. március 2-4-i ülésén újra fölülkerekedett a Rákosi Mátyást támogató csoport és kieroszakolta Nagy Imre miniszterelnök március 25-i lemondását. A Központi Vezetőség ülése most azt állapította meg, hogy a párt korábbi határozatát „eltorzították”, s ez „jobboldali elhajláshoz” vezetett. A jobboldali elhajlás vádja végigfutott az országon, s villámgyorsan megindult a boszorkányüldözés. Mindenütt a jobboldali elhajlás példáit keresték és tüzték pellengérré. Már a *Tiszatáj* áprilisban megjelent 2. számában napvilágot látott Ertsey Péternek egy kritikát és önkritikát egyként gyakorló, s ezáltal a felelősséget elmosó *Munkánk és feladataink a párthatározatok tükrében* című cikke, mely rámutatott a folyóirat szerkesztésének elvi bizonytalanságára. A három, konkrétan felsorolt hiba közül a legnagyobb *A költészet*

Hrabalt hallgatjuk... Kiss Ferenc, Illia Mihály, Olasz Sándor, Vörös László

varázsa című cikk közlése volt, hiszen ez - úgymond - „alapjaiban elhibázott, sőt egyes kitételeivel már a jobboldali tendencia körébe vágó irodalomelméleti jelenség, s amelynek megjelenését éppen az írócsoport gyenge vezetése és a szerkesztőbizottság kollektívájának a marxista-leninista világnézet talaján való ingadozása tette lehetővé”. (*Tiszatáj*, 1955/2:131-132.) Így Vajtai István lett a jobboldali elhajlás szegedi bünbakja. A tanulmányról nyilvános vitát vagy inkább „irodalmi véstörvényszéket” rendeztek, ahol egyetemi és pártértelmiségiek keményen elítélték a dolgozatot. A bírálatnak a kor szokása szerint egzisztenciális következményei is lettek: Vajtai Istvánt később, tanszékvezetőjét, Vajda Lászlót, aki védeni igyekezett, azonnal kitették a tanárképző főiskoláról.

A *Tiszatáj*-t ért kritika a szerkesztőség összetételét is megváltoztatta, szinte teljes egészében kicserélődött a szerkesztőbizottság. 1956-ban azonban ismét csak az enyhülés szellői kezdtek fújdogálni. Ekkor jelent meg az augusztusi számban Kónya Lajos *Számvetés* című verse, mely az oldódás hozta önvizsgálat szellemében fogant, s melyben a költő keserűen ismerte be: „Azt hittem, minden jó úton halad / s ha pa-

AZ IRODALMI HADAK ÚTJÁN

A Tiszatáj már évtizedek óta jól berendezett irodalmi otthon volt, amikor írásaimat először megjelentette. Szellemi falai közé lépve körülnéztem: hol vagyok?

Fiatalon, amikor még csak olvasója voltam, nagy nemzedékek tagjainak tekintetét képzeltem magam elé. Meg a buzgó tanítványaikét. Eléggé harcias tekintetek. Mint akik védőbástyán állnak. Kissé távoliak voltak tőlem, de tiszteletet parancsolóak.

Elképzeltem fiatalon, egy másik arcot is. A szerkesztőét. Nálam is fiatalabb, kissé előregörnyedve áll az íróasztalánál, kezében kéziratlapok, szemüvegének kerete elég vastag, a haja hullámos és nincs benne semmi harciasság. Ő az, aki az irodalom riadói közepette támadók és védők gyűrűjében csendesen formálja az otthont, igazgatja a csapatmozdulatokat.

Nézem a Tiszatáj ötvenedik évfordulójára megjelent ünnepi számban Ilia Mihály fényképét. Azt hiszem, egész jól magam elé képzeltem őt, már akkor is, amikor még nem ismertem. Mióta barátok vagyunk, meggyőződhettem róla, hogy amikor megformáltam őt magamban, akkor - habár nem publikáltam a Tiszatájban - olvasta a könyveimet, még a munkáimról megjelent recenziókat is, és évekkal később kezdődő folyamatos levélváltásaink közben mindegyik levelébe belecsempészett valamit a korábban el nem küldött üzeneteiből.

A Tiszatájnak három korszaka volt. Az első hosszú, küzdelmes, jelentős. Ekkor főképpen a népi irodalom még élő nagyjainak és az örökösöknek otthona volt. Habár Illyést igazán nem lehetett úgy egyszerűen csak „népi írónak” nevezni. Németh László pedig mindig tiltakozott az ilyen beskatulyázás ellen. A második szakasz a nyolcvanas évek retorzióinak az ideje, amikor a Tiszatáj az írók ellenállásának egyik szimbóluma lett. A harmadik szakasz a ma, a holnap. Miközben az ember és a világ kapcsolata, az egész irodalom megrázó változásokon megy át, eleinte alig észrevehetően, a kilencvenes évek közepére jól körvonalazhatóan változásokon megy át a Tiszatáj is. Otthonában patinássá érett a múltjából, az ami érték, újdonságaiban megjelenik az, ami a század vég szellemi arcát, irodalmát megkülönbözteti a korábbi korszakoktól. A Tiszatáj új vonásainak Olasz Sándor a formálója. Egyre több olyan író, esztéta írását látom a lapban, akik a Jelenkorban, Holmiban, Forrásban, Alföldben publikáltak inkább. Meghitt orgánummukként megtartották törzslapjaikat, de szívesen fogadják el a szélesedő horizontú, a fiatalabb nemzedékek, az újabb irodalmi hangzások felé is nyitó Tiszatáj hívását.

Friss szellemmel feltöltődve vághat neki a lap az irodalmi Hadak útján második félévszázadának.

Sándor Iván

naszok, álmatlan éjszakák / zaklat-
tak, megnyugtattam magamat / s hit-
tem, kivirágzik a száraz ág.” (Tiszatáj, 1956/4:204.)

Tiszatáj-est Vácott, 1985-ben. Vörös László, Annus József, Csoóri Sándor, Baka István, Rózsa Imre

A politika hullámai így ringatták hát a Tiszatáj hajóját, mignem az októberi forradalmi viharban elsüllyedt.

Az újraindulás

A forradalom erőszakos leverésének legjobb felejtetője volt a minél gyorsabb konszolidáció, amelybe beletartozott a Kádár-kormány szája íze szerinti irodalmi élet újraindítása. Így nem meglepő, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Szeged városi bizottságán már 1957 februárjában értekezletet tartottak a *Tiszatáj* újraindításáról. Az olcsóbb előállítás, a könnyebb terjesztés és a várhatóan nagyobb olvasótábor véggett újságformátumban jelent meg 1957 szeptemberében, kiadójaként a Hazafias Népfrontot jegyezve.

Ezt követően érdekes kísérlet színterévé vált a szegedi folyóirat. 1957 szeptemberétől ugyanis Király István, aki korábban a *Csillag* főszerkesztője volt, a szegedi egyetemen adott elő „utazó professzorként”. Bár hivatalosan nem lett tagja a szerkesztőségnek, mégis részben cikkeivel, részben pedig sugalmazásaival élénken befolyásolta a *Tiszatáj* tartalmát. Célja a követendő irodalompolitika kimunkálása volt, s ehhez éppen egy vidéki folyóirat volt a legjobb kísérleti terep. Hiszen az itt megjelentek nem tűnhettek föl a hivatalos megnyilatkozások mezében, ám a politikusok reagálásait tekintve iránymutatók lehettek. Az ő, valamint Karácsonyi Béla egyetemi történészoktató tevékenységének eredményeként a *Tiszatáj* ultrabalos folyóirattá vált, mely gyakran példát mutatott irodalmi áramlatok értékelésében (modern törekvések, a népi írók mozgalma) a fővárosi orgánomoknak is. Ez a korszak természetesen 1959-ben lezárult, hiszen 1958 őszén megjelent *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikai irányelvei* című dokumentum, melynek értelmezése után már értelmetlenné vált a *Tiszatáj* ilyen szerepe. Vissza is süllyedt az érdektelenségbe, ami országos hatását illeti. Ekkor a város kulturális lapja igyekezett lenni, ami viszont a havi megjelenés miatt elég nehézkes volt a színházi, képzőművészeti kritikát tekintve. Emellett a hatvanas évek első fele a nagy irodalmi viták (tük-

rözéselmélet, realizmus, kisregény, költészetelmélet stb.) korszaka volt, melyekből a *Tiszatáj* is élénken kivette részét, de ez csupán egy szűk kört érintett.

Jelentős esemény volt, amikor 1965-ben végre ismét áttért a folyóirat a füzet formátumra. Ekkor indulhatott meg az a szerkesztőségi munka, amelyik az erősen publicisztikai jellegű lapból irodalmi folyóirattá formált. Andrassy Lajos főszerkesztősége mellett ennek a fejlődésnek a motorjai az 1962 óta a szerkesztőségben dolgozó Kovács Sándor Iván és az 1963 óta szerkesztőbizottsági tag Ilia Mihály voltak. Mindketten a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékén oktattak, s így munkájuk révén szoros kapcsolatba kerültek a felnövekvő fiatal író-, költő-, kritikusergenerációval. Így szerkesztőségi munkájukat nem csupán ízlésviláguk határozta meg, hanem irodalomszervezői tevékenységük is. Ők ketten más-más szerkesztői magatartást testesítettek meg: Kovács Sándor Iván inkább a Gaál Gábor-i, önmagát folyóirattá építő, míg Ilia Mihály a beleérző, közvetítő attitűdöt képviselte. Az előbbi a kritikai és tanulmányrovatot, az utóbbi a versrovatot gondozta. A hatvanas évek második felében az ő kezük

nyomán alakult át szinte észrevétlenül a lap igazi irodalmi folyóirattá. Magas színvonalúvá vált a kritikai és versrovat, ám ennek következtében kezdtek kiszorulni a folyóirattól a korábbi helyi szerzők, ami miatt szinte állandóan támadások érték a lapot. Emellett azonban egy másik nagyon fontos kezdeményezés volt a *Kilátó* rovat létrehozása. E rovatban láthatott ugyanis napvilágot 1965-ben Péter László *A magyar irodalom Jugoszláviában* (6. sz.), Csanda Sándor „A” *szlovákiai magyar regény* (8. sz.) című cikke, melyek jószerével először hívják föl a figyelmet összefüggő nagyobb írásban a határon túli magyarság irodalmára. Igaz ugyan, hogy Ilia Mihály már 1963 júliusában írt egy kis glosszát a marosvásárhelyi *Igaz Szó* megjelenésének tizedik évfordulójára, s ezt követően is mind könyvek, mind folyóiratszámok ismertetésével igyekezett fölcsítani az érdeklődést az erdélyi, a felvidéki és a vajdasági magyarság kultúrája iránt, mégis itt, a *Kilátó* rovatban válik ez bevett gyakorlattá.

Az irodalom élvonalában

Ezek a változások a hatvanas évek végére egy igényes irodalmi folyóirattá formálták vidéken is a *Tiszatáj*-at. Így az Andrassy Lajost a

Sütő András és Annus József

főszerkesztői székben 1970-ben fölváltó Havasi Zoltánnak már egy kész lap állt rendelkezésére, melynek szerkesztőségében hagyta tovább dolgozni a két bevált rovatvezetőt, Vörös Lászlóval, a prózai rovat irányítójával együtt. Ő leginkább a mindinkább sűrűsödő politikai támadások leszerelését vállalta. Ezek egy része a már említett „helyi szín” eltűnését nehezményezte, más részük viszont kifejezetten politikai jellegű volt, a megjelent írások tartalma miatt.

Ilia Mihály ugyanis egyre tudatosabban foglalkozott a határon túli magyarság problémáival. A folyóiratnak ez a magyar kisebbséggel foglalkozó vonulata nem keltett egyértelmű elégedettséget a kultúra pártirányítóiban. Ennek a dolog természetéből nemcsak kül-, hanem belpolitikai jelentősége is volt. Külpolitikailag kellemetlen helyzetet teremthetett, konfliktusokra vezethetett a szomszédos „testvéri szocialista” országokkal. Belpolitikai hatása azonban még rosszabb volt, hiszen megtörte az internacionalista eszmevilágot, és tudatosította a magyarság fogalmát. Ugyanakkor ennek természetes következménye lett, hogy a szerkesztőség figyelme a népi írók és követők felé fordult. Nem véletlen tehát a Tiszatáj ekkori számaiban Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter, Bibó Lajos, majd Kormos István, Nagy László, Váci Mihály, Kiss Benedek, Kovács István, Utassy József nevének fölbukkanása. Először többnyire ismertetésekben, tanulmányokban, később saját műveik élén is.

A hatalom véleményével, melyebb törekvéseivel való ilyen szembenállást a gazdasági reform még enyhült légköre tette lehetővé, és Ilia Mihálynak a közép-európai népek megbékélésére irányuló őszinte akarata. A megbékélést csak a megismerés teheti lehetővé: így jött létre 1970 novemberében a *Most-Punte-Híd* rovat, mely a szomszéd népek irodalmának bemutatására vállalkozott.

A *Tiszatáj* emelkedő színvonala más alkotókat is „idecsábított”. Biztosan benne van a szerkesztők erőfe-

HAGYOMÁNY, ÉRTÉK, MODERNSÉG

Szküllák és Kharübdiszek között haladt a Tiszatáj hajója csaknem fél évszázadon át. A hajdani szörnyek mára eltűntek, nincs igazoló jelentés, nincs három T, s nem csörögnek ama nevezetes K-vonalak. Az irodalmi folyóirat most valóban irodalmi lehet. Korábban az úgynevezett tabutémákról jóformán csak az irodalmi lapokban lehetett szólni, metaforikus volt az írói nyelv is, s az olvasónak a sorok között kellett olvasnia. Pontosan jellemzi ezt a jelenséget Nagy Gáspár a Tiszatájnak írt vallomásában: „*mi volt akkor / a gyönyörű? / hogy tétje volt / mit mond a mú / vagy mit rejt el*”. Most semmit sem kell „elrejtetni”, bárki bármit elmondhat irodalmon kívüli műfajokban is. A bátorság és az etika persze ma is fontos. Miként a hajdani, „politizáló” korszak legjobb művei is elválaszthatatlanok az esztétikai értéktől.

Most ahhoz kell elszántság, ha nem óhajtunk nemzedékekben, irodalmi irányzatokban, ilyen-olyan klikkekben gondolkodni. Sajnos, közismert tény, hogy a mai irodalmi és szellemi élet mennyire megosztott, s némelyek kissé rossz szemmel néznek arra, aki egyik lövészárkot sem választja. Az értékek - táboroktól független - tisztelete egyébként a hetvenes évek elejétől meglévő nemes hagyománya a Tiszatájnak. A sors iróniája, hogy ezzel az esztétikai sokszínűséggel olykor éppen azok nem tudnak megbárátkozni, akiknek a kánonja valójában a kánonnéküliség. A Tiszatáj úgy szavaz az értékre és a korszerűsége, hogy tudja, az utóbbi nem föltétlenül azonosítható azzal, ami pillanatnyilag divatos. Ma talán éppen ennek az igénynek a legnehezebb megfelelni.

Olasz Sándor

sztítése is a más stílusirányzatot képviselő íróknak, költőknek *Tiszatáj*-ban való megjelenésében, de egy gyatra színvonalú folyóirat hiába kért volna kéziratot például Ka-

mondó Lászlótól, Károlyi Amytól, Mészöly Miklóstól, Tandori Dezsőtől, Tolnai Ottótól, Tornai Józseftől vagy Weöres Sándortól.

A társak távozásával 1972-re lényegében egyedül maradt a szerkesztőségben Ilia Mihály, és áprilistól megbízták a főszerkesztői teendők ellátásával. Ekkor már egyértelmű volt, hogy a *Tiszatáj* szépíróit tekintve nem szegedi folyóirat, hanem Szegeden szerkesztett országos lap. Ezt a jellegét erősítették a kolozsvári *Korunk* legendás szerkesztőjétől, Gaál Gábortól eltanult tematikus számok, melyek szintén a *Tiszatáj* jellegzetességévé váltak. Az 1973. júliusi számmal induló *Kelet-európai néző* rovat pedig, mely egyébként az induló *Tiszatáj Délkelet-európai néző* rovatára rimel, az országosan is túlnyúló, kelet-európai arculúvé tette a lapot. A szegedi napilap, a Délmagyarország 1973. május 13-i számában úgy nyilatkozott erről a munkáról Ilia Mihály, hogy újdonság lesz „a folyóirat kelet-európai orientációjának fokozódó

Esterházy Péter és Ilia Mihály

tervszerúsége. Ez utóbbi munkát rendkívül fontosnak tartjuk, hatalmas lemaradásokat kell pótolnunk, és úgy hisszük, hogy a Tiszatáj nemcsak kulturális föladatot teljesít, hanem sürgető történelmi követelésnek is eleget tesz. Közismert, hogy irodalmi közvéleményünk erősen nyugati orientációjú volt, hatalmas rokonkultúráról mondott le, nem ismerte meg máig sem igazán »tejtestvérei« kultúráját.»

Így a *Tiszatáj* irányvonala 1974-re két gondolatkörből ötvöződött össze nagyon karakterisztikusan: a magyarság és a közép-európaiság eszméjéből. E kettő együttes jelenléte eleve kizárta, hogy a sovinizmus szelleme bármikor is beárnyékolja hasábjait. Ilia Mihály a folyóiratban nem részesített előnyben egyetlen irányzatot sem, közlési szempontként kizárólag az értéket és a tájékoztatást fogadta el.

Időközben a politikai viszonyok ismét csak megváltoztak. A gazdasági mechanizmusnak a szellemi életbe is enyhülést hozó folyamatát Brezsnyev aggályai megállították. A magyarországi pártvezetésben is majdnem a dogmatikusok (Komócsin Zoltán, Biszku Béla és társai) kerekedtek fölül, csak Kádár János ügyes manőverezése hiúsította meg teljes uralomra jutásukat. Ennek azonban a visszarendeződés volt az ára, gazdaságban, politikában és kultúrában egyaránt. A kulturális visszarendeződésnek Aczél György volt a kivitelezője, aki nagyon megkeserítette Ilia Mihály életét. Egyre másra kapta a *Tiszatáj* a kritikákat a Népszabadság hasábjain E. Fehér Pál tollából, és kapta a személyes bírálatot a főszerkesztő a megyei pártbizottságon. A pohár 1974 decemberében telt be, amikor a hatalom nem engedélyezte egy Balogh Edgár-cikk közlését. Ekkor Ilia Mihály lemondott a főszerkesztőségről és elhagyta a *Tiszatáj*-at, irodalom-szervezői építkezéseinek, ebből fakadó örömeinek és ugyanakkor szenvedéseinek színhelyét. Utolsó gesztusként leveleiben minden korábbi szerző további pártfogását kérte a szerkesztőség számára.

„Őrizzétek az eredményeket!”

A szerkesztőségben magára maradt Annus József főszerkesztő-helyettes és Olasz Sándor főállású munkatárs tanácsalanságában Illyés Gyulához fordult, aki azt javasolta nekik, hogy maradjanak a szerkesztőségben és igyekezzenek átmenteni az addig elért eredményeket. A megyei pártbizottság Kiss Lajos és Vörös László egyetemi adjunktusok, valamint Grezsa Ferenc gimnáziumi igazgató közül Vörös Lászlót választotta ki a főszerkesztői tisztségre. Neve az 1975. júniusi számon szerepel először, addig Annus József vitte megbízott főszerkesztőként a lapot. Vörös László folytatni akarta a *Tiszatáj* Ilia Mihály alakította arculatát. Ennek szellemében hagyta Annus Józsefet és Olasz Sándort dolgozni, ő maga pedig szakmai hozzáértése mellett, a pártban szerzett tekintélyével a védő-óvó ernyőt igyekezett a szerkesztőség munkája fölé tartani.

És ez sem volt könnyű. Majd minden évben statisztikailag kellett bizonygatnia, hogy a szegediség, a regionalitás nem maradt ki a lapból az országos jelleg miatt. És amellett, hogy mindenki elismerte a színvonal fontosságát, e viták állandóan újratemelődték, holott nyilvánvaló volt: a helyi szerzőgárda nem képes maradandó, országos érdeklődést kiváltó írásokkal ellátni a *Tiszatáj*-at. Vekerdi László meghatározása szerint ugyanis a legkisebb földrajzi egység, ami el tud tartani egy folyóiratot - egy ország.

A nagyobb gondot azonban a „közléspolitikai hibák” okozták. Míg az előbbi problémát a megyei pártbizottság és tanács, valamint a helyi lapok vetették föl, ez utóbbi a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Művelődési Minisztérium illetékes osztályának bírálataiban tükröződött. S ez volt a veszélyesebb. Minden, a napi politikának meg nem felelő írás, gondolat megjelentetése „közléspolitikai hibának” minősült. Hogy mennyire a napi politika tükröződött

ebben, arra jellemző az 1981. júniusi számában napvilágot látott *Krakói körkép* című összeállítás fogadtatása. Az 1981. május 20-án tartott főszerkesztői értekezleten ugyanis Tóth Dezső művelődési miniszter-helyettes a lengyel belpolitikai események - a Szolidaritás Szakszervezet akciói - kapcsán fölhívta a főszerkesztők figyelmét arra, hogy a Lengyelországgal kapcsolatos közléseket inkább ritkítani, semmint süríteni kell. Ám ekkor már nyomdában volt a *Tiszatáj* júniusi száma a 67 oldalas *Most-Punte-Híd* rovattal. Tóth Dezső hisztérikus hangú, igazoló jelentést követelő levele már június 8-án elkészült. De gondot jelentett Kőteles Pál könyvismertetése Ion Lancranjan *Cuvint despre Transilvania* (Gondolatok Erdélyről) című sovinizsista kötetéről az 1982. szeptemberi számban, amiért majdnem leváltották a főszerkesztőt.

A zaklatások természetesen tovább folytatódtak, mígnem a folyóirat sorsát az 1986. júniusi számban megjelent *A fiú naplójából* című Nagy Gáspár-vers első négy sora peccsételte meg:

...és a csillagos estben ott susog
immár harminc
égyűrűjével a drága júdásfa:
ezüstnyár rezeg
susog a homály követeinek útján
s kitünteti őket
lehulló ezüst-tallérokkal
érdemeik szerint illőn...

Kádár János az 56-os forradalom 30. évfordulójának előestéjén magára vette a versben foglaltakat, és a Politikai Bizottság szeptember 9-i ülésén ragaszkodott a szerkesztőség leváltásához. Vörös Lászlónak, Annus Józsefnek és Olasz Sándornak 1986. november 1-jével fölmondtak. A két utóbbit még pártfegyelmi büntetéssel is sújtották. Az elkészült 1986. júliusi számot bezúzták.

A lap fél évig szünetelt, majd Kaposy Márton főszerkesztésével *Tiszatáj* néven újraindult - egy más lap.

(A betiltás és a rehabilitáció részleteit a közelmúltban közöltem az *Új Forrás* ez év februári és márciusi számában.)

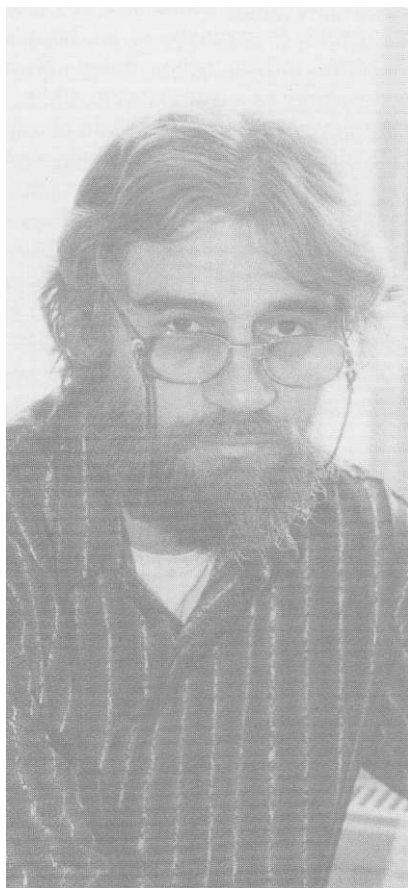
Gyuris György

TELJESEN EL VAGYUNK TÉVEDVE

- 1989 előtt Közép-Európa népei nem figyeltek egymásra: egy táborba kényszerítve inkább egymás lekezelésével próbálták feljebb tornázni saját önértékelésüket. 89 után nyíltta, sőt hivatalossá vált az addig is erős, de lefajtott Nyugat-orientáció, és az itt élő népek egymás iránti figyelmét megint csak egy külső tényező határozza meg, ez szab korlátot neki: a nyugati befogadásért folytatott verseny. A Jelenkor kiadó programja mit sem törődik ezzel a helyzettel: úgy tesz, mintha létezne az egymás kultúrája iránti oltahatatlan érdeklődés, amelyet neki kell kielégítenie. Maga hisz benne, hogy ezt az érdeklődést katalizálhatják könyvek?

- Elmondom, miben nem hiszek: nem hiszek Közép-Európában abban az értelemben, ahogyan Bibó István vagy Ady Endre hitt benne. Merő utópia, hogy Közép-Európa nemzetei majd összefognak és együtt emelkednek fel. Nem hiszem, hogy el tudunk jutni annak belátásához, hogy egymással kell szolidárisnak lennünk. Azt viszont hiszem, hogy túl lehet jutni a konfliktusokon, és ki lehet alakítani értelmes együttműködést, hiszen közösek a problémáink, és közös megoldásért kiáltanak. Csak éppen nem így működik a kultúra, sem a történelem. A világ összes nemzete más nemzetek rovására hozta létre önmagát: Közép-Európában ráadásul ez a folyamat időben is meglehetősen közel van még. Az itt élő népekbe már a múlt században nagyon keményen bevésődött, hogy saját nemzetük megszilárdítása óhatatlanul együtt jár annak a képzetnek a kiépítésével, hogy valamiben előbbre valóak, mint más nemzetek. Az utóbbi ötven év aztán valóban ezt erősítette: minden nemzet saját rabságának szimbólumát látta a másikban. Mi a magunk nyomorúságát neveltük ki és szóltuk le a hozzánk bevásárlókörrütra érkező keletnémetekben vagy a románokban. Hogy aztán 89 után a visegrádi államok együttműködéséből szinte semmi sem lett, hiszen egymást próbáljuk előzni, ez ugyancsak a réges-régi nemzetteremtő vetélkedés folytatása.

- A két ősoleg ellenfél, Franciaország és Németország már régóta ké-

Beszélgetés Csordás Gáborral, a Jelenkor Kiadó vezetőjével

pes együttműködni alapvető dolgokban - és nemcsak a politika, hanem a kultúra szférájában is.

- Igen, ez az, amit - szemben a szolidaritással - Közép-Európában is lehetségesnek tartok: hogy a nemzeti szuverenitás fontosságát valamiféle politikai kényszer olyan mértékben legyengíti majd, hogy ezek a népek elkezdik nem nemzetként definiálni magukat. Együttműködés ugyanis csak így lehetséges. Mert a nemzet arról szól, hogy húzunk egy határt, azaz kirekesztjük a másikat. A nemzetből kiindulva egyszerűen nem lehet eljutni odáig, ahová a németek és a franciák eljutottak. Ezért merő utópia a Németh László-i érvelés, hogy ugyanis a közép-európai nemzeteknek annyi közös problémájuk, hagyományuk van, hogy éppen a nemzeti mivoltuk minél teljesebb kidolgozásával lesznek majd képesek felismerni saját közös vonásaikat. A nemzet nem egy-két értelmiségiből áll, akik képesek kezét fogni a határok fölött: itt hihetetlen megértési nehézségek vannak, más kultúrák vannak, nemzetenként másként értelmezik és másként kódolják a közös történelmet. Már pedig a közös történelem a legerősebb elválasztófal akkor, ha más az értelmezése. Ennél nagyobb kulturális akadályt elképzelni sem lehet. Tehát nem hiszem, hogy a román-magyar viszony javítható lenne azáltal, hogy mindkét nép kölcsönösen elmélyed saját történelmében, és eljut egy közös látásmódig. Épp ellenkezőleg: magyarok és románok akkor tudnak eljutni az együttélés valamiféle normális szintjére, ha meg tudnak feledkezni a történelmükről mint nemzeti történelemről.

-És a kiadói programja?

- Két okból tartom nagyon termékenynek azt, hogy megismertem néhány közép-európai kultúrát. Két dologra jöttem rá, átlátható módon. Az egyik felismerésem az volt, hogy a magyar kultúra, a többi európai kultúrához képest is, nagyon zárt, erősen autochton, sajátos kódolású, nehezen konvertálható mások számára.

- Milyen értelemben: mentálisan, nyelvileg, a közérzet szintjén...?

- Gyakran beszélnek a nyelvi akadályról, de egy verset csehről lengyelre épp olyan nehéz lefordítani,

mint magyarról csehre. Tehát nem ez az akadály. Inkább az a mód, ahogy átéljük a dolgokat. Egy lengyel is lengyel módon reagál, sajátos lengyel lelkülettel. De a magyar lelkület és reakció nem képes érdekessé, jelentéshordozóvá válni mások számára. Kevesebb megy át abból, ahogyan mi gondolkodunk. Nagyon érdekes például, hogy ha egy lengyel vagy egy román beszélget egy franciával - és itt most felejtjük el a nyelvi hasonlóságot -, mindketten sokkal többet át tudnak vinni abból, ahogyan a dolgokat látják, sokkal meggyőzőbbek tudnak lenni, mint egy magyar. Közben azt hisszük, hogy a magyar kultúra sokkal fejlettebb, mint például a

beszámítani azt, hogy másoknak más fajta az érzékenységük, és nekünk be kell tudnunk mutatkozni a miénktől eltérő érzékenységű embereknek is. Úgy gondoljuk, hogy bennünket kötelező megérteni, és eszünkbe se jut, hogy a megértés milyen nehéz dolog. Nem biztos, hogy ez a gyarmatosító gögje - mert ugye Magyarország olyan ország volt, ahol a lakosság egyharmada nem volt magyar, amit a magyarok sohasem voltak hajlandók tudomásul venni. Ez persze lehet, hogy indokolt védekezés volt, lehet, hogy ezért nem szlávosodtunk el. De nyilván ez is összefügg a magyar kultúra zártságával, azzal, hogy nem hajlandó más nézőpontját, más érzékenységét figye-

ban, amikor nemcsak egy belső értékrend felől nézzük.

- Ennek ellentmondani látszik Nádás Péter európai sikere — azért nem Kertész Imrét mondok, mert ő olyan témáról ír, amely egész Európa számára átélhető. Nádás egy közép-európai történetet írt meg az Emlékiratok könyvében, közép-európai látásmóddal - még akkor is, ha a könyvnek az emberi érzékenységről szóló alapvonalata egyetemes érvényű.

- Nádás esetében valószínűleg arról van szó, hogy ő egy német vagy egy holland olvasó számára egzotikus történetet írt meg. Ez kicsit ahhoz a helyzethez hasonlít, mint amikor a latin-amerikai irodalom betört Európá-

román - ami szerintem egyáltalán nem igaz.

- És mi az oka ennek a közlésképtelenségnek?

- Nincs rá meggyőző magyarázat. A románok szokták azt mondani, hogy a magyarok gögösek: gyanítom, hogy ez valóban összefügg a magyar göggel. Nem érezzük eléggé szükségét annak, hogy érthetővé tegyük magunkat mások számára. Nem tanultuk meg

lembé venni. Ennek tipikus megnyilvánulása, hogy a magyarok újra és újra úgy érzik, van olyan írójuk, aki megérdemelné a Nobel-díjat, mégsem kapja meg. Eszünkbe sem jut, hogy egy írónak, aki egy lokális közegben hihetetlenül nagy jelentőségre tesz szert, mennyire más a jelentése, ezáltal a jelentősége egy más fajta közegben. Konvertálhatatlan. Teljesen másként fest a magyar kultúra abban a pillanat-

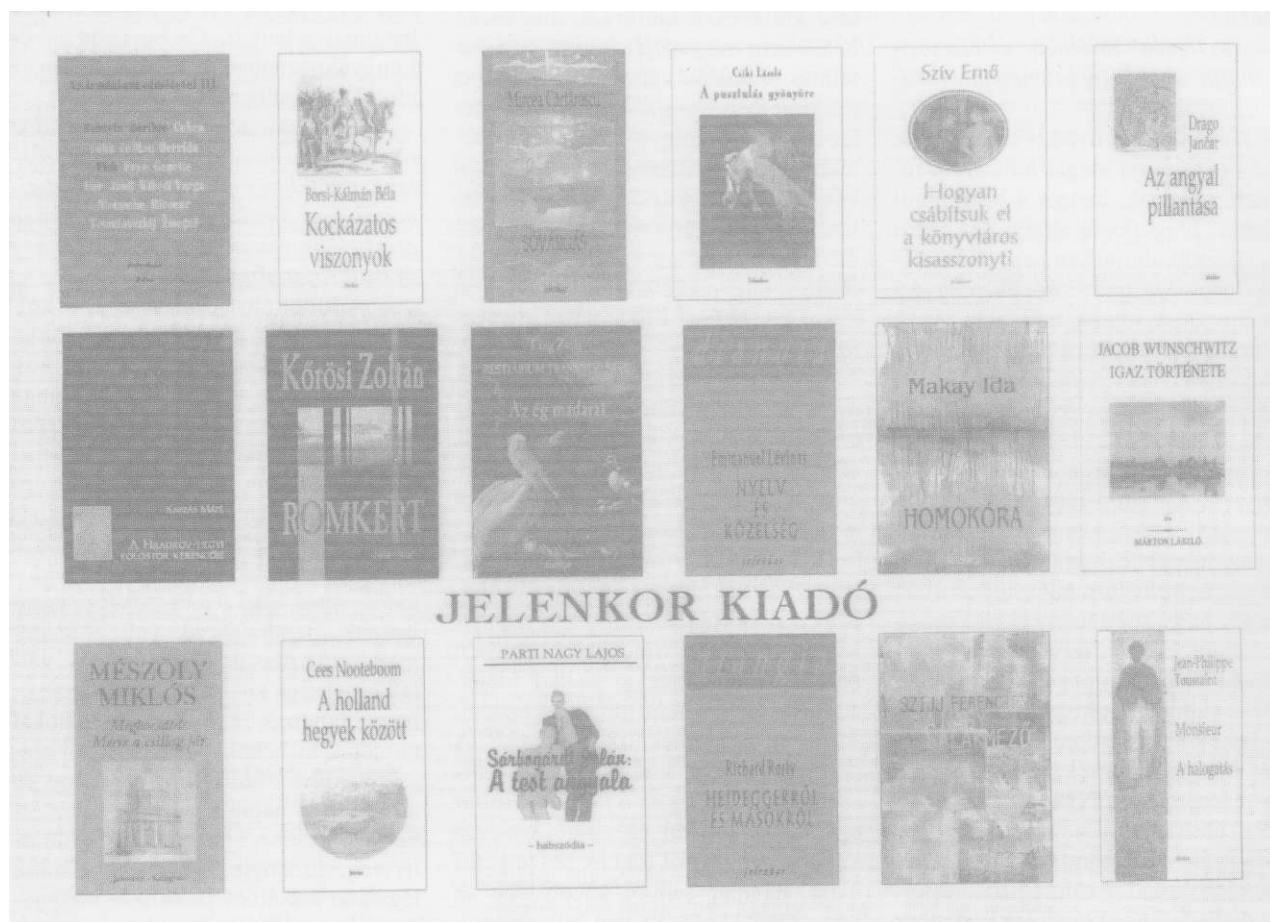
ba, és mindent letarolt. Viszont a máságával együtt is nagyon érdekes: érdekeltté teszi az olvasót. Ez a jó ellenpéldája a bezártságnak: Nádásnak szerintem azért sikerült kitörnie, mert nemcsak magyar szemszögből nézi a világot, valóban képes úgy láttatni a dolgokat, hogy az más érzékenységekhez is eljusson. Persze ha Magyarországon ilyet mond az ember, ez szinte már vádnak számít, nemzetiet-

lenségnek, és ez hajmeresztő. Egy olyan, önmagát erősen nemzeti szempontok szerint definiáló népnél, mint amilyen a lengyel, azoknak a szerzőknek, akik világhírűvé váltak - Milosz-nak, korábban Mickiewicznek -, sohasem kellett ilyesfajta vádakkal szembenéznük. Ez mutatja a magyar kultúra reménytelen zártságát: aki konvertálható módon látja a világot - noha ez abszolút magyar látásmód, csak abból a fajtából, amelyik másokkal is kommunikációképes -, az nyomban megkapja a magyartalanság vádját, kimondva-kimondatlanul. Teljesen el vagyunk tévedve.

- Tényleg reménytelennek tartja a bezártságot?

tul, lengyelül, és elkezded olvasni őket, kitalasztni, hogyan gondolkodnak, és megpróbálsz összehasonlítani magukat velük, rögtön szemet szúr a zártságunk. A legnagyobb probléma az, hogy egy magyar író, filozófus nincs tudatában ennek a problémának. Ma kialakulóban van az egységes európai birodalom, amelyben egyre inkább fontos lesz az, hogy Európát ne univerzalisztikus módon értelmezzük. Nem szabad elfelejteni, hogy a közép-európai országok számára Európa a lokális korlátoltsággal szemben mindig az univerzalitás eszméjét testesítette meg. De abban a pillanatban, amint részei vagyunk egy európai birodalomnak - és már azok vagyunk,

het meghaladni az összes lokális korlátoltságot, provinciális bornírtságot, ha európai szinten gondolkodunk. Egy birodalomban az európai eszme univerzalizmusa már csak a hatalmi központ rációja, semmi több. Semmiféle lényeges emberi probléma és tartalom nem fejeződik ki benne, mert a hatalmi központ racionalitása épp az emberi problémák planírozására és nivellálására irányul. Ezért fontos felfedeznünk, hogy Európa nemcsak az univerzálisat, hanem a sokféleséget is jelentette. Kinek-kinek a saját kultúráját, amelyet akkor is fent kell tartani - nem dacosan, hanem természetes módon -, amikor konszenzusra jutunk azokon a területeken, ahol az életmi-

- Az a baj, hogy elenyészően kevesen beszélnek nálunk a szomszédos országok nyelveit. Ezen a problémán ugyanis nem segít az, ha valaki jól tud angolul, németül, franciául. Ezekkel a nyelvekkel az angol, a német, a francia kultúrát ismeri meg az ember, és nem úgy érzi, hogy egy másmilyen kultúrából néz vissza sajátjára, hanem hogy egy központba, a világkultúrába került bele. De ha megtanulsz horvá-

hiszen ez nem politikai döntéstől függ: itt vannak a szupranacionális gazdasági szervezetek, és már a politikai szuverenitásunk is legalább annyira korlátozott, mint a nyugat-európai országok esetében, amelyek ezt a korlátozást önként vállalták -, nagyon fontosá válik, hogy Európában többé mi se egy univerzális eszmét lássunk. Ne azt az eszmét, amelyik a felvilágosodással született, és úgy szólt, hogy azáltal le-

nőség fenntartása ezt megköveteli, lásd politika és gazdaság. Nyugat-Európában is egy ilyen kis-európaiság tudata kezd erősödni mindenhol, ami nem tévesztendő össze a regionalizmussal. A Lombard Liga példája mutatja, mennyire veszélyes a regionális gondolkodásmód: a régió tulajdonképpen csak egy gazdasági szupremácia fedőneve. Amikor a nemzet szuverenitása csökken, a gazdagabb területek,

éppen a gazdasági előnyük stabilizálása érdekében, megpróbálják ezt kihasználni úgy, hogy régióknak kiáltják ki magukat. Ami nem jelent mást, mint hogy megpróbálják megtagadni a részvételt abban az együttműködésben, amelynek keretében a gazdagabbaknak Európa-szerte segíteniük kellene a szegényebbeket. A régió valójában az ilyen értelmű felelősség alóli kibújás. Ez egyébként nem az én gondolatom, hanem Karl-Markus Gaussé. A birodalom építőeleme ezzel szemben a provincia, amelyik éli a saját életét, a margón, persze, de ez a margólet nagyon termékeny. Ellenzékben van a birodalmi központhoz képest, és amikor a központ planíroz, a provincia saját különbözőségének védelmében ellenáll.

- *De most történeti értelemben használja a provincia meghatározását...*

- Hogyne! A provincia az a terület, amely nem tartja magát a hatalom részének, társának, hanem a hatalomtól eltérően, függetlenül akarja definiálni magát, ami kulturálisan nagyon termékeny lehet. Ma már Európában egyértelműen ez a logika működik. Az a kulturális mozaik, ami Közép-Európa, ebben a helyzetben új jelentést nyer. Persze, ehhez egy jelentős váltásra volna szükség. Mindaddig ugyanis a kultúra a hatalom igazolásának az eszköze volt. A Közép-Európában hagyományosan létező kismemzeti önértet nem azt jelentette, hogy a kulturális értékekkel próbáltuk ellensúlyozni azt a tényt, hogy meg vagyunk fosztva a hatalomtól, amely ugye a birodalmi központban összpontosult. Hanem azt, hogy a kultúránkra hivatkozva próbáltuk igazolni saját dominanciánkat az adott térségben. Ezzel szemben a provincia feltámadása Nyugat-Európában arról szól, hogy olyan mértékben válik koncentrálttá és elvonttá a Brüsszelben székelő politikai-gazdasági döntéshozás és hatalom, hogy gyakorlatilag mindenki a periférián, a margón érzi magát: senki sincs a döntések birtokában, ide érve a nemzeti parlamenteket is. Ezért növekszik meg a kultúra, a kulturális különbözőségek presztízse. Ilyen értelmű váltásra volna szükség Közép-Európában is: ma ugyanis az az abszurd helyzet áll fenn, hogy vad versenyfutás folyik a közép-európai nemzetek közt azért, hogy ki jut be először, a többieket lenyomva egy olyan integrációba, ahol soha senkit nem nyomhat

le többé, mert megszűnik a nemzeti szuverenitása.

- *Mi lesz a megoldás, hogyan változik meg ez a helyzet és ez a gondolkodásmód?*

- Nem tudom. Az igazi bajt abban látom, hogy miközben mi itt mindannyian Közép-Európában borzasztóan nagyra vagyunk a kultúránkkal, sokkal alacsonyabb a kulturális teljesítményünk, mint bármelyik nyugat-európai népé. Attól tartok, hogy ha a kultúrát megfosztjuk ettől a hatalmi konnotációtól, amellyel Közép-Európában mind a mai napig rendelkezik, szinte semmi sem marad belőle. Magyarországon ma senki sem jár múzeumba, színházba, könyvet szinte senki sem olvas, az emberek szinte semmit sem költenek a kultúrára, magánemberek nem mecenálják a kultúrát - hatalmas szakadék választ el bennünket e tekintetben Nyugat-Európától. A kelet-európai országok hihetetlen mértékben kulturálatlanok, kultúra nélküliek. A szuverenitás elvesztéséért tehát nem lesz kárpótlásuk: hogy foci-meccs után véresre verhetik egymást, az azért nagyon kevés.

- *Ez sokként válik majd nyilvánvalóvá?*

- Már nyilvánvalóvá vált. Magyarországon iszonyúan unatkoznak az emberek. Egyre több az olyan erkölcsi értelemben perverz időöltési mód, amelyik egyszerűen az unalomból születik, mint például a fiatalok szórakozási szokásai. Ami nem szórakozás, hanem menekülés a semmittevés elől. Ebben az országban mindenki szabadidőruhában jár. Mindenki görcsösen berendez magának a szabad idejét, amellyel aztán nem tud mit kezdeni. Miről beszélgetnek az emberek? A politikáról és az árákról. Abban a hiszemben, hogy ez az ő dolguk. Holott egy birodalomban ez egyre kevésbé az ő dolguk. Miről fognak beszélgetni majd, ha már semmi jelentősége se lesz annak, hogy ki van kormányon, és ki emel át, ugyanis Brüsszelben dőlnek el a dolgok?

- *A Friderikusz-show-ról.*

- Igen, talán. De a televíziós szórakoztatás szintjén sincs semmi más beszéd téma. Ha nem olvasok el egy könyvet, ha semmiféle kulturális téma nem része a tudásomnak és az érdeklődési körömmnek, mégis, mi marad?

- *És a többi közép-európai országban is ezt látja?*

- A kulturális lepusztulás talán

Magyarországon a legnagyobb. Valószínűleg azért, mert Magyarországon a kultúra nagyon korán - már a nyolcvanas évek elejére - elvesztette azt a szerepét, amelynek értelmében a szocializmussal szembeni ellenállás tényezője volt. Az egységesítő államhatalommal szemben máshogy is tudtak privatizálni az emberek - a második gazdaságban -, mint a kultúra révén. A többi országban viszont minden ambíció a kultúrába szorult vissza.

- *De éppen abban a minőségében, amelyet az imént kárhóztatott, nevezetesen, hogy hatalomhoz kötött.*

- Persze, a kultúrához való ragaszkodás a hatalom kisajátításának a szimbolikus módja volt. A kulturális hatalom Magyarországon is alternatív hatalmat jelentett. Csehországban és Lengyelországban ez a funkciója az utolsó pillanatig megmaradt.

- *Ami ugyanakkor előny is lehet ránk nézve, hiszen hamarabb leszoktunk arról, hogy a kultúrát hatalmi dimenzióban gondoljuk el: talán éppen ezért előbb van módunk fölépíteni egy új kultúrafogalmat.*

- A kulturáltság mértéke és a kultúra presztízse két különböző dolog. Vagyis miközben a kultúra presztízse nagyon magas volt, a kultúra maga igencsak soványka. Részben azért, mert funkciójánál fogva erősen instrumentalizált volt, de azért is, mert éppen ezért hihetetlenül differenciálatlan maradt. Az irodalomban is, de a színházi műfajokban is az odamondogató, sorok közt üzengetős tézisdaraboknak, paraboláknak volt a legnagyobb presztízsiük. Silány művek váltak hihetetlen sikerré, pusztán azáltal, hogy tabunak számító mondatokat mondtak ki bennük. Hihetetlenül alacsony volt a kulturális teljesítmény, és mind a mai napig az. De ugyanez érvényes a cseh vagy a lengyel kulturális teljesítményre. Csakhogy nálunk legalább a kultúra presztízse megmaradt, így talán könnyebben eljutnak egy differenciáltabb és kevésbé instrumentalizált kulturális magatartáshoz és fogyasztáshoz. Arról nem beszélve, hogy kultúra nélkül, az önképzés állandó igénye nélkül gazdasági teljesítőképesség sincsen. Úgyhogy szerintem, a jelen állapotokat figyelembe véve ez itt egy leépült régió lesz, Magyarország ezen belül is egy vakfolt, amelyet majd valamilyen okból mások eltartanak.

Mihancsik Zsófia

SZÁZADVÉG POLITIKAI ISKOLA

Minden elemző egyetért abban, hogy az új politikai elit nem volt és nem is lehetett felkészülve a gyakorlati problémák megoldására. A hatalomba kerülők képzetlenségüket és tapasztalatlanságukat a demokratikus jogállamba, valamely eszmébe vetett hittel, történelmi küldetéstudattal próbálták pótolni. Ez kevésbé célravezető. Saját kárunkon, de még inkább a társadalom kárán kellett és kell megtanulniuk a politikát mint szakmát, mint a modern társadalmak irányításának rendkívül összetett, igényes mesterségét. A Századvég Politikai Iskola alapítói már 1991-ben érzékelték ezt a hiányosságot. Ezért az országban elsőként megkezdtek egy olyan iskola szervezését, amelynek felkészült, a demokratikus politikai kultúra értékeinek elkötelezett politikusi generáció kinevelése a célja. A képzés megindítását a közéletben meghatározó módon jelenlévő indulati politizáláson és a markáns pártpolitikai törésvonalakon kívül számos szakmai tényező is nehezítette. A politikatudomány ez idő tájt vívta függetlenségi harcát az egyetem és az Akadémia konzervatív erőivel. Az ELTE jogi karán megalakult az ország első olyan politológiai tanszéke, amely nem a tudományos szocializmus átkeresztelésével, hanem szerves fejlődés következtében jött létre. Az új tudományterület meghatározó képviselői el voltak foglalva azal, hogy határvonalat húzzanak e tudományág és a politika mint az egyik legfontosabb vizsgálati terep között.

Szerepek

A rendszerváltozás politikai káderigénye sokukat beszippantotta a „professzionális” politika világába. A politikatudomány és a többpártrendszer intézményesülése szinte párhuzamosan ment végbe. A politikussá lett társadalomtudósok gyakran kutatói, oktatói szerepeket vettek fel a parlamenti vitákban. A politológusok között pedig néhányan átlépték a tudományos elemzés hitelességéhez feltétlenül szükséges szakmai távolságtartás határát. E szerepek között természetesen van átjárás, de ma a tudósi szerepből történő „kibeszélés” csak megnehezíti a közvélemény eligazodását és

a politikatudomány politika alóli emancipálódását.

A társadalomtudományi képzésben felhalmozódott hiányosságok a Századvég Politikai Iskola szervezőitől olyan tantárgystruktúra kidolgozását igényelték, amely egyszerre nyújt elméleti alapokat és a politikusi képesség fejlesztéséhez gyakorlati ismereteket. Egyaránt épít a klasszikus politikatudomány alaptárgyaira és használja ki az itthon még szinte ismeretlen alkalmazott politikatudomány lehetőségeit. Az alkalmazott politikatudományt jelentő különböző kutatási és képzési területek bevezetése, elfogadása a nálunk lényegesen fejlettebb politikatudományi kultúrájú országokban is konfliktusos volt. Nálunk még az alapok lerakásával, a szakképzés feltételeinek megteremtésével voltak elfoglalva, ezért a gyakorlatra orientált képzési törekvéseink a szakma állapotához képest korainak tűntek. De bizalmatlanság fogadta képzésünk megindítását amiatt is, mert korábban ilyesmi csak az MSZMP Politikai Főiskoláján volt, ahol ugyan az utolsó években számos progresszív változtatást vezettek be, ám a közvélemény számára így is az állampárt ideológus káderképzőjének számított.

Bennünket, az iskola szervezésére vállalkozó fiatal oktatókat és kutatókat a szakkollégiumi és klubmozgalmokban szerzett tapasztalatok, a külföldi egyetemi ösztöndíjak tanulságai és a hazai fejlemények arra ösztönöztek, hogy mielőbb próbáljuk meg az elméleti és gyakorlati ismeretek egységére épülő képzési modellünket megvalósítani. Tudtuk, hogy az egyetemi rendszeren kívül, alapítványi, nem profitorientált keretek között, pártoktól független formában működve korlátokba ütközünk. Mégis, látva „muszájpolitikuskaink” parlamenti szereplését, a felkészületlenség miatti konfliktusokat, úgy gondoltuk, a kockázatok ellenére halogatás nélkül kezdeményeznünk kell az új politikai képzési rendszer kiépítését.

A tolerancia iskolája

Mint minden szakmának, a politikanak is vannak született tehetségei, és mint minden szakma, a politikai is

tanulható, sőt a modern kor követelményei nélkülözhetetlenné teszik a folyamatos tanulást.

Néhány országban vannak professzionális politikusképzésre szakosodott intézmények, amelyek főként a kormányzati elit utánpótlását szolgálják. A politikai pályákra készülők többségének jogi, közgazdasági, illetve bölcsész egyetemi alapidiplomája van, bár különösen a közpolitikák területén az utóbbi években mind gyakrabban találkozhatunk reálvégzettségű emberekkel is. Magyarországon a hivatásos politikusi rétegen belüli specializálódás még nem alakult ki. Érzékelhető az elmozdulás a közhivatalnoki pozíciók szakmai és jogi körülbástyázása és depolitizálása felé, azonban az utóbbi törekvések sokszor fennakadnak a pártpolitikai megfontolásokon.

Képzési programok

A Századvég Politikai Iskola hallgatói elsődlegesen a politikai pártok, érdekképviseleti és kisebbségi szervezetek, civil mozgalmak tagjaiból, önkormányzatok képviselőiből, szakértőiből kerülnek ki, de mind nagyobb számban vannak közöttük „magán-szorgalomból” tanulók is. Kezdetől fogva fontosnak tartottuk, hogy hozzájáruljunk a határainkon túl élő magyarok politikai képzéséhez, így Erdélyből, Szlovákiából és a Kárpátaljáról is érkeztek hallgatóink. A párthovatartozás és a foglalkozás oldaláról is sokszínű a kép. Maga az oktatás ezért nem egyszerűen képzési folyamat, hanem a tolerancia, a demokratikus politikai kultúra, az együttműködési képesség elsajátításának iskolája is. A közel harminc tantárgyból az alaptantárgyak (alkotmánytan, összehasonlító politika, politikaelmélet) mellé a hallgatók érdeklődésüknek megfelelően választhatnak kurzusokat. Az iskola tudatosan vállalta a problémák gyakorlatias elemzését, a hallgatók politikusi képességének sokoldalú fejlesztését (politikai menedzsment intenzív tréning, retorika, tömegkommunikációs viselkedés, protokoll, kampányszervezés stb.).

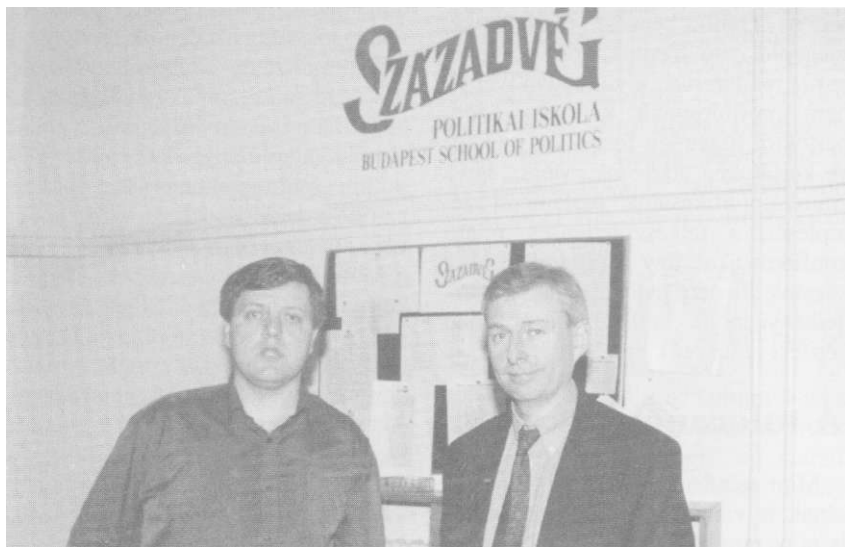
Az iskolában kétféle képzéstípusba lehet bekapcsolódni. Kétéves képzésformánk formailag a Budapesti Köz-

A Századvég Politikai Iskola vendégei: Antall József (fent) és Sólyom László, az Alkotmánybíróság elnöke (lent)

Stumpf István és Ian McAllister professzor

Stumpf István

gazdaságtudományi Egyetem Posztgraduális Karának keretében, de tartalmilag a Századvég Politikai Iskola eddigi oktatói tevékenységére és tapasztalataira építve olyan modellt kínál, amely egyesíti a politikához kapcsolódó elméleti alapösszefüggések oktatását, a valóságos társadalmi-politikai folyamatok elemzését és a gyakorlati politikai készségek, képességek fejlesztését. A felvételhez főiskolai vagy egyetemi diploma szükséges. Az egri tagozatunkon működő egyéves nyitott egyetemi program célja, hogy a hallgatók későbbi felsőfokú tanulmányaikhoz közvetlenül hasznosítható ismereteket szerezzenek, illetve olyan átfogó tudáshoz jussanak, amely elősegíti a különböző szervezetekben tevékenykedők hatékony munkáját. Történelmi fegyvertény, hogy vidéken elsőként tettük hozzáférhetővé ezt a képzésformát. Szeptembertől Székesfehérváron is szeretnénk meghirdetni képzésünket.

Az elmúlt években folyamatosan bővültek nemzetközi szakmai kapcsolataink is azokkal a külföldi intézményekkel, amelyek hasonló oktatási célokkal rendelkeznek. Ilyenek a John Kennedy School of Government, Harvard Egyetem; a Graduate School of Political Management, George Washington Egyetem; a Michigan Állami Egyetem; a Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn; az Ecole Nationale d'Administration, Párizs.

Minderre azért van szükség, mert a működőképes piacgazdaság, a demokratikus és hatékony politikai és kormányzati rendszer érdekében nagyon komoly figyelmet kell fordítani a jövő politikusainak, kormányzati szakembereinek, a politikai kommunikáció irányítóinak képzésére.

A Századvég Politikai Iskola mára olyan oktatási-kutatási-kiadói tevékenységet végző tudományos intézménnyé vált, amely a politikához kapcsolódó elméleti alapösszefüggések oktatását, a gyakorlati politikai készségek, képességek fejlesztését és a valóságos társadalmi folyamatok elemzését egyesítő modellt valósít meg e hármas területen. Mindebben nagy segítségünkre vannak önzetlen támogatóink, a Batthyány, a Friedrich Ebert, a Friedrich Naumann, az Ezerforduló, a Konrad Adenauer, az Illyés és a Soros Alapítvány, valamint az Országos Takarékpénztár Bank Rt., a Pénzügyi Központ és a Philip Morris.

KORMÁNYZÁS - 2000

Kutatási program - Public Policy Research Project Századvég Public Policy Research Institute

A program célja

A kutatási program legfontosabb célkitűzése, hogy közpolitikai elemzéseken nyugvó szakmai javaslatokat dolgozzon ki egy olyan hatékony és szakszerű kormányzás számára, amely átvezeti az országot a következő évezredbe, és megteremti az EU-csatlakozás feltételeit.

A kutatás kiindulópontja, hogy az elkövetkezendő évtizedekben az *állam*- módosult feladatkörrel ugyan, de - továbbra is jelentős szerepet fog játszani a társadalom életében. A gazdaság, de a civil szféra fejlődése is olyan államot igényel, amely szervezőképességben, technokratikus-bürokratikus, menedzseri és információs szakértelemben méltó versenytársa, illetve partnere tud lenni a nemzetközi és hazai üzleti élet, valamint a nonprofit szektor legfontosabb szereplőinek.

A jelenlegi magyar közigazgatás sem szerkezeti, sem szakmai felkészültségét, mentális beállítódását tekintve nem tud megfelelni ezeknek az igényeknek. E problémákat csak növeli, hogy nincs egységes kormányzati filozófia, amely egyfajta zsinórmértékül szolgálhatna a kormányzati tevékenység összehangolására. Számos szakmai, politikai és érdekeltségi ok miatt a közigazgatásban korábban foglalkoztatott képzett réteg jelentős része a gazdasági-üzleti életben találta meg számítását. Az európai integrációval kapcsolatos szervezeti és tartalmi követelmények, a megváltozott társadalmi-gazdasági környezet olyan kormányzati intézményrendszert, közigazgatási szakértői állományt, problémakezelési mechanizmust, stratégiai gondolkodásmódot igényel, amely révén az „erős, de korlátozott állam” valóban kulcsszereplője lehet a társadalmi-gazdasági folyamatok alakításának.

Mindez csak összehangolt *politikai* és *szakmai* lépések sorozatával érhető el. A kutatás a szükséges lépések *szakmai* megalapozását kívánja elősegíteni.

A kutatás meghatározó területei és irányai

A kutatás arra irányul, hogy

- feltérképezze a kormányzati működés jelenlegi

állapotát, elemezze és bemutassa a problematikus strukturális és tartalmi kérdéseket,

- megfogalmazza a strukturális átalakításokra vonatkozó javaslatát, és ezzel párhuzamosan keressen választ a közjó érdekében működő kormányzás tartalmi prioritásaira, dolgozza ki az elvek és gyakorlati megoldások összhangjával kapcsolatos elképzeléseket az egyes fontosabb területekre vonatkozóan,

- tegyen javaslatot a munka folytatásának következő szakaszára,

- alakítson ki együttműködést azokkal az intézményekkel, alapítványokkal és kutatóhelyekkel, amelyek szívesen részt vállalnak a probléma minél szélesebb alapon történő feldolgozásában.

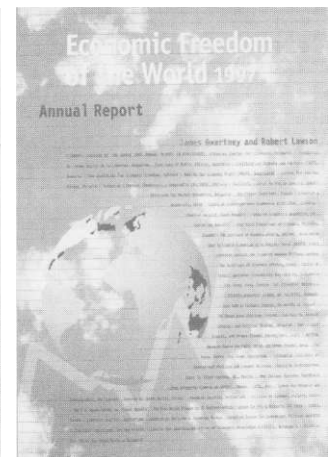
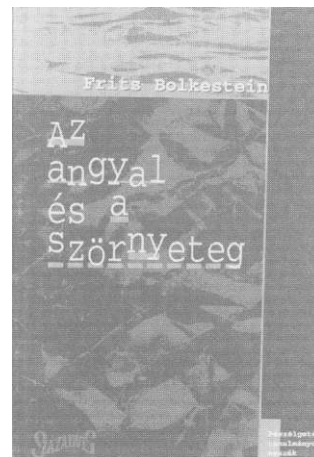
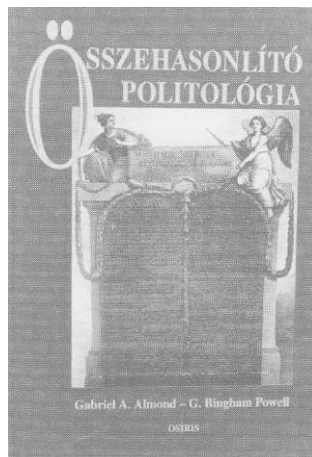
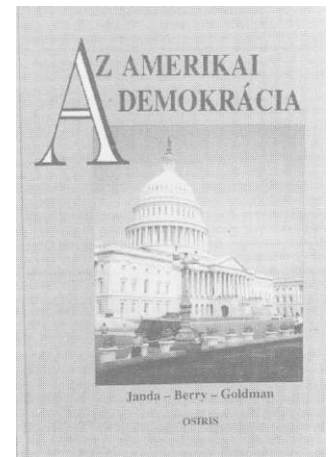
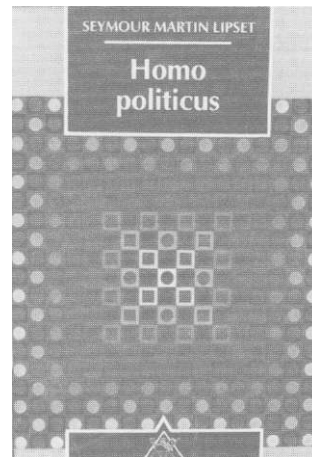
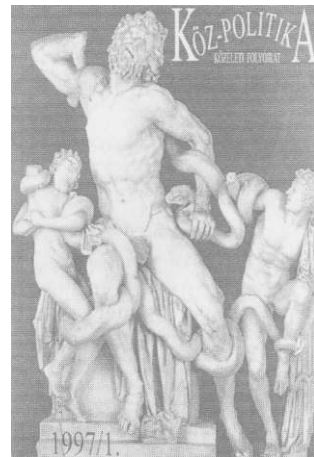
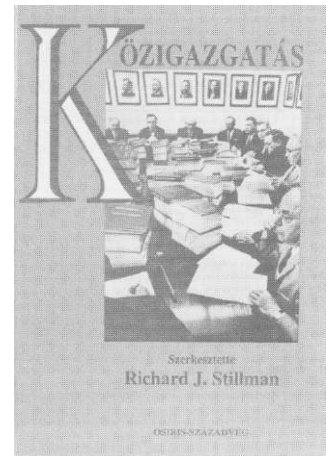
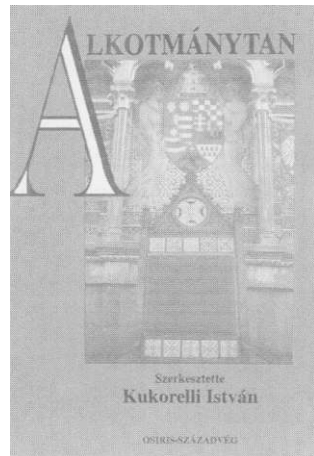
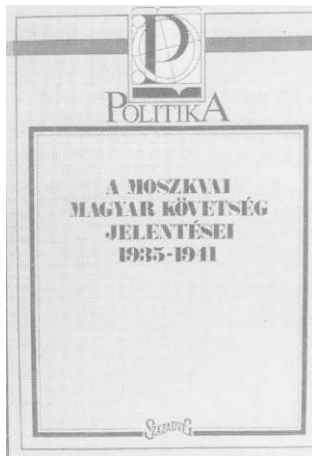
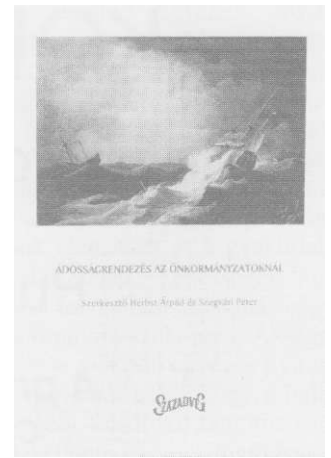
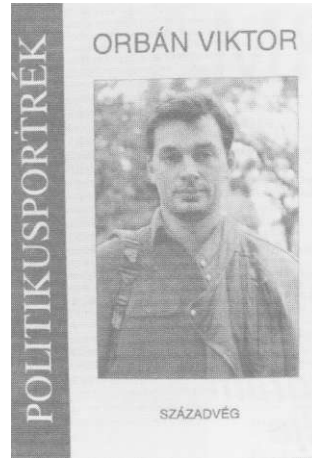
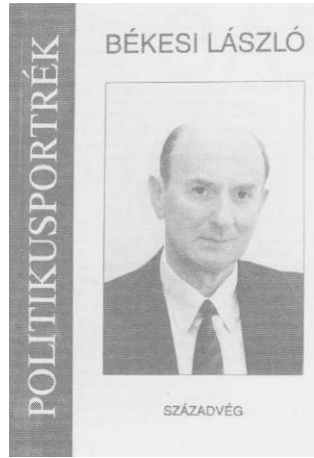
A kutatási eredmények gyakorlati hasznosíthatósága

A kutatás olyan alkalmazott társadalomtudományi kutatás, amely kitüntetett célként kezeli a feltárt eredmények gyakorlati-politikai hasznosíthatóságának szempontjait. A feltár elkészítésénél nem a teljes körű, akadémiai jellegű feltérképezést tartjuk fontosnak, hanem a jelenlegi helyzet megértéséhez, a kutatási irányok és kérdések pontos megfogalmazásához szükséges információk begyűjtését és feldolgozását.

Az Antall-kormány mérvadó személyiségeivel készített mélyinterjúinkat egyúttal eredeti forrásként is hasznosíthatjuk az akkori időszak történeti, politológiai feltáráshoz és megértéséhez.

A kutatás első szakaszának lezárásakor - 1997 decemberében - javaslatot szeretnénk tenni az 1998-at követő kormányzati politika strukturális szerkezetének súlyponti elemeire, valamint a kormányzati politika tartalmi prioritásaira. A program első szakaszát egy nagyszabású konferenciával záránk 1998. január közepén. A második szakasz az egyes területekre vonatkozó részprogramok alapos kidolgozására irányul.

A kutatás vezetője: Stumpf István, a kutatás Szakmai Tanácsadó Testületének elnöke: Martonyi János, a kutatást segítő programtitkárság vezetője: Horváth Viktor. ■

SZÁZADVÉG POLITIKAI ELEMZÉSEK KÖZPONTJA

A Központ különösen három területen, a választói magatartás és a pártpreferenciák, a kormányzati politika, illetve a civil szerveződések és ifjúsági problémák terén folytat elmélyült kutatásokat.

A rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik számunkra, hogy a nagyobb parlamenti pártok társadalmi támogatottságának jellemzőiről mélyebb elemzéseket készítsünk a pártpreferenciák, a másodlagos pártpreferenciák és diszpreferenciák alapján, illetve a mobil szavazói csoportok összetétele, a szavazóbázisok és a kormányzat teljesítményének megítélése

szerint, de adataink a politikusi elit értékelését is tartalmazzák.

A Magyar Hírlapban rendszeresen közzétesszük a Társadalomkutatási Informatikai Egyesülettel (Tárki) közösen folytatott választókutatásunk legfontosabb eredményeit. Az elemzések a Századvég és a Tárki együttműködésében készített negyedéves, országos empirikus adatfelvételek bázisára épülnek. Az elemzéseket a Századvég Politikai Elemzések Központjának kutatócsoportja végzi, melynek tagjai Gázsó Ferenc, Gázsó Tibor, Jánky Béla, Ken Benoit és Stumpf István.

A SZÁZADVÉG KIADÓ

A *Századvég Kiadó* a jelenlegi formájában (a *Századvég Politikai Iskola* berkeiben) 1996 óta működik. Az iskola korábban is hozzájárult értékes kötetek megjelentetéséhez, illetve közös kiadásokban vett részt az akkori *Századvég Kiadóval*, majd a későbbi *Osiris-Századvég-gel*, aztán *Osirisszal*. Így készültek el az alábbi művek:

1992 Fischer András, Levendel Ádám (szerk.): *Átépités alatt* (a Szonda Ipsos-szal és az MHB-val közösen),

1993 Köröseyi András: *Pártok és pártrendszer*

1994 Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István (szerk.): *Parlamenti választások 1994* (a Friedrich Naumann Alapítvánnyal közösen),

Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika?*

Kéri László: *Békesi László*

Kéri László: *Orbán Viktor*

Kukorelli István (szerk.): *Alkotmányjog*

Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*

Stillman, R. J. (szerk.): *Közigazgatás*

Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*

1995 Giddens, A.: *Szociológia*

Lipset, S. M.: *Homo Politicus*

1996 Almond, G. A., Powell, G. B.: *Összehasonlító politológia*

Janda, K., Berry, J. M., Goldman, J.: *Az amerikai demokrácia*

A *Századvég Politikai Iskola* oktatási és kutatási tevékenységét szervesen kiegészítendő kezdtük el 1996 nyarán felépíteni a kiadót, de kötetek nemcsak saját oktatási-kutatási stratégiánkba illeszthetőek. A magyar tankönyvkiadásnak ugyanis még mindig vannak fehér foltjai. Elsősorban az alkalmazott politikatudomány, a választásszociológia, a politikai szocializáció az ifjúságszociológia és a közpolitika területén kívánunk köteteket, sorozatokat megjelentetni.

Első kiadványunk egyben a Századvég önkormányzati kötetek első kötete is volt: Herbst Árpád és Szegvári Péter szerkesztésében jelentettük meg az *Adósságrendezés az önkormányzatoknál* című -

vet. A sorozat második kötete lesz Juharos Róbert Budapest önkormányzati múltjával, jelenével, illetve közigazgatási reformterveivel foglalkozó műve.

1996-ban adtuk ki Frits Bolkestein: *Az anygal és a szörnyeteg* című munkáját. A szerző a Liberális Internacionálé elnöke, a holland kormányzópart első embere. Aktív politikus politikaelméleti, társadalombölcseleti írásai nálunk még kurióznak számítnak, ezért is tartjuk sikeresnek ezt a kötetet.

A Tárkival közös gondozásban látott napvilágot a *Társadalmi riport* 1996 Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György szerkesztésében. Ezt a művet egyetlen társadalomtudományokban jártas olvasónak sem kell bemutatni.

1997-ben adjuk ki Gázsó Ferenc és Stumpf István: *Ifjúságszociológia* című művét, illetve Gázsó Ferenc és Stumpf István szerkesztésében a *Választásszociológia* című kötetünket. Mindkettő a témakörrel foglalkozó sorozatunk első darabja lesz. *Az alattvalótól az állampolgárig* című kötetünket Csepeli György, Kéri László, valamint Stumpf István szerkeszti. Stumpf István szerkeszti szintén a hamarosan megjelenő *Két választás között* című kötetünket is. Közpolitikai sorozatunk nyitó darabja Fertő Imre szerkesztésében az *Agrárpolitika gazdaságtana* című kötet lesz.

Május 27-i sajtótájékoztatónkon mutattuk be a kanadai Fraser Intitút által évente elkészített Economic Freedom Index hazai kiadását.

A *Köz-Politika* 1994 májusától 1997 májusáig jelent meg a társadalomtudományokkal foglalkozó hallgatók és kutatók információs havilapjaként. A periodika most átalakulás előtt áll. Spéder Zolt irányításával 1996 nyara óta adjuk ki jelenlegi formájában a jóval közismertebb *Századvég* folyóiratot. A *Századvég* a szellemi élet jelentékeny és markáns véleményformáló orgánuma, amely a társadalom legégetőbb társadalomtudományi kérdéseit veszi górcső alá.

A Századvég Kiadó igazgatója Varga Zoltán. ■

Antal László

MERRE TART A MAGYAR GAZDASÁG?

Idestova nyolc esztendő telt el a rendszerváltozás kezdete óta. A piacgazdaságra való átmenet gyötrelmes időszaka máig sem zárult le. Ebben a történelmileg rövid időszakban nagyobb változások zajlottak le, mint azelőtt évtizedek sora alatt. Gondoljunk csak arra, hogy már az összes jövedelem (GDP) több mint 70 százalékát a magántulajdon állítja elő, a privatizáció és a külföldi tőke nem került el a gazdaság olyan kényes területeit sem, mint a bankszektor. Magyarországon több (többnyire apró) vállalkozás működik, mint bármelyik EU országban. A gazdaság (külkereskedelem, árak, vállalatalapítás, külföldi tőkebeáramlás stb.) teljesen liberalizált lett, és a forint gyakorlatilag konvertibilissá vált. A nyolcvanas évek közepén még a magyar külkereskedelem nagyobb fele a KGST országokkal bonyolódott, ma a szovjet utódállamokból származó importunk nem éri el a 15 százalékot, az oda irányuló exportunk pedig a 10 százalékot sem, míg a forgalom közel 70 százaléka, tehát uralkodó része a fejlett ipari országokkal bonyolódik. Ma már másfélmillió bankkártya van forgalomban. A változások sora még korántsem zárult le, gondoljunk csak a napirenden lévő nyugdíjreformra.

Ez a rövid, inkább töredékes felsorolás talán bizonyítja, hogy ebben a periódusban rengeteg minden történt, illetve változott meg, s e változások zöme vitathatatlanul pozitív. Ugyanakkor a gazdasági teljesítmények közismerten kedvezőtlenül alakultak, vagy szolidabban, senki sem elégedett. Gyakoriak az indulatos, sőt szélsőséges minősítések, kritikák, olykor a megalapozatlanok is. Az úgyneve-

zett „Bokros-csomag” egyenesen vihart kavart, és máig sem tisztázódott a közvéleményben, hogy lett volna-e más alternatíva vagy sem. Élesen eltér az ország teljesítményének nemzetközi megítélése a hazai politikai erők minősítésétől. Ideje ezért megkísérelni ennek az ellentmondásos időszaknak a mérlegét lehetőleg objektíven, vagy legalábbis tényszerűen megvonni. A továbbiakban ezt tekintem feladatommak, még akkor is, ha tisztában vagyok azzal, hogy a marandó vagy végleges értékelés még várat magára.

1. Előzmények: a nyolcvanas évek

A megelőző nyolcvanas évtized a magyar gazdaság számára a *lassú* kifulladás időszakává vált. Fokozatosan lassult a gazdasági növekedés, miközben szakaszosan, de feltartóztathatatlannal növekedett az ország külföldi adósságállománya. E tekintetben Lengyelországhoz hasonló helyzetbe kerültünk (mi azonban nem váltunk fizetésképtelenné, bár nemegyszer kritikus helyzetek alakultak ki). A külső eladósodás növekedése rendszerint a költségvetés deficitjének emelkedésével párosult (ezt nevezik iderdeficitnek), vagyis az ország által felvett külföldi hitelek tulajdonképpen a költségvetés deficitjének finanszírozását szolgálták.

Az eladósodás nem a gazdaság modernizációját szolgálta, hanem annak elkerülését, hogy a gazdaság teljesítményeinek gyengülése az életszínvonal romlásában kifejezésre jusson. (Hasonló megfontolások alapján engedtek teret az úgynevezett második

gazdaságnak is, amely becslések szerint hamarosan elérte az összes jövedelmek 15-20 százalékát.) Ez megfelelt a kádári gazdaságpolitika hagyományainak, szociológiailag magyarázható, de világosan látni kell, hogy ez a politika a terheket a következő generációkra hárította (ameddig egyáltalán lehetőség nyílott erre a nemzetközi hitelpiacon, amely ezt a folyamatot csak átmenetileg finanszírozta), és rontotta az ország nemzetközi megítélését is. Lassan, de feltartóztathatatlannal növekedett az infláció. Az időről időre kialakult rendkívül feszült egyensúlyi helyzeteket szigorító intézkedések - támogatáscsökkentések, hatósági áremelések és nem utolsósorban adóemelések - követték, amelyek viszont újabb lökést adtak az inflációnak. Ha viszont bekövetkezett a helyzet átmeneti javulása, akkor azonnal gazdaságélénkítő intézkedésekre, azaz a költségvetési kiadások és a fogyasztói kereslet növelésére került sor a politikai vezetésbe beépült reflexnek megfelelően. Ilyen volt az 1985. évi pártkongresszuson elhatározott gazdaságfellendítés, amelynek nyomán a növekedés felgyorsulása nem következett be, az eladósodás ismételt katasztrofális növekedése viszont annál inkább. A megindult lavinát azután csak évek múlva lehetett ügyel-bajjal megállítani. A „növekedés vagy egyensúly” dilemmája és az ehhez illeszkedő *go-stop* gazdaságpolitika - mint látni fogjuk - azóta is végigkíséri a magyar gazdaságpolitikát.

Összegezve: ebben az időszakban már előrevetítette árnyékát a néhány évvel később be is következő súlyos gazdasági visszaesés. Kimaradt viszont egy nagy lehetőség. A gazda-

ságpolitikának - kihasználva a nyugati pénzügyi rendszerhez fűződő szorosabb kapcsolatokat (például IMF tagság) és az országnak akkor Kelet-Európában kitüntetett, sőt egyedülálló nyugati megítélését - módja lett volna az erőforrások nagyobb részét a gazdaság modernizálására fordítani, igaz, vállalva azt, hogy az életszínvonal kedvezőtlenebbül alakul. Ez az áldozat azonban akkor összehasonlíthatatlanul kisebb lett volna, mint amekkora később rákényszerültünk. Erre a felismerésre azonban, úgy tűnik, alig ha volt képes a vezetés, korrigálni csak akkor tudott, ha közvetlen kényszer (az ország külső finanszírozhatatlansága) már egyszerűen nem kínált más lehetőséget.

Ugyanebben az időszakban sor került viszont pozitív, esetenként kifejezetten reformjellegű változásokra is, mintegy megelőlegezve a piacgazdaság későbbi kiépítését. Ilyen volt a kisvállalkozások óvatos és korlátozott, de mégis lényeges hatású térnyerése. A nemzetközi vegyesvállalatok szabályozása már a nyolcvanas évek elején jóval liberálisabb lett, és megindult a nemzetközi tőke beáramlása a magyar gazdaságba. (Ezért nem véletlen, hogy mégis a Kelet-Európába áramlott összes külföldi működőtőke közel 50 százaléka a régió belül éppen Magyarországra jutott.) Sor került az IMF-hez való (már említett) csatlakozásra, ami a nyolcvanas évek elején nem volt egyszerű döntés. 1986-ban megtörtént az első bátortalan lépés, a vállalatok leválasztása az állami bürokráciáról a vállalati tanácsok létrehozásával. 1987-ben bankreformra, azaz önálló kereskedelmi bankok létrehozására került sor. Ezt 1988-ban a sokak által máig sem kedvelt, de az európai normákhoz mégiscsak igazodó és versenyemlegesebb (minden szereplő számára nagyjából egyenlő esélyt adó) adóreform követte. Bevezették a modern társasági törvényt. Ha visszaemlékezünk, még a többpártrendszer életbelépése előtt vezették be (egyébként sok hibával, „bevásárlóturizmusra” ösztönző szabályozással) a világlátlevelet is.

Nehéz kérdés, mi tette lehetővé ezeket a változásokat, annak ellenére, hogy a Szovjetunióban Gorbacsov előtt kifejezetten reformellenes politikai irányvonal érvényesült. Bizonyos, hogy nem valami általános reformszellem, noha tagadhatatlan, hogy ez a gondolkodás is visszavonhatatlanul jelen volt. Sokkal inkább a kényszerűség, az a szándék, hogy elkerüljék a társadalmi elégedetlenséget. Megnyilvánult ezekben a jelenségekben a gazdasági rendszer szétesése is. (Gondoljunk csak arra, hogy a változások,

A gazdasági fejlődés néhány jellemzője Magyarországon ¹ (összehasonlító áron, előző év=100)							
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996 ²
GDP	-3,5	-11,9	-3,1	-0,6	2,9	1,5	0,5-1
Belföldi felhasználás	-3,1	-9,1	-2,6	7,3	4,5	-3,1	-2,0
Magánfogyasztás	-3,6	-5,6	0,0	1,9	-0,2	-6,6	-3,5
Beruházás	-7,1	-10,4	-2,6	2,0	12,5	-4,3	-2,0
Nettó reálkereset	-4,0	-5,1	-1,8	-3,9	5,2	-12,2	-5,0
Fogyasztói árindex	28,9	35,0	23,0	22,5	18,8	28,2	23,6
Munkanélküliségi ráta	1,9	7,5	12,3	12,1	10,4	10,4	10,2
Fizetési mérleg egyenlege (millió USD)	130	270	320	-3460	-3900	-2500	-1700
Fizetési mérleg a GDP %-ában	0,4	0,9	0,9	-9,6	-9,5	-5,5	-3,9
Államháztartás egyenlege a GDP %-ában	0,3	-4,4	-6,5	-5,8	-8,2	-6,4	-3,3

amelyek a rendszer működőképességének fennmaradását elősegítették, végeredményben a totálisan központosítani igyekvő szocialista gazdasági rendszer alaplogikájával ellentétesek.) Bizonyosan hozzájárult e folyamatokhoz az is, hogy Magyarországon - eltérően a többi kelet-európai ország akkori gyakorlatától - „puha diktatúra” érvényesült, ez lassacskán hagyományná vált, és döntő elemét alkotta az országról külföldön kialakult (és megőrzendő) pozitív képnek. Vannak, akik úgy vélekednek, hogy ezek a változások - ellentétben az én véleményemmel - kifejezetten negatívak, mert hozzájárultak a korábbi rendszer hosszabb agóniájához. (Állítólag Metternich mondta, hogy „sok mindennek kell változnia ahhoz, hogy ne változzék semmi”). Végül is mindegy, hogy milyen tényezők összehatása eredményezte a felsorolt változásokat, tény, hogy a rendszerváltozás pillanatában Magyarország lépéselőnyvel rendelkezett a piacgazdaság kiépítésében és a gazdaság átalakulását sokkal kevésbé korlátozták - egyébként már régen komolyan nem vett - ideológiai tabuk, mint a környező kelet-európai országokban. Ez érthetővé teszi, hogy a politikai berendezkedés átalakításának kezdetét, ha nem is eufória, de bizakodó légkör jellemezte.

¹ Az adatok a Pénzügyminisztérium, a KSH és MNB dokumentációjából származnak.

² Még nem végleges adatok.

³ Érdekes megemlíteni azonban, hogy a Világbank legutóbbi elemzése szerint a kelet-európai országok közül éppen Magyarországon növekedtek a legkisebb mértékben a jövedelmi egyenlőtlenségek (lásd World Development Report 1996 „From Plan to Market”). Ezt a következtetést azonban hazai szakértők megkérdőjelezik (Vö. Andorka Rudolf-Ferge Zsuzsa-Tóth István György: „Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek?” Közgazdasági Szemle 1977. február)

2. Gyorsmérleg az elmúlt évek fejleményeiről

A vizsgálódásunk tárgyát képező 1989 utáni időszakban a magyar gazdaság modem történetének legsúlyosabb válságát élte (éli?) át, leszámítva a második világháborút követő hiperinflációt. A visszaesés mértéke vetekszik az 1929-33-as válsággal. De nézzük a tényeket: (1. sz. tábla)

Összességében tehát igen súlyos gazdasági visszaesés jellemezte ezt az időszakot. A reálbérek például 1990-96 között összesen csaknem 25 százalékkal csökkentek. Ennél még súlyosabb, hogy 1990-től 1996-ig, amikor már megállt ez a folyamat, közel másfél millió munkahely szűnt meg, több mint ahány összesen keletkezett a megelőző negyven év alatt. (A munkanélküliek száma azért lényegesen kisebb, mert az érintettek zöme valamilyen formában - például előnyugdíj - a nyugdíjasok számát növelte.) A munkanélküliek száma ugyan már nem nő, de drámai, hogy a munkanélküliek 50 százaléka több mint egy éve kívül rekedt a munkaerőpiacon, jelentős részük pedig várhatóan végérvényesen kiszorul onnan és a szociális ellátási rendszer oldja meg a létfenntartásukat. Nemigen sikerült ez ideig az infláció letérése sem. Mindenkit megdöbbentett, hogy a piacgazdaságra való áttérés milyen súlyos szociális feszültségekkel, jövedelmi és vagyoni differenciálódással járt és jár ma is, ezek sajnos tagadhatatlan tények.³

Az azonban már egyszerűen nem felel meg a valóságnak, hogy Magyarországon kelet-európai összehasonlításban kirívóan nagy visszaesés következett volna be, ahogyan ezt a hazai közvélemény vélelmezi.

2. sz. tábla

A bruttó hazai termék alakulása 1996-ban néhány kelet-európai országban ⁴ (1989=100)	
Bulgária	73,0
Csehország	88,1
Horvátország	69,7
Lengyelország	103,0 ⁵
Magyarország	86,0
Oroszország	56,5
Románia	88,2
Szlovákia	90,4
Szlovénia	94,7
Ukrajna	40,3

Amint a 2. sz. táblából látható, a Magyarországon több év alatt bekövetkezett visszaesés semmi esetre sem tekinthető rendkívülinek. Elébe vágva a gazdaságpolitikai viták, illetve lehetőségek értékelésének, le kell szögezni: nem lehet véletlen, hogy valamennyi kelet-európai országban, függetlenül attól, hogy a piacgazdaságra való gyors átállás útját választották (a visegrádiak), vagy csak annyi történt, hogy szünetelt a korábbi gazdasági rendszer, a súlyos visszaesés elkerülhetetlennek bizonyult.⁶ Ez legalább három dolgot jelent. Egyfelől nem lehet mindent vagy legalábbis a visszaesés zömét a gazdaságpolitikai hibák számlájára írni. Másfelől nem lehet a piacgazdaságra való átállás következményeként megélni sem. Harmadrészt, bár ezt állítom a leginkább bizonytalanul, nem lehet egyértelműen az érintett országok eladósodottságából sem levezetni.

Ugyanez - ellentétben a növekedés kérdésével - már nem egészen igaz az infláció vonatkozásában, ahol a piacorientált országok többségének sikerült féken tartani az árszínvonal-emelkedés ütemét, sőt néhány piacgazdaságnak nem nevezhető országnak is. Így például Csehországban 1995-ben 9,5 százalék, 1996-ban pedig 8,8 százalék volt az árszintemelkedés üteme, Horvátországban ugyanezek az adatok 2 százalék és 3,5 százalék, Szlovákiában 9,9 százalék és

4 Forrás: EBRD „Transition report, 1996” A számítás a Bank 1996-ra vonatkozó előrejelzésén alapul.

5 Lengyelország esetében figyelembe kell venni azonban, hogy a lengyelek már korábban éltek át egy drámai és hosszantartó visszaesést. Ők már túl vannak. Csehország viszont még előtte áll a megrázkódtatásoknak

6 A szakértők túlnyomó többsége ebben az állításban ma már egyetért. A visszaesés törvényszerű okaival foglalkozik Kornai János: „Tranzformációs visszaesés” című kelet-európai összehasonlításokon alapuló tanulmánya. (Közgazdasági Szemle, 1993. július-augusztus)

7 Az adatok forrása a Pénzügykutató Rt. „Törékeny stabilizáció” című tanulmánya (1996)

8 Forrás: Pénzügykutató Rt. i. m.

3. sz. tábla

A fizetésimérleg-pozíció alakulása néhány kelet-európai országban a GDP arányában ⁸ (%)	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Csehország	1,9	-2,9	1,2	0,8	2,2	0,0	-3,7	-7,6
Lengyelország	-2,7	1,1	-2,9	-0,3	-2,7	-1,1	-1,3	-1,0
Magyarország	-5,0	0,4	0,8	0,9	-9,6	-9,5	-5,5	-3,0
Szlovákia	1,9	-2,9	1,2	0,8	-5,4	5,7	2,2	-1,5
Szlovénia			1,0	7,5	1,2	3,4	2,5	-0,2

5,8 százalék, míg Szlovéniában 12,6 százalék és 9,7 százalék, de még Lengyelországban is 22 százalék, illetve 19 százalék. Mindez a hasonló magyar adatokkal egybevetve azt sejteti, hogy az átmenet önmagában még nem kielégítő magyarázat a makacsul 20 százalék körüli hazai inflációs rátára.⁷ (Itt jegyzem meg, hogy a munkanélküliségi ráta tekintetében Magyarország helyzete nem kirívó, sőt, nyugat-európai viszonylatban sem az. Az EU-országok átlagos munkanélküliségi rátája 1994-ben 11,3 százalék, 1995-ben 11,2 százalék volt, míg 1996-ban a becslések szerint 11,4 százalék lesz, tehát stabilan magas.)

Visszatérve azonban Magyarországra, amint az összefoglaló táblából kitűnik, az egyensúlyviszonyok szempontjából ez az időszak sem volt szélsőséges fordulatoktól mentes. 1992 után az ország belevágtatott egy újabb, mármár kritikus mértékű válságot kísérő eladósodásba, amely tükröződik mind a fizetési mérleg alakulásában és ezzel párhuzamosan az import viharos növekedésében, mind az államháztartás deficitjének és az államadósságnak a gyors növekedésében, amely az ország nemzetközi megítélését súlyosan és tartósan lerontotta, és biztonságos finanszírozhatóságát is veszélyeztette.

Folytatódott tehát a nyolcvanas évtized egészét jellemző gazdaságpolitikai ciklikusság, csak éppen kirívó mértékben. Sajnos itt nem a múltbeli adóssághoz terhelés hatásáról van szó. Ezt illusztrálja a fizetési mérleg alakulása is néhány kelet-európai országban (3. sz. tábla).

Magyarországnak tehát a piacgazdasági orientációjú országok között példátlan mértékben sikerült fokoznia eladósodását. (Összehasonlításképpen: a GDP 10 százalékát közelítő fizetésimérleg-hiány közelítőleg egyévi magyar beruházás felével egyenértékű.) Nagyjából ugyanekkorra nyílt az olló a belföldi felhasználás és a megtermelt jövedelmek között az előbbi javára.

Tudni kell továbbá azt is, hogy e folyamatok némelyike nem vagy csak igen keservesen fordítható meg. Az import növekedése ugyanis jelentős hányadában azt jelenti, hogy a hazai exportba egyre több importrészegység, alkatrész épül be, vagy a hazai termelést kiszorítja

a belföldi piacról az import, vagy a egyes vállalatok szívesebben támaszkodnak külföldi beszállítókra. A háttérben többnyire versenyképességi problémák húzódnak meg, a hazai termelés költségesebb. hátrányba kerül a potenciális partnerekkel szemben. Máskor az motíválja az ilyen típusú folyamatokat, hogy a sikeres exporthoz megbízhatóbb (rendszerint külföldi) komponensekre van szüksége a hazai termelőnek, ha helyt kíván állni. Az import növekedése így, ha már megtörtént, nehezen állítható meg, már csak azért is, mert a hazai gyártókapacitás, amelyet az import kivált, kénytelen termelését visszafogni, majd profilt váltani. (Vannak persze időleges gyógyszerek, mint a valutaleértékelés, esetleg a Magyarországon bevezetett vámpótlék, vagy a most a csehek által bevezetett vámilleték, amelyek átmenetileg drágítják az importot, de ez nem lehet a végső megoldás.) Egyetlen tartós megoldás van: az exportverseny-képesség javítása és az export fokozása. Ez azonban meglehetősen nehéz, de enélkül újabb eladósodási hullámokkal vagy a hazai kereslet tartós stagnálásának tényével kellene megbirkózni.

Ami a gazdaság visszaesését (a GDP csökkenését) illeti, valószínű, hogy ennek legfeljebb a mértékét lehetett volna gazdaságpolitikai eszközökkel csillapítani. Az okok jól ismertek. Mindenekelőtt a keleti piacok összeomlása, amelynek a romboló hatását egykori becslések a GDP 8-10 százalékára teszik. Egy sor nagyvállalat, amely az egykori szovjet piacra specializálódott, egyszerűen nem vagy csak óriási tőkeinjekció árán képes a meglévő kapacitásait konvertálni a nyugati piacokra (ráadásul ott ilyen mennyiségben nincs is rá igény). Ezek a vállalatok tönkrementek, vagy igen mérsékelt kapacitáskihhasználással képesek csak dolgozni. De tönkremehetnek olyan vállalatok is, amelyek a megváltozott értékrend (például növekvő energiaárak) mellett egy-csapásra versenyképtelenné válnak. E vállalatok rendszeres beszállítóinak helyzete is megínoghat. Ez 1991—92-től vállalati csődhullámhoz vezetett, dominószerűen buktak meg vállalatok („ha a partnervállalatom nem fizet, én sem vagyok képes fizetni”). A szovjet utódállamok fizetőképes keresletének mere-

dek csökkenése a magyar mezőgazdaságot is súlyosan érintette.

A vállalatok helyzetének megrendülése rövid idő alatt átterjedt a bankrendszerre is, mivel a vállalatok egy jelentős része nem volt képes hiteleit törleszteni. (A problematikus hitelek aránya elérte a 20 százalékot is.)

A nem is olyan régen még megbízható vállalatok igen rövid idő alatt hitelképtelenné válhattak és váltak is. A kormány kénytelen volt a bankrendszert konszolidálni, elkerülendő a válság globalizálódását. Ez a beavatkozás horribilis összegbe, 350 milliárd forintba került, igaz, nem készpénzben, hanem hosszú lejáratú állampapírokban.

Kétségtelen, hogy ha már egy ilyen csődhullámmal kombinált bankrendszeri konszolidációs kényszer kialakult, akkor ez sok mindent elfed, olyan döntéseket is, amelyek nem közvetlenül az alapszituációból következtek. A bankok futnak a pénzüket után, tehát akkor is hiteleznek kockázatos ügyleteket (mellesleg magas kamattal), ha szolid viszonyok között ettől elzárkóznának. A konszolidáció során amúgy is reménytelen vállalkozás volna megpróbálni szétválasztani a banki követelések külső körülmények miatti objektív értékvesztését és a hibás hitelezési döntéseket. A csődközeli vállalatok (ez voltaképpen természetes) sem a várható veszteség minimalizálására törekednek, ahogyan ez a piacgazdaságról szóló tankönyvekben szerepel, hanem arra, hogy ha csak egy kis esély van rá, akkor is az a fő céljuk, hogy akár igen kockázatos ügyletekkel (vagy például tébétartozások nem fizetésével és a partnereik felé fennálló kötelezettségek halogatásával) elkerüljék az ellehetetlenülést. Ha ez később mégis bekövetkezik - és ez a valószínű -, a veszteség (negatív profit) többszöröse lehet annak, ami elkerülhetetlen lett volna. A vállalatvezetés alapvető érdeke azonban a túlélés, a tulajdonosi kontroll gyengítése, olyan helyzetek előidézése, amikor a döntések negatív következményei csak jóval később észlelhetők (még akkor is, ha ezek esetleg nagyobbak). Hasonló példákat el lehet mondani a privatizációról is.

Összefoglalva: az a tény, hogy a gazdaság súlyos visszaesését alapvetően objektív okok - egy gazdasági rendszer összeomlása, ideértve most a KGST-t is - következménye, még nem jelenti azt, hogy ebben a folyamatban nem játszottak volna szerepet a vállalkozók, közülük külön kiemelve most a bankokat, továbbá a gazdaságpolitika csinálói által elkövetett súlyos hibák, amelyek persze alkalmat adtak a tudatos visszaélésekre is.

Ami a gazdaságpolitikát illeti, szintén kimutathatóak a nemcsak vitatható, de egyértelműen negatív döntések is. A

legfontosabbak hasonlóak a vállalkozói szektorról elmondottakhoz. Már 1992-től szigorú egyensúlyi politikát kellett volna folytatni, és így elkerülhető lett volna az 1995. évi, akkor már sokkal nagyobb társadalmi áldozatokkal járó kiigazítás (azaz a Bokros-csomag). Megismétlődött tehát a korábbi gyakorlat: épp azok vitatták a legvehemensebben a „Bokros-csomagot” és annak előrelátható következményeit, akik a rövidtávú konfliktusok minimalizálása érdekében hozott döntéseikkel elkerülhetetlenné tették azt. Ide kívánczik az is, hogy *a drasztikus gazdasági visszaesés periódusában a beruházások sokkal gyorsabban estek vissza, mint a fogyasztás*. Ez ismét a *mai* konfliktusok enyhítésének eszköze, de azon az áron, hogy a gazdaság modernizálása a következő generáció feladata marad, és a versenyképesség romlása *ma* még folytatódik. A felhalmozásra fordított jövedelmek aránya a fogyasztással szemben alig egy évtized alatt mintegy 5 százalékkal olvadt le, ezzel a modernizáció feladatai is elhalasztódtak. Persze lehet erre azt a - súlyosan vitatható - választ adni, hogy korábban igen sok volt a pazarló beruházás. Ez azonban éppen az ellenkezőjére érv, ha ugyanis ma valóban kisebb a selejthányad, akkor annál inkább érdemes fogyasztás helyett befektetni, illetve olyan állami politikát folytatni, ami kifejezetten ezt segíti elő. A rövidtávú, most már a választások által is motivált szempontok azonban hátterbe szorítják ezt a tisztán racionális érvelést, inkább „a nagyobb baj, de később, mint a kisebb, de most azonnal” lehetett a valóban mozgósító jelszó.

3. A kiigazítási program (Bokros-csomag), és ami utána következett

1995 márciusában igen súlyos gazdasági kiigazítási program bevezetését határozta el a kormány a kényszerítő körülmények nyomása alatt. Ennek lényege nem pusztán a forintleértékelés és a vámpótlék bevezetése volt, hanem a reálkeresetek súlyos, több mint 12 százalékos csökkentése és a költségvetési kiadások drasztikus visszafogása. A (reál)bérlétségek csökkentése önmagában erőteljes versenyképesség-javító intézkedés volt, bár hozzá kell tenni, hogy csak pillanatnyilag. (A leértékelés csak akkor jelent exporthajtóerőt, ha a bérek nem követik a leértékelés ütemét, így a hazai termelési költségek kisebb mértékben nőnek, mint ez a versenytárs piacokon amúgy is bekövetkezik.)

A gazdaságpolitikai korrekció azonban törekedett arra, hogy a képződő (szerény) jövedelmeket a felhalmozási források javára csoportosítsa át, részben

adópolitikai, részben jövedelempolitikai eszközökkel. Durván fogalmazva, így a vállalatok profitja nőtt, adózott profitja méginkább, miközben a munkavállalók jövedelmei relatíve és abszolúte is csökkentek. A kormányzat persze tudatában volt annak, hogy mindez csak lélegzetvételyi idő: további váratlan, nagymértékű leértékelésekkel, időleges pénzügyi korrekciókkal, továbbá a belföldi kereslet szűkítésével aligha lehet tartósan növelni a versenyképességet. Itt csak a gazdaság termelékenységének javulása hozhat eredményt, az is csak akkor, ha a lakossági jövedelmek nem növekednek gyorsabban a gazdaság összejövedelménél, és emelkednek a megtakarítások is.

Ez a lélegzetvételyi idő azonban nagyon fontosnak bizonyult. 1995 óta lépésről lépésre javult az ország (belső és külső) pénzügyi egyensúlya. A kormányzat ebben az időszakban konzervatív pénzügyi politikát folytatott, azaz szűkítette a globális hazai keresletet, mind monetáris-politikai eszközökkel, mind pedig a költségvetés kiadásainak csökkentésével. 1994 és 1996 között hozzávetőleg 6 százalékkal csökkent a GDP-hez viszonyított fizetési mérleghiány, az ország nettó adósságállománya több mint 5 milliárd dollárral csökkent, az 1996. évi külföldi kamattiadások az *előző évhez képest 420 milliárd dollárral* apadtak le. Mindez nemzetközi összehasonlításban is egy különlegesen szigorú kiigazítási programnak megfelelő beavatkozás. Nem csoda, hogy átmenetileg jelentkeztek azok a hatásai is, amelyek mérsékeltek a gazdasági fellendülést, persze jelen esetben bizonyíthatóan jó áron. A kezdeti eredmények sikeresnek bizonyultak, amennyiben a kormányzat gazdaságpolitikája elérte, hogy a gazdasági stabilizáció - vagyis az ország külső, illetve a kormányzat belső adósságállományának csökkenése - úgy haladjon előre, hogy eközben csak elenyésző mértékben fokozódjék a gazdaság visszaesése, és még elfogadható mértékben gyorsuljon az inflációs ráta: *1994. évi 19 százalékról 1995-ben 28 százalékra emelkedett az infláció, 1996-ra 23,6 százalékra csökkent*. Mindkét tekintetben sikerült elkerülni a kritikus határpontok átlépését.

Az elmúlt egy-két év sikeresnek bizonyult abból a szempontból, hogy a kormányzat képes volt kontrollálni a gazdaságpolitika „szélső értékeit”. Erdemi előrehaladásnak minősíthető továbbá az is, hogy a következő néhány évben már nem kell "tartani a *go-stop* gazdaságpolitika olyan kilengéseitől, amelyeket végeredményben saját magunk idéztünk elő.

Radikális változásra került sor a költségvetés gazdálkodásában is. Az úgynevezett elsődleges kiadások (tehát a kamat és törlesztés nélküli kiadások)

több mint 10 százalékkal csökkentek. Ez valahol az állam erőszakos befolyásoló szerepének csökkenését jelzi. Eközben - a szándékoknak megfelelően - a vállalkozások felhalmozási forrásai fordulatszerűen növekedtek, ami egészen 1996 nyaráig nem törte meg a beruházások csökkenő trendjét.

Mindez együtt azt bizonyítja, hogy az elmúlt néhány évben a magyar gazdaság már túljutott azon a perióduson, amikor az egyensúlyhiányt csak súlyos megszorító intézkedésekkel képes ellensúlyozni. Jelenleg a gazdaság stabilizálása már nem igényel olyan beavatkozásokat, amelyek nehezítik vagy egyenesen veszélyeztetik a sok éve várt kibontakozást, nem kell, hogy sor kerüljön a globális kereslet további szűkítésére.

A közelmúltban fordulatszerű változás következett be Magyarország pénzügyi egyensúlyi pozíciójában. Az elmúlt években az általános jellemző az volt, hogy vagy az egyensúlyt javult (a nemzetközi fizetési mérleg hiánya csökkent, az államháztartás egyensúlyának hiánya csökkent), vagy pedig a gazdaság visszaesését lehetett csökkenteni, esetleg némi növekedést is ki lehet csikarni, de azonnal bekövetkező riasztó egyensúlyhiány árán. Ebből a bűvös képletből - vagy növekedés, vagy egyensúly - most először látszik remény kilépni. Most van realitása egy olyan hosszabb távú fejlődési trend megalapozásának, amelyhez a gazdaságpolitika képes a közeljövő konjunktúrális ingadozásai mellett is tartani magát, csillapítva a mindenkori kilengéseket.

4. Hogyan tovább?

Tény, hogy a Bokros-csomag elementáris politikai (de nem társadalmi!) ellenállást váltott ki, s ez vezetett az egykori miniszter bukásához. Erdeme, hogy sikerült megtörnie azt a tradicionális kapcsolatrendszert, amely korábban mindenkor megakadályozta, sikerrel a gyökeres változások keresztülvitelét. „Bűne”, hogy beelépett azokba az érdekviszonyokba és összefonódásokba, amelyeket eddig szentnek tartottak (a rendszerváltás után is), és megsértett jó néhány ideológust és intézményi vezetőt, akik magukat eleddig sérthetetlennek vélték. Világos volt, hogy előbb-utóbb távoznia kell.

A kérdés ezek után az volt, hogy mi történik: továbbra is kitart-e a kormány a gazdaságpolitikai stabilizációs program mellett, avagy a négy évvel ezelőtti időszakhoz hasonlóan „választási politikát” folytat majd? A játszma úgy tűnik, eldőlt. A stabilizációs program folytatódik. A drasztikus változásokon már túl vagyunk, súlyos jövedelemátrendezések kierőszkolására nincs szükség, a relatív árárváltozások legkeményebb része is lezárult talán.

Ráadásul a közelmúlt fejleményei egyértelműen igazolni látszanak a követett gazdaságpolitikát. A gazdasági növekedés megindult, sőt gyorsulóban van, vonatkozik ez a beruházási tevékenységre is. Nagyjából két évtized után először van reális esély kilépni a húzd meg-ereszd meg gazdaságpolitikából. 1997-ben a független előrejelző és konjunktúrakutató intézmények véleménye szerint is esély van arra, mégpedig komoly, hogy a gazdaság fellendülése a 3 százalékot elérje. Mindezt sok év óta először, stabilan finanszírozható körülmények között lehet biztosítani. Ez tehát nem egy taktikai eredmény, hanem valóban tartós gazdasági fellendülés, amelynek sem külső, sem belső finanszírozási akadályai, úgy tűnik, nincsenek.

Ebben a helyzetben valamelyest tágul a gazdaságpolitika mozgáster. A pillanatnyi kényszerek parancsoló hatása megszűnni látszik, a gazdaság meg nincs egyensúlyi állapotban, de az egyensúlytalanság mértéke már elviselhető. Van némi választási lehetőség abban is, hogy milyen célokra adjunk nagyobb hangsúlyt: például a vállalkozói versenyképesség további erősítését, kemény inflációletörést avagy állami infrastruktúra-fejlesztést állítsuk a gazdaságpolitika fókuszpontjába. A mozgástér azonban korántsem olyan nagy, mint ahogy a legsúlyosabb feszültségek enyhülésében, majd elenyészésében reménykedve előzetesen feltételeztük. Ha fontos, hogy elkerüljük az újabb - és ki tudja már hányadszor ismétlődő, leginkább a reményvesztettséget stabilizáló - gazdaságpolitikai cikk-cakkokat, akkor aligha van más gazdasági stratégiára lehetőség, mint amely megpróbálja figyelembe venni azokat a gazdaságfellendítési esélyeket, amelyek a társadalom számára talán elfogadhatóbbá, elviselhetőbbé teszik azt, hogy a stabilizáció a növekedés, a felzárkózás időszakában is előrendű prioritás maradjon.

A stabilizációs lépések nyomán megtorpant gazdasági növekedés újraindult. Az 1997-ben várható körülbelül 3 százalékos növekedés tovább gyorsul, és az ezredfordulóra eléri a hosszabb távra is megcélozható 4-5 százalékos mértéket. A növekedés fő hordozója a - már ma is negyedik éve kétszámjegyű - exportnövekedés mellett a beruházások felütése lesz, ahol az élénkülés már 1996 végén elindult. A vállalkozói beruházásokat a belföldi keresletbővülés elindulása, a tartósan javuló forráshelyzet, a folytatódó külföldi közvetlen tőkebefektetés és a biztató európai konjunktúra ösztönzi. Több évi csökkenés után ismét növekszik a közvetlen állami és a részben az állam által finanszírozott beruházások volumene is (azonban csak olyan mértékben, hogy az ne veszélyeztesse a költ-

ségvetési egyensúlyt és ne szorítson ki vállalati beruházásokat). A versenyképesség erősítése mellett a gazdasági teljesítmény növekedésének a hatékonyság, a termelékenység emelkedéséből kell származnia. Ez azonban már módot nyújt - igaz, csak szerény - életszínvonal-javulásra: a reáljövedelem és a fogyasztás évi 2 százalékos körüli mértékben bővíthet, s ez az ezredfordulón tovább emelkedhet. Noha a munkaerőforrás kis mértékben emelkedik, a gyorsuló gazdasági növekedéssel kezdetét veheti a munkahelyek számának emelkedése, ami hosszú idő után a foglalkoztatási helyzet javulását, a munkanélküliség további lassú mérséklődését eredményezheti. A hatékony gazdasági növekedés és a humán értékek védelme egyaránt az aktív foglalkoztatáspolitikai kibontakozását, a humán infrastruktúra fejlesztésén belül az egészségmegőrzés, a szakképzettség növelésének előtérbe helyezését indokolja.

Hangsúlyváltásokra kerül sor tehát. Mindenekelőtt előtérbe kerülnek az infláció leszorítására irányuló törekvések. A gyors strukturális átalakulás és a kiéleződött egyensúlyhiány miatt tartósan megnövekedett infláció fundamentális tényezői mára javarészt megszűntek (bár teljes kiküszöbölésükről még aligha lehet beszélni). A közeljövő reális célja az lehet, hogy az inflációs ráta két éven belül egy számjegyre zsugorodjon.

Ma még a kialakult egyensúly keresleti oldalról nagyon sérülékeny. A termelés magas - és az elmúlt években rohamosan növekvő - importhányada fenyegetheti a külső egyensúlyt. A költségvetési pozíció rendkívül érzékeny a kamatok és az infláció alakulására. Az inflációs várakozások szerepe igen jelentős, s azok bármely egyensúlyzavarhoz kötődve könnyen magasba szöknek. Ezért igen korlátozottak a lehetőségei, és nagyok a kockázatai a gazdaság olyan élénkítésének, amely expanzív fiskális vagy monetáris politikával törekedne az összkereslet bővítésére. A kívánatos növekedés ezért az adott egyensúlyi feltételek mellett olyan típusú és mértékű lehet, amelyet a gazdaság természetes növekedési potenciálja, a termelékenység és a versenyképesség javulása alátámaszt.

Az előrelépés feltétele tehát valamilyen következetesség: meg kell próbálni érvényesíteni azt az irányvonalat, amelyet a stabilizációs gazdaságpolitika sugallt. Ez nehéz, sőt egyre nehezebb feladat. A gazdaságpolitika - pontosabban az azt képviselő intézmények heterogén és amorf halmaza - nehezen képes (részben saját maga által is képviselt) részérdekeket homogén rendszerré integrálni. ■

SZÁMUNK SZERZŐI

ANDORKA RUDOLF (1931-)
szociológus

ANTAL LÁSZLÓ (1942-)
közgazdász

BUSEK, ERHARD (1941-)
politikus, történész, Bécs

FACK, FRITZ ULRICH (1930-)
politológus, közgazdász, a
Frankfurter Allgemeine Zeitung
volt főszerkesztője

GYURIS GYÖRGY (1940-)
bibliográfus

KISS ENDRE (1947-)
filozófus

MARTONYI JÁNOS (1944-)
jogász, közgazdász

MIHANCSIK ZSÓFIA (1950-)
újságíró

OLASZ SÁNDOR (1949-)
egyetemi docens

PAPP GÁBOR ZSIGMOND
(1966-)
filmrendező

PETŐCZ ANDRÁS (1959-)
költő

POMOGÁTS BÉLA (1934-)
irodalomtörténész

ROCKENBAUER ZOLTÁN (1960-)
etnológus

SÁNDOR IVÁN (1930-)
író, kritikus

STUMPF ISTVÁN (1957-)
politológus, kandidátus

SZABÓ B. ISTVÁN (1942-)
irodalomtörténész

SZARKA LÁSZLÓ (1953-)
történész

VEKERDI LÁSZLÓ (1924-)
könyvtáros

VUJICSICS SZTOJÁN (1933-)
író, művelődéstörténész

EURÓPAI UTAS - EUROPEAN TRAVELLER 27. - 1997/2 SUMMARY

Hungary's movement towards joining the institutions of European integration is making slow but promising headway. This process demands that we revise our ideas about the integrity of Hungarian culture and its components. On this issue, our first article, by *Béla Pomogáts*, formulates some thoughts.

Ludwig Erhard, whose name has become inseparable from the German economic miracle after World War II, was born 100 years ago. The Konrad-Adenauer-Stiftung organized a meeting in Budapest to commemorate the centenary. The lectures given here by *Fritz Ulrich Fack*, *Rudolf Andorka* and *János Martonyi* look back on the politician's achievements and try to draw conclusions valid for the present and mainly for today's Hungary. The latest piece in *László Antal's* series is also devoted to economics, in which he goes into the problems of macroeconomic transition in Hungary.

Erhard Busek provides a global analysis of the political developments in the Balkans. These problems are shown from within in the interviews *Vujicsics Sztojan* made with *Vojin Dimitrijevic*, *Vladimir Djeric* and *Stojan Cerovic*, three Serbian oppositional intellectuals from Belgrad, guests of *Európai Utas*. *Jan Carnogursky*, *Frantisek Miklosko* and *Frantisek Sebej*, leaders of the current Slovak parliamentary opposition, came to Budapest to introduce their books just recently published in Slovakian by Kalligram, the Hungarian Publishing house in Bratislava. The three talk about the significance of this fact, and of the chances for intellectual and political cooperation in Central Europe. (The interviews were made by *László Szarka*.)

The Hungarian Academy of Sciences is housed in one of Budapest's landmark buildings on the bank of the Danube. *István B. Szabó* writes on the history of the building and the institution it houses. *Ferenc Glatz*, recently elected as president of the Academy and holder of this year's Herder Prize, outlines his thoughts on the future of the Hungarian academic world. The historian *Zsigmond Jakó* is a prominent figure in Transylvanian Hungarian scholarship. The *Festschrift* published in honour of his 80th birthday is reviewed by *László Vekerdí*.

The University of Bologna has had Hungarian students since the Middle Ages. One of their most recent successors, *Zsigmond Gábor Papp* writes on his experiences in today's Bologna and its university. *András Petőcz* evokes his recent jounries through Europe, in a period when travelling still meant the adventure of getting across the iron curtain. *Endre Kiss* reviews the Paris based *Jacques Le Rider's* latest book on Central Europe. *Zoltán Rockenbauer* writes on the work and controversial political assessments of the great German conductor, *Wilhelm Furtwängler*.

In our series on Hungarian literary and intellectual Workshops, *György Gyuris* describes the history of the periodical *Tiszatáj*, published in Szeged. *Gábor Csordás*, who directs the *Jelenkor* Publishing House in Pécs, reflects upon the connection between Hungarian and international culture in an interview given to *Zsófia Mihancsik*. The Századvég Political School was inspired by the political and intellectual initiative that preceeded and prepared the way for the 1989 change of political system. Its present activities and projections are presented by its director, *István Stumpf*. The next issue of *Európai Utas* will appear in October.

Europäischer Reisender 27. 1997/2. - Resümee

Langsam, jedoch hoffnungsvoll schreitet der Beitritt Ungarns zu den Institutionen der europäischen Integration voran. Dieser Prozeß ist auch ein Beginn des Neuüberdenkens unserer Ideen über die Einheit der ungarischen Kultur und ihrer eigenartigen Komponenten. Der Leitartikel von *Béla Pomogáts* formuliert einige diesbezügliche Gedanken.

Vor hundert Jahren wurde der Politiker Ludwig Erhard geboren, dessen Name mit dem „deutschen Wirtschaftswunder“ nach dem Zweiten Weltkrieg verbunden ist. Die Konrad-Adenauer-Stiftung hat aus diesem Anlaß in Budapest eine Gedenksitzung veranstaltet. Die Vorträge von *Fritz Ulrich Fack*, *Rudolf Andorka* und *János Martonyi* geben einen Rückblick auf sein politisches Lebenswerk und sind bemüht, solche allgemeinen

Lehren zu formulieren, die auch für die Gegenwart und besonders für das heutige Ungarn gültig sind. Ebenfalls auf die Wirtschaft lenkt *László Antal* seine sich auch in dieser Nummer fortsetzende Reihe, wobei er sich gleichzeitig mit den Problemen des makroökonomischen Übergangs beschäftigt.

Der Artikel von *Erhard Busek* analysiert die politischen Entwicklungen der brodelnden Balkan-Region vom globalen Aspekt her. Von Innen heraus werden diese Probleme durch die Interviews, die *Stojan Vujicsics* mit drei serbischen Oppositionellen, den drei Belgrader Gästen des *Europäischen Reisenden*, *Vojin Dimitrijevic*, *Vladimir Djeric* und *Stojan Cerovic*, machte, bekannt. Von unseren nördlichen Nachbarn waren *Jan Carnogursky*, *Frantisek Miklosko* und *Frantisek Sebej*, die führenden Persönlichkeiten der derzeitigen slowakischen Parlamentsopposition, zu Gast, damit sie in Budapest ihre frisch erschienenen Bände vorstellen. Die Bücher wurden vom Verlag der ungarischen Minderheiten Kalligram in Bratislava (in slowakischer Sprache) herausgegeben. Über die Bedeutung dieser Tatsache und im allgemeinen über die Möglichkeiten der mitteleuropäischen geistigen und politischen Zusammenarbeit sprachen sie in den Interviews mit *László Szarka*.

Der Sitz der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am Donau-Ufer ist eines der charakteristischsten Gebäude von Budapest. Mit dem Gebäude und der Geschichte der darin untergebrachten Institution macht der Artikel von *István B. Szabó* bekannt. Über die Gedanken hinsichtlich der Zukunft der ungarischen Wissenschaft spricht der vor kurzem gewählte und in diesem Jahr mit dem Herder-Preis ausgezeichnete Präsident der Akademie, *Ferenc Glatz*. Eine herausragende Gestalt der ungarischen Wissenschaft Siebenbürgens ist der Historiker *Zsigmond Jakó*. Die anlässlich seines 80. Geburtstages erschienene Festschrift wird von *László Vekerdí* vorgestellt und gewürdigt.

An der Universität von Bologna studieren seit dem Mittelalter ungarische Studenten; einer ihrer Nachfolger, *Zsigmond Gábor Papp*, schreibt über seine Erlebnisse in der heutigen Stadt und an der heutigen Universität. *András Petőcz* schildert seine europäischen Reisen aus der kürzlichen Vergangenheit, als das Überschreiten des Eisernen Vorhanges noch ein Abenteuer bedeutete.

Endre Kiss macht mit dem neuen Mitteleuropa-Band von *Jacques Le Rider* bekannt. *Zoltán Rockenbauer* schreibt über die Kunst und die umstrittene politische Bewertung des großen deutschen Dirigenten, *Wilhelm Furtwängler*.

In unserer, die literarisch-geistigen Werkstätten Ungarns vorstellenden Reihe zitiert *György Gyuris* die Szegeher Zeitschrift „Tiszatáj“. Der Leiter des Pécsér Buchverlages Jelenkor, *Gábor Csordás*, stellt in dem *Zsófia Mihancsik* gegebenen Interview Betrachtungen über das Verhältnis der ungarischen und Weltkultur an. Die heutige Arbeit und die Projekte der aus den den Systemwechsel vorbereitenden politischen und geistigen Bestrebungen entstandenen politischen Schule Századvég wird von ihrem Direktor *István Stumpf* vorgestellt.

Die nächste Nummer des *Europäischen Reisenden* erscheint im Oktober.

Viaggiatore Europeo 27. 1997/2. - Sommario

L'adesione dell'Ungheria alle istituzioni dell'integrazione europea sta procedendo in modo lento ma promettente. Questo processo ci spinge a meditare di nuovo sull'unità della cultura ungherese e sulle componenti speciali di essa. L'articolo di *Béla Pomogáts* all'inizio del presente numero esprime alcuni pensieri su questo tema.

Cento anni fa è nato il politico Ludwig Erhard, il cui nome è legato al "miracolo economico" tedesco del secondo dopoguerra. La Fondazione Konrad Adenauer in quest'occasione ha organizzato a Budapest una riunione commemorativa. Gli interventi di *Fritz Ulrich Fack*, *Rudolf Andorka* e *János Martonyi* sono stati dedicati all'opera del politico ed hanno cercato di formulare degli insegnamenti generali validi anche per il presente e soprattutto per l'Ungheria di oggi. Anche su questo numero continua la serie di *László Antal*. L'economista questa volta si dedica ai problemi del passaggio da un regime all'altro a livello macroeconomico.

Lo scritto di *Erhard Busek* analizza da un punto di vista globale gli sviluppi politici dell'area balcanica in ebollizione. Gli stessi problemi vengono illuminati dall'interno dalle interviste preparate da *Sztoján Vujicsics* con tre figure dell'opposizione serba, tre ospiti di Belgrado del "Viaggiatore Europeo"; *Vojin Dimitrijevic*, *Stojan Cerovice* *Vladimir Djeric*. Dal nostro

vicino settentrionale abbiamo avuto tre ospiti, tre figure prominenti dell'opposizione dell'attuale parlamento slovacco, *Jan Carnogursky*, *Frantisek Miklosko* e *Frantisek Sebej*. Gli ospiti hanno presentato a Budapest i loro libri appena usciti, pubblicati in lingua slovacca dalla casa editrice della minoranza ungherese, la "Kalligram" di Pozsony. *László Szarka* ha intervistato loro, parlando dell'importanza della pubblicazione di questi libri delle possibilità della collaborazione intellettuale e politica in Europa Centrale. Uno dei palazzi che determinano il volto di Budapest è il palazzo dell'Accademia delle Scienze sul lungodanubio di Pest. Lo scritto di *István B. Szabó* ci fa conoscere la storia dell'edificio e dell'istituzione che ha sede nel palazzo. *Ferenc Glatz*, il Presidente dell'Accademia che ha recentemente ottenuto il Premio Herder, parla dei suoi pensieri riguardanti il futuro della scienza ungherese. Lo storico *Zsigmond Jakó* è una figura eminente della vita scientifica della Transilvania. *László Vekerdí* fa conoscere il "Festschrift" pubblicato in occasione dell'80. compleanno di *Jakó*.

L'Università di Bologna sin dal Medio Evo riceve studenti ungheresi. Uno studente di oggi, *Gábor Zsigmond Papp* descrive le sue esperienze e le sue impressioni raccolte all'università di oggi, nella città di oggi. *András Petőcz* rievoca la memoria dei suoi recenti viaggi in Europa, realizzati quando viaggiare significava anche vivere l'avventura del superamento della cortina di ferro. Un ricercatore di Parigi, *Endre Kiss* fa conoscere il nuovo libro di *Jacques Le Rider* sull'Europa Centrale. *Zoltán Rockenbauer* scrive sull'arte e sulla discussione valutazione politica del grande maestro tedesco, *Wilhelm Furtwängler*.

Nella serie della rivista che ci introduce nelle officine letterario-intellettuali dell'Ungheria questa volta *György Gyuris* presenta la storia della rivista *Tiszatáj*. *Gábor Csordás*, capo della casa editrice "Jelenkor" di Pécs in un'intervista concessa a *Zsófia Mihancsik* sta meditando sui rapporti tra la cultura ungherese e la cultura mondiale. Dalle iniziative intellettuali e politiche che hanno preparato il cambiamento di regime nacque la scuola politica "Századvég". Il funzionamento e i progetti di questa scuola vengono illustrati dal direttore, *István Stumpf*.

Il prossimo numero del *Viaggiatore Europeo* uscirà in ottobre.

EURÓPA UTASAIHOZ AZ EURÓPAI UTASBAN!

Európa országaiban mindenütt találkozhat a magyar Európa Biztosító Rt. francia tulajdonosának, a Gan-nak a pénzügyeivel.

A világ nemzetközi pénzügyi tekintélyt szerzett intézményhálózat magyar tagja az Európa Biztosító Rt.

VELÜNK
NEM KÖTELEZŐ
VELÜNK
ÉRDEMES

Címünk: 1114 BUDAPEST
Hamzsabégyi út 37.
Tel.: 269-80-80

Mindig újat mutatunk!

Az MKB magas színvonalú forintszámla szolgáltatást kínál magánszemélyek részére

- ✓ Amennyiben Ön a Magyar Külkereskedelmi Bank bármely fiókjában forintszámlát nyit, széles körű privát szolgáltatásaink révén pontosan és kényelmesen intézheti mindennapi pénzügyeit.
- ✓ Lehetősége van a számláján lévő teljes összeget vagy annak egy részét többféle módon és időtartamra költségmentesen lekötni, így a kedvezőbb kamatozásnak köszönhetően még magasabb hozamot érhet el.
- ✓ A számlavezetéshez kapcsolódóan bankkártya szolgáltatást is kínálunk, amelynek segítségével kényelmesen és biztonságosan fizethet. Forint- és devizaalapú VISA és Europay bankkártyáinkat a világ 220 országában használhatja készpénzfelvételre és kereskedelmi fizetésre.
- ✓ Megbízható befektetési formát jelentenek az MKB fiókjaiban megvásárolható, magas hozamú, különböző lejáratú értékpapírok, amelyek mögött a Magyar Külkereskedelmi Bank áll.

MKB forintszámla - Kezessük értékeiért

Magánszemélyek részére kínált szolgáltatásainkról érdeklődjön a 327-8666-os telefonszámon Központi Ügyfélszolgálatunknál, illetve az MKB pénztáraiban és fiókjaiban.

BOXER